

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

BENĞİ

Dünya Yörük - Türkmen Araştırmaları Dergisi
World Journal of Yörük - Türkmen Studies

E-ISSN: 2717-6584

2020 – 2

KAZAKİSTAN Özel Sayısı

MAKALELER:

1).

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

BENĞİ - Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
BENĞİ - World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020 – 2

Dergi Genel Yayın Yönetmeni:

Prof. Dr. D. Ali ARSLAN

ORCID iD: [0000-0002-5278-3911](https://orcid.org/0000-0002-5278-3911), <https://orcid.org/0000-0002-5278-3911>

Sayı Editörleri:

Prof. Dr. Bekezhan AKHAN - Kazakistan

Prof. Dr. Galib SAYILOV - Azerbaycan

Prof. Dr. D. Ali ARSLAN - Türkiye

Prof. Dr. Muhtar MİROV - Kazakistan

ISSN: 2717-6584

Kapak Tasarımı: Prof. Dr. D. Ali ARSLAN

Mizanpaj-Ofset Hazırlık: Prof. Dr. D. Ali ARSLAN

© D. Ali ARSLAN

İletişim:

Tel: 0532 270 81 45 / 0553 666 06 06

E – Posta: cimderaslan@hotmail.com

Not: Makalelerin her türlü idari, akademik ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Dergi Web Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

TÜDBA

TÜRK DÜNYASI BİLİMLER AKADEMİSİ
(The Academy Of Sciences Of The Turkish World)

Журналымыздың бұл саны Алтын Орданың 750 жылдығына арналады.

DERGİMİZİN BU SAYISI ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN 750. KURULUŞ YILDÖNÜMÜNE İTHAF OLUNMUŞTUR.

Not:

- Бұл басылым MerAk Mersin Akademi / TÜDBA - Түрік дүниежүзілік ғылым академиясының шешімімен жарық көрді.
- Bu sayı MerAk Mersin Akademi / TÜDBA - Türk Dünyası Bilimler Akademisi ilim heyetinin kararıyla yayınlanmıştır.
- This issue was published with the decision of MerAk Mersin Akademi / TÜDBA - Turkish World Academy of Sciences.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Editörden

TÜRK DÜNYASI VE KAZAKİSTAN

Türkler, insanlık tarihinin en eski ve en köklü milletlerindedir. Kökeni binlerce yılı aşan tarihi ve kültürel zenginlikleriyle insanlık ailesinin en önemli, en seçkin ve en saygın kavimleri arasında yer alırlar. Geçmişten geleceğe kurdukları onlarca devlet ve ürettikleri zengin kültür hazineleriyle, insanlık ailesinin en saygın üyelerinden biri haline gelmişlerdir.

Uygarlık ve medeniyet tarihinde böylesi önemli ve seçkin bir konuma sahip olan Türkler günümüzde, dünyanın dört bir yanında varlıklarını sürdürmektedirler. Orta Asya'nın derinliklerinden, Anadolu'nun en uçra köşelerine; Ortadoğu'dan Balkanlara, Avrupa'dan Amerika'ya kadar dünyanın dört bir köşesinde Türk Kültür ve Medeniyetinin izlerini bulmak mümkündür.

Böylesi son derece köklü ve saygın bir kavmin oluşturduğu bu soyut dünya, Türk Dünyası olarak adlandırılır. Türk Dünyasında, geçmişten günümüze üretilen her türlü maddi ve maddi olmayan unsurlar da, Türk Kültürü olarak adlandırılır.

Kazakistan da, bu köklü Türk Dünyasının en saygın ve önemli bileşenlerindedir. Kazakistan, 19 milyona yaklaşan nüfusu, 2.724.900 km² yüzölçümü ile dünyanın en büyük dokuzuncu ülkesidir. Daha net bir anlatımla, Kardeş Kazakistan'ın coğrafi büyüklüğü, Türkiye'nin yaklaşık 3,5 katı kadardır.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Kaynak: <https://www.harita.gov.tr/urun-212-bagimsiz-turk-cumhuriyetleri-siyasi-haritasi.html>

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Kaynak: [https://tr.wikipedia.org/wiki/Portal:Kazakistan#/media/Dosya:Kazakhstan_\(orthographic_projection\).svg](https://tr.wikipedia.org/wiki/Portal:Kazakistan#/media/Dosya:Kazakhstan_(orthographic_projection).svg)

Demokratikleşme konusunda çok önemli merhaleler katetmiş olan çağdaş Kazakistan, Anayasası'nda belirtildiği üzere demokratik, laik, anayasal bir üniter cumhuriyettir. Parlamenter bir cumhuriyet olan Kazakistan Cumhuriyeti, 16 Aralık 1991 tarihinde Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

kazanmıştır. Yaklaşık 30 yıl boyunca ülkeyi yöneten kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, siyasal hayatta az rastlanan bir erdem örneği göstererek, kendi isteğiyle görevinden ayrıldı. Bu kararını dayandırdığı gerekçe ise bütün siyasi liderlere örnek olacak niteliktedir: "Bağımsız Kazakistan'ın kurucusu olarak önümdeki görevim, yeni nesil liderlerin gelmesini sağlamaktır".

Türk Dünyası'nın yaşayan efsanevi lideri olarak tarihe geçmiş olan Türklüğün Başbuğu Nursultan Nazarbayev görev için, tecrübeli ve dürüst siyasetçi Senato başkanı Kasım Cömert Tokayev'i işaret etti. 29 yıl sonra, 9 Haziran 2019'da gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, yüzde 71 gibi çok yüksek bir oranıyla Tokayev, Kardeş Kazakistan'ın ikinci Cumhurbaşkanı seçildi.

Son derece köklü bir tarihi geçmişe ve çok zengin bir kültürel birikime sahip olan Kazakistan, Büyük Türk Lideri Nursultan Nazarbayev'in de belirttiği gibi kadim Türkler olarak adlandırabileceğimiz Hunlar'ın, Göktürkler'in, AltınOrda'nın torunları olarak, Türk Dünyasının en önemli unsurlarından birini teşkil eder. Daha net bir ifadeyle Kazaklar Türk'tür. "KADİM TÜRKLERİN TORUNLARI'dır". Türk Dünyasının Aksakalı, Kazakistan Cumhuriyeti'nin kurucusu Nursultan Nazarbayev'in sözleriyle "Biz pat diye gökten düşmedik. Bizim büyük bir tarihimiz var. Bizim tarihimiz, Sakaları bir yana bırakalım, Hunlar ile birlikte başlar, 2500 yıl önce. Ondan önceki atalarımız kadim Türklerdir. Biz onların torunlarıyız. Kadim Türkler, Altay ile Karadeniz arasındaki topraklara sahip olan halktır. Atilla bizim Kıpçak, Batı'ya giden biz o bahadır atanın torunlarıyız hepimiz."

Hal böyle olunca, Türk Dünyası'nda Dilde, Fikirde, İşte Birlik sağlama idealine hizmet için çıktığımız yolculukta, dergilerimize ana tema olarak, Türk Dünyası'nın öncü devletlerinden Kardeş Kazakistan'ı seçmek elzem oldu. Altınordu Devleti'nin 750. Kuruluş Yılı Dönümü'ne ithafen hazırladığımız KAZAKİSTAN özel sayımızda, Türk Dünyasının en önemli bileşenlerinden,

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Dost ve Kardeş Kazakistan'ı ana tema olarak belirledik. Dost-Kardeş Kazakistan'la başta Türkiye olmak üzere, Türk Dünyası ve Dünya ile bilim-kültür köprüsü olma faaliyetlerine katkı sunmak için özel sayılarımızı hazırlamaya karar verdik. Çok zengin bir ekiple çıktığımız bu yolculukta, Kazakistan'daki dostlarımız, çalışmalarımıza çok büyük katkılar sağladılar.

Özellikle Türk Dünyası'na hizmet yolculuğunda birlikte çıktığımız Kazakistan-Aktöbe Baishev Üniversitesi Kurucu Rektörü ve Mütevelli Heyeti Başkanı Prof. Dr. Bekezhhan AKHAN'a, Baishev Üniversitesi'nden Değerli Kardeşim Doç. Dr. Muhtar MİROV'a, Dost-Kardeş Azerbaycan'dan Değerli Dostum Prof. Dr. Galib SAYILOV'a ve Türkiye'den MER-AK Yönetim Kurulu Başkanı Gülten ARSLAN'a gönülden teşekkür ederim. Ayrıca, araştırma ve makaleleriyle biz bu yolculukta yalnız bırakmayan araştırmacı-biliminsanı dostlarımıza da teşekkür etmeyi, onurlu bir görev bilirim.

TÜDBA Türk Dünyası Bilimler Akademisi - Baishev Üniversitesi (Kazakistan / Aktöbe) – Mer Ak Mersin Akademi işbirliğiyle hazırladığımız bu özel sayılarımızın, Türk Dünyası ve insanlığın bilimsel-kültürel birikimine önemli katkılar sağlaması dilek ve temennileriyle...

Prof. Dr. D. Ali ARSLAN

ORCID iD: [0000-0002-5278-3911](https://orcid.org/0000-0002-5278-3911), <https://orcid.org/0000-0002-5278-3911>

Baş Editör

TÜDBA Türk Dünyası Bilimler Akademisi Yönetim Kurulu Başkanı

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Arařtırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

ULUSLARARASI EDİTÖRLER KURULU

AD-SOYAD	ÜLKE
D. Ali ARLAN	Türkiye
Mehmet KARATAŞ	Türkiye
Galib SAYILOV	Azerbaycan
Prof. Dr. Seyfeddin RZASOY	Azerbaycan
Zümrüd MANSİMOVA	Azerbaycan
Aynur KHUZHAKHMETOV	Bashkortostan –Başkurdistan
Rif AXMADİEV	Bashkortostan –Başkurdistan
Eldar HACIYEV NABİYEVIÇ	Dagestan-Dağıstan
Ali TOPÇUK	Germany
Necat KEVSEROĞLU	Irak
Hüseyin BEYOĞLU	Irak
Bekezhan A. AKHAN	Kazakistan
Muhtar MIROV	Kazakistan
Roza Zh. KURMANKULOVA	Kazakistan
Anara A. KARAGULOVA	Kazakistan
Roza ABDYKULOVA	Kirghizstan
Selim BEZERAJ	Kosovo
Moslem SARBAST	Macaristan
Svetlana Petrovna ANZOROVA	Russia
Redzeb Skrijelj	Serbia
Radık GALİULLİN	Tataristan
Kakajan Janbekov	Türkmenistan
Rahimmammet KÜRENOV	Türkmenistan

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Amaç ve Kapsam

BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi (BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies) yılda iki kez (Temmuz – Ocak) yayımlanan uluslararası hakemli, multidisipliner bir akademik dergidir. Dergi çokdisiplinli bir akademik dergi niteliğine sahip olup, Sosyal - Kültürel Çalışmalar ve Yörük-Türkmen ve Türklüğe dair her alanda, nitelikli araştırma ve derleme makalelerini bilim dünyası ile buluşturmayı hedefler.

Yörük-Türkmen toplulukları insanlığın en önemli bileşenlerinden birini oluşturur. Yörük-Türkmen kültürü de, ya da daha net bir ifadeyle Türk Kültürü, insanlığının ortak kültürel mirasının temel köşe taşlarından birini teşkil eder. Dergimizin temel amacı, Yörükler-Türkmenler ile ilgili toplumsal, kültürel, tarihi ve sanatsal her türlü değeri, her yönüyle kayıt altına alınıp, korumak, geliştirmek ve yeni nesillere aktarıp yaşatmak idealine hizmet etmektir.

Aims and Scope

BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies is an international multidisciplinary peer-reviewed journal published twice a year (July-January). The journal is a multi-disciplinary academic journal and aims to publish quality research and compilation articles in every area related to the Yörük-Türkmen phenomenon.

The Yörük-Türkmen communities constitute one of the most important components of humanity. Yörük-Türkmen culture is also one of the basic cornerstones of the common cultural heritage of humankind. The main aim of our journal is to record every social, cultural, historical and artistic values related to Yörük-Türkmen communities. All this is to serve the ideal of registering, protecting, developing and transferring the cultural heritage of Yörük-Türkmen communities to new generations.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

SAYI EDITÖRLERİ:

Prof. Dr. Bekezhan AKHAN - Kazakistan

Prof. Dr. Galib SAYILOV - Azerbaycan

Prof. Dr. D. Ali ARSLAN - Türkiye

Prof. Dr. Muhtar MİROV – Kazakistan

MAKALELER¹

Makale		Sayfa
	EDİTÖRDEN	5
	İÇİNDEKİLER	14
1	TÜRK DÜNYASININ KÖNÜL BAĞLARINA KONSEPTUL BAKIŞ	19
	<i>Prof. Dr Galib SAYILOV</i>	
2	EPIC IMAGE OF KOBLANDY BATYR AND HIS HISTORICAL PERSONALITY	30
	<i>Bekezhan Akhanovich AKHANOV Abat Shamovich PANGEREYEV Mukhtar Orynbasarovich MIROV</i>	
3	ÖZBEKİSTAN'DA KORONAVİRÜS PANDEMİSİ DÖNEMİNDE İMTİYAZLI VERGİLERLE TARIM SEKTÖRÜNÜN TEŞVİK EDİLMESİ	57
	<i>A.H. TAŞKULOV</i>	

¹ NOT: Bu özel sayımızda yayınlanan makaleler, 22-24 Ekim 2020 tarihlerinde gerçekleştirilecek 4. Uluslararası Akdeniz ve 4. Uluslararası Mersin Sempozyumlarına kabul edilen bildiri tam metinlerinden hazırlanmıştır.

4	ӘДІЛ СҰЛТАН» ЖЫРЫНДАҒЫ СӨЗЖАСАМ ТҮРЛЕРІ <i>Өмірбаев Ержан Жарылқасынұлы</i>	67
5	АБАЙ – ҒАЛАМДЫҚ ТҮЛҒА <i>Руда ЗАЙКЕНОВА</i>	88
6	ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ АҚСАҚ ТЕМІР <i>Жұманазар Асан - Мұхтар Мирон</i>	97
7	ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРОСТРАНСТВЕННОГО ПОВЕДЕНИЯ УЧАЩИХСЯ КАК СОЦИАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ДИАЛОГОВОЙ И РОЛЕВОЙ ФОРМЕ <i>Ермекбаева Гульмира Габитовна</i>	116
8	ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛЛЕРДЕГІ ӘЛПБИДЕН ТЫС ГРАФЕМАЛАР <i>Гульнар ЕСКЕРМЕСОВА</i> <i>Тыныштық ЕРМЕКОВА</i>	126
9	ЖЕТІ САНЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ <i>Дидр РЫСҚҰЛБЕК</i> <i>Тыныштық ЕРМЕКОВА</i> <i>Гүлнар ЕСКЕРМЕСОВА</i>	142
10	ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ОРНИТОНИМДІ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ ЛИНГВОЕЛТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ <i>Кендибай ӘБІШЕВ</i> <i>Жұлдызай АБДУМАНАПОВА</i> <i>М.О. Мирон</i>	158
11	ҚАЗАҚ ӘЛПБИІНІҢ ЛАТЫН НЕГІЗДІ ЖАҢА НҰСҚАСЫ <i>Н.А. Садуақас - М.О. Мирон</i>	171

12	ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІ ШЕТЕЛ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ОЙ-ПІКІРІНДЕ <i>Тоқтабай Ахмет Уалханұлы</i>	183
13	ЭКСКУРСИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ: «ТАМҒАЛЫ (ТАҢБАЛЫ) ТҮРКІ ДӘУІРІНІҢ ПЕТРОГЛИФТЕРІ» <i>Карибозова Айгерим Саятбековна</i>	204
14	RURAL SCHOOL IN KAZAKHSTAN: FROM URBANIZATION TO INNOVATION <i>B.K. Vasic - D.G. Summers - G.U. Utemissova</i>	224
15	«ҚАЗАҚ ЕСКІ ЖАЗУ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ СӨЗДІГІНІҢ» ҚҰРЫЛЫМДЫҚ- ТИПОЛОГИЯЛЫҚ, ЖАНРЛЫҚ ЖІКТЕМЕСІ <i>Г.Б. Көбденова</i>	246
16	СОЧИНЕНИЕ – ЗАЛОГ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ РЕБЁНКА <i>С. Балтабаева - О.И. Лыгина - Г.У. Утемисова</i>	255
17	ПРИВЛЕЧЕНИЕ ПРЯМЫХ ИНВЕСТИЦИИ В КАЗАХСТАНЕ <i>Уразгалиева Маржан Абдешевна Калаганова Нурсулу Кыдыровна Сейткалиева Нургуль Турегалиевна</i>	267
18	ЭТНОМӘДЕНИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ: ДӘСТҮР ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕ <i>Дүйсенбаев А.Қ. - Мирон М.О.</i>	281
19	ТҮЛҒАНЫҢ ДЕСТРУКТИВТІ ДІНИ ҰЙЫМҒА КІРУІНЕ ӘСЕР ЕТУШІ НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАРЫ (ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ) <i>А.С. Нұрадинов - Г.К. Мырзакулова</i>	290

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

20	ПОКОЛЕНИЕ Z: КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ СПОСОБСТВУЕТ РЕШЕНИЮ ПРОБЛЕМ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ?	301
	<i>Белесова Нурсулу Абдиганпаровна</i> <i>Нурадинов Алмат Сабитович</i>	

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

TÜRK DÜNYASININ KÖNÜL BAĞLARINA KONSEPTÜL BAKIŞ

Prof. Dr Galib SAYILOV ²

GİRİŞ

“Ortak Değerlerin Performansı: Düşüncede, Dilde ve Amelde” sloganı ne poetik, ne de seslenme açısından söylenmiş geliş güzel bir söz değildir. Bu, Türkün geçmişi ve etnosun kalkınma stratejisi hakkında bilimsel bir teoridir. Ayrıca büyük Türk etnosları için belirlenen misyonlara sadece bu açıdan yaklaşılmalıdır. Benim kanaatime göre, Türk halklarının çağdaş küreselleşen dünya, etnik ve küresel çatışma mengenesinde çırpınan, uluslararası problemler kontesktinde Türk etnosunun bütünleşmesi, hocam Hüseyin İsmayılov'un da tespit ettiği gibi karşılıklı temasda olan aşağıdaki talimatları açıklar.

1. Dilde ortaklaşma
2. Kültürde ortaklaşma
3. Dinde ortaklaşma
4. Siyasetde ortaklaşma

Bu birlik hiç kimseyi kıskandırmamalıdır. Bizim birliğimiz varolma duygusundan kaynaklanır. Türklerin dünyada karşılaştıkları zorluklara bakalım. Kafkasya'da Karabağ, Ukrayna'da Kırım, Güneydoğu, Suriye vb. Bu listeye eklemeler yapa biliriz. Ama ne yazık ki, dünyada baskıya hep maruz kalan Türk İslam camiasıdır. Dünyanın her yerinde çeşitli

² AMEA Folklor Enstitüsü, galibsayilov@mail.ru.

TÜDBA –nın Eş Başkanı (Türk Dünyası Bilimler Akademiyası)
AMEA –nın aparıcı ilmi işçisi
Bayışev universitetinin onursal professörü.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

askeri ordu mevcuttur. Bu orduların olduğu yerlerde savaşlar devam ediyor.Ama nerede Türk askeri var olmuştaysa orada hep adalet vardır.

Nerede Türk kültürü varsa orada adalet ve hoşgörü vardır. Küçük etnoslar büyük halkların içerisinde eriyerek yok olurlar. Ama İstanbul yakasında bir Polonya kasabası var. Avrupalılar kültürlerini korumak için, gelip Türkiye`den öğreniyorlar. Buna başka bir örnek verelim. Azerbaycan`da Ovalık adlanan bölgede Udinlerin Nic isimli bir köyü var, onlar dünyada tek halklardandır ki, tüm bölgede bir köy olarak asimile olmamışlar. Bazı dağ ve adalarda böyle kültürler korunur, ama yaylalarda muhafaza edilmesi çok zordur. Nic Udinleri hiç bir doğa unsurlarıyla izole olunmamıştır. Onlarla sohbetten belli oluyor ki, onların dilinin, kültürünün, gelenek ve göreneklerinin yaşamasının nedeni Azerbaycan Türklerinin hoşgörüsü ve İslam`da mevcut olan Zimmi hukukun korunmasından kaynaklanır.

Biz yukarıda ortaklaşmadan bahsettik. Şimdi de konuşmamın bu bölümünde dilde ortaklaşmadan bahsedeceğim. Kültürde, dinde ve siyasetde ortaklaşmadan gelecek yazımda bahsedeceğim inşallah.

DİLDE ORTAKLAŞMA

İtiraf etmemiz gereken hakikat şu. Çağdaş Türk halklarının çoğu,biri diğerini çok zor anlıyor, bazen de hiç anlamıyor. Halklarımızın etno-dilbiliminin rengarenkliği Türk halklarının doğal lehçe kalkınmasının sonucu olmaktan daha ziyade, yabancı politik ve idari müdahalelerin, sosyal-siyasi olayları doğal tarihi seyirden saptırarak, yapay kalkınma istikametinde yönlendirmenin sonucudur. Bilindiği gibi, Altay dil ailesine dahil olan genel Türkçenin asırlarca bölünme isteği az da olsa lehçe düzeyinde olmuştur. Genel Türk edebi dilinde otonomlaşmada 3 farklı dilbilimi ortaya çıkar ki, bu da araştırmacılar da Merkezi Asya Türkistan Türkçesi, Gıpçak Türkçesi ve Oğuz Türkçesi. Sesbilgisi, sözcük bilimi ve biçim bilimi düzeyinde bir dilin bölgesel dilbilimi formları gibi ortaya çıkan bu faktörler farklı dil yöneliminde XVII ve XVIII. Yüzyıllarda görülmeye başlar. Şöyle ki, günümüzde Türk halkları arasında coğrafi-politik açıdan bölünmeler, uzaklaşmalar hızlanıyor. Bu o

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

dönemdir ki, bu ayrılmaların ve bölünmelerin hızlanmasında meraklı olanların Türk dünyasına müdahaleleri de yoğunlaşmaya başlar. Bu müdahalelerin sonucu olarak, farklı farklı sınırlar çerçevesinde ulusal-politik kimliğini fark eden Türk halkları etno-dilbilim lokalizasyonlaştırmanı da tarihi bin yıllarla, onun bölünmesi tarihi ise 2-3 yüz yılla ölçülür. Birliğe giden yolda ortak değerlerin, ortak edebi dilinin oluşması prespektifi gündemde olmalıdır. Böyle bir prespektifin verimli olması için en öncelikli sebep, dilin çeşitli düzeylerde taşlaşmış olarak genel Türk dilbiliminin yapılarının mevcuttur. Genel Türk edebi dilinin oluşturulması fikri dilbilimcilerin de bakış açılarına göre iki yöntemle mümkündür:

- 1. Deneysel yöntem**
- 2. Doğal yöntem**

Deneysel yöntemin amacı şöyledir, çeşitli dilbilimciler ve Türkologların çalışmaları sonucunda mevcut Türk dillerinin, en önemlisi sözcük bilimi, kısmen de sesbilgisi ve biçim bilimi temelinde yapay dil oluşturmak ve başka programlar aracılığıyla (orta okulda ders olarak, Tv ve Radyo'da bu dilde programların ve sempozyumların düzenlenmesi) kurallarına göre uygulamak.

Doğal yöntemin amacı ise, daha çok kullanılan ve daha çok imkanlara sahip Türk dillerinden, örneğin, Türkiye türkçesi, genel Türk edebi dili gibi seçilerek tüm Türk halkları tarafından kullanılan bir dil haline gelmesi.

Pratik olarak ikinci yöntem daha verimlidir: Çünkü

- Başka akraba olan halklarda bu deneyim var. (Rusçanı Slavyan halklarının kullanılması gibi)
- Yapay dil oluşturmak için dilbilimi çalışmalarına harcanan entelektüel enerji, zaman ve paraya kanaat.
- Dili kullanılan Türk halkları ve bu dili anlayan grup ve alt grubun bu dili tam ve ya kısmen anlaması göz önünde bulundurularak en azı 30-40% uygulanması vb.

Biz bugün şerefli geçmişimize dayanarak birliğimizin geleceğine ulusal-manevi değerler mecmuasından ve etnik kimlik hazinesi olarak ortak değerlerimizden yaklaşıyoruz. Tarihte

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

bütün oyunlar Türkler ve Müslümanlar üzerinden oynanılması bir faktör olarak bugün de aktüeldir. Gelin, elâhezret tarihe nazar yetirek. Milattan önce yıl 119. Çin Hunlara karşı akın etdi, ama, itkilere maruz kaldı. Çin umudlarını Batıya yöneltti. M.ö.126 yılında elçi Cang Çien raporunda ilginç melumat vardır. “Yeniden batı hakkında düşünmek zamanı geldi. Çin Batı Türküstanla, daha çok yücilerle razılaşıb Hunlara arkadan saldırmak planlamışdı”[B.Ögel, Büyük Hun İmperiyası, Bakı-1992]. Amma ve lakin bu hain saldırı bir netice vermemişdir. Hunlar bir az kuzeye çekilmişlerdirler. Bu arada çinliler İpek Yoluna nezareti ele almışlar ve imperator Bu elinde olan fırsatı yararlanmak istedi. Tarihde buna benzer çok olaylar vardır. Tarih insana benzer, sabah bir cür, akşam ise tamam başka cür olabilir. Ama , fakt ve hakiketleri deyişmek hagsızlık olar. Tarihde türkleri yenmek için evvelce onları içerisinden bölüb parçalamaya başladılar. Rus çarı Petronun vasiyetnamesinde değildiği gibi “parçala hükmet!” politiginden istifade etmişler. 11.y.y. dan mevcut olan hem de türk adlanan oğuzların Anadolu türkleri ile Kafkaz, İraq ve Türkistan türklerinin ecdadaları olduklarını bilirdik. Selcuklu ve Osmanlı hanedanlarının da onlardan oluşduğunu hatırlasak, oğuzların dünya tarihinde çok büyük rol oynamış bir türk kavmi olduğu meydana çıkar. Tarihde türklerin izleri silinmez ve unutulmazdır. Dünyaya hükmet eden türkler içerilerinden bölündü. Birine kazak, birine özbek, başkasına azeri denilmekle biraz da irak oldular. Devletlerin başına türk isimli türk düşmanları getirildi. Büyük erazilere malik olan Altın Ordanı ve Osmanlıyı ve daha sonra Türkistanı harici “ağabeylerinin” sifariş ile tarihten silmeye kalkan da “türk” idi. Bundan bir kaç yüzyıl sonra yine Akidesi saf İslam olan, şöhreti ve medeniyeti, ilmi, irfanı ile dünyalarca meşhur olan Şirvanşahlar devletini yıkıb daha sonra Osmanlıyı yıkmak isteyen ve kendisi yıkılan avradının elbisesini geyinib, avradını savaş meydanında bırakıp kaçan mecusi kızılbaşları da tarihte türk gibi kaleme vermişler. İster Altın Ordanı, isterse de Şirvanşahları ve Osmanlıyı, Türkistanı yıkmağa kalkmış birileri ne türk kültürüne , ne de müslüman akidesine bağlı deyildirler. Teymurun da, Hatayinin de müsteşar ve müşavirleri italyalı ve yunanistanlı olmuştur. Şimdi siz bu tarihe kıymet veriniz! Ama , milletler ve devletler bele despotların ve örümcek kafalıların idaresyle var olmur. Bizim şanlı tarihimiz düşünürlerimizin ve akıllı devlet adamlarımızın siyaseti ile bir olmuş ve diri olmuştur. Bizim önderimiz, röl modelimiz ister devlet işlerinde , isterse de meişetimizde Mühammed s.a.s. ve onun eshabı olmalıdır.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Sayın Nursultan Nazarbayevin deyindiği gibi “Biz semadan enmedik, bizim şanlı tarihimiz vardır”. Bizim Göktürkler, Hunlar, Selcuklar, Osmanlı, Türkistan, Şirvanşahlar ve birçok devletlerimiz olmuştur ki, dünyaya hüküm etmiştir. Biz bugün dünyaya hüküm etmek istemirik, ama, dünyada olan haklarımıza yiyelenmek isteyirik. Biz mezalimlere meruz kalmış türk-islam cemiyetlerimizi zulmden kurtarmak isteyirik. Buna göredir ki, düşüncede, sözde ve işde birliyimizi sağlamalıyık.

Bizim yolumuzda mayak olub, ömrünü evladi-fatihana kurban etmiş çok dahilerimiz olmuştur. Dede Korkut nurunu islamdan almış türk milletinin yol nişancısı. Yukarıda adını zikr etdiyimiz Şirvanşahlar XII-XIII y.y.larda edebi intibah dövrünü yaşayırdı. Fars dilinde yazılan edebi abidələrin esasında dayanan türk ruhu, düşüncesi XIII-XIV y.y. da imperiya dil saddlarını kırıp özünü biruze vermeğe başladı. Hasanoğlunun, Molla Qasım Şirvaninin yaratıcılığı mehz anadilli edabiyatın folklor kaynaklarından su içir, yazılı edabiyata dumduru mevzular verirdi .

Folklor üzerinde yaranan halk şiiri yazılı edabiyata öz tesirlərini göstərir və şeir nümunələrinin daha mükəmməl olması üçün qaynaq rolunu oynayırdı. İkinci minilliyin ilk əsrlərində türkdilli şeir inkişaf edirdi. Artık Yusif Has Hacıb Balasagunlunun “Gutadku bilik”, Mahmud Kaşgarlının “Divani-luğat-it-türk”, Ahmed Yügnekının “Atayetül-hegayig” kimi eserleri mövcud idi. Tasavvuf dünyasında Hoca Ahmed Yesevinin “Divani-Hikmət” eseri vardı. Halk şiirinin Yunis Emrə nümunəsi yaradılırdı. Bu dövrdə Şirvanda türkdilli halk şiirinin mövcudluğu hakkında melumatlar bu gerçeklikleri nazara aldıktta tamamilə tabii və real görünür. Bele bir türk-müslüman coğrafiyasını mecusi-fars kızıllbaşlar 7den 70e kamunu kılıncdan gecirmiş, islamda olanları katl etmişler. Toplumu mecusi-fars inanclarına girmelerini isterken islamdan çıkmayan müslümanları, o cümleden, AbuBekr, Osman, Ömer, Ayşe isimli kim varsa hepsini kılıncdan keçirmişler. Zalımın zülmü artıktca aziz milletimiz daha da metinleşdi, daha da güçlü oldu.

Ister edabiyatda , isterse de devlet idareçiliyinde adil ve yetenekli ulularımız olmuştur ve elhemdülillah ki, yine de vardır. Bizim liderlerimiz ilimden, irfandan, sözden gelmişler iktidara. Ona göredir ki, kendi vatandaşlarıyla da, yabancılarla sözle, hikmetle davarlanmışlar. Bizim dedelerimiz Mete, Akhun, Selcuk, Ertuğrul, Osman Gaziler, Mehmet

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Fatihler, Sultan Selimler, Şirvanşah İbrahim Haliller, Kolbatti Batırlar, Jalantös Batırlar, Edigey Batırlar, Baburlar, Devletşahlar, Baybarslar olmuştur. Önderimiz Mühemmed s.a.s. ve onun eshabı-ikramı ve 4 halife bizim için hep örnektir. Yolumuz hakk, hedefimiz kızıl elma.

Hakani Şirvani, Nizami Şirvani-Gencevi, Mücreddin Beylegani-Şirvani, Şeyh Galib, Alişir Novayi, Abdurrehman Cami, Kövsi ve yüzlerce Türk Bilgini gibi dahilerimiz dünya edebiyatının en parlak sahifesini yazmışlar. Bu gerçek bugün de devam etmektedir. Anadolu'da Necip Fazıl, Sebahaddin Ali, Karakoçlar, Kafkazlarda Bahtiyar Vahabzade, Halil Rza, Ramiz Kusarçaylı, Musa Yakublar Özbekistanda Erkin Aazam, Usman Azim, Ulugbek Hamdam, Kirgiastanda Aydarbek Sarmanbetov, Dalmira Tilepberganova, Jadiger Saalayev ve.b. bu ilim-irfan, söz şeceresini devam ettirmektedirler.

Bu ve diğer Türk kavimleri gibi Kazak edebiyatı da çok eski tarihi köklere maliktir. Kazak edebiyatının özelliklerinden başlıcası onun sözlü ve halk yaratıcılığı enenelerine sadık olmasındadır. Bu literatürün oluşumunda ve gelişiminde önemli bir rol halk şarkıcıları - akın, jırçı ve jırçılar tarafından oynandı. Kazakların sözlü çalışmaları halkın kalp atışını, ulusal bağımsızlık mücadelesini, gelenekleri, düşünce tarzını, şarkıları, efsaneleri, masalları, kahramanlık ve destan şiirleri, atasözlerini, bilmeceleri yansıtıyor. Kazak folklorunda, kelimenin tam anlamıyla nesilden nesile aktarılan inciler vardır. Kazak halkının manevi zenginliği arasında "Alpamış", "Koblandi-batır", "Yer-Turgın", "Gambar" ve diğerleri aşk, arkadaşlık, sadakat gibi anlayışlar ve yabancıları lanetleyen destanları, halk poemaları vardır. Liro-prozada "Kozi-Korpeş" ve "Bayan-Slu", "Kız-Jibek", "Ayman-Şolpan" ve diğer poemalar, "Beket Hakkında Destan", "Isatay ve Aşk", "Utegen" ve başka diğer (Tarihi poemalar) tarihi şiirler var.

Tükenmez bir kaynak olan Kazak folkloru, yüzyıllardır halkın manevi mirası oldu.

Zengin janr ve türleri, insanların yaşamlarının çeşitli yönlerini yansıtmaktadır.

Kazakların atalarının yarattığı sayısız atasözleri, bilmeceler, deyimler ve duygular bugün türk halk edebiyatının önemli nünunelerindedir.. Kazak folklorunda atasözleri ve benzetmeler halk bilgeliğinin en önemli türlerinden biri haline gelmiştir, tören şiiri, şarkılar

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

ve güzel sözler, masallar, bilmeceler vb. eski zamanların izleri butürlerde kalmaktadır. Sözlü şiirsel gelenekler, tarihte antik çağların ünlü şarkıcılarının isimlerini kazdı. Örneğin, tüm Türk halklarının harika bir eseri olan "Kitabi-Dede Korkut" da Korkud, ilk hikmetli melodilerin ve şarkıların yaratıcısı olarak sunulur. Diğer bir deyişle, Kazak topraklarının coğrafi sınırlarından kaynaklanan Korkut şarkıları, Azerbaycan topraklarında "Kitabi-Dede Korkud" oluşumuyla sona eriyor. Sözlü şiirsel yaratıcılık yaddaşında bir sıra Atalg, Sıpar-Jırau, Nogay filozofu Hasan-Kaygi ve diğerleri gibi halk nağmekarı adını korudu.

Sonraki yüzyıllarda, özellikle XVI, XVII, XVIII yüzyıllarda, Kazak halk sanatındaki ataerkil geleneklerin gücü çok büyük olmuştur. Folklor günlük yaşamda ve törenlerde düzenli bir katılımcıydı. Çeşitli türleri tüm aile ve sosyal yaşam alanlarına nüfuz etti. Folklor ve şiirsel gelenekler olmadan yaşam anlaşılamadı. Kitle folkloru, günlük durumu, gerçekte bağlantılıydı: herkes şiire sempati duyuyor, bazen şarkı ekliyor, bazen atasözleri ve aforizmalar kullanıyor. Doğaçlama metinlerin ve doğaçlamaların sayısı bilinmiyordu. Kazak çölündeki XVII-XVIII yüzyılların doğaçlayıcıları arasında özellikle akyns ve jiraus vardı. Kendilerini geniş bir repertuarla doğaçlama şarkıcılar olarak kurdular. Zamanın şairleri, folklor ile tanışmanın yanı sıra, şecere uzmanları olarak kabul edildi. 18. yüzyılda Kazakların kökeni hakkında birçok efsane ve efsane Kazak çölünde popülerdi. On dokuzuncu ve yirminci yüzyılın başlarında Kazak sözlü şiirinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Sözlü şiir, kamusal hayatta ve günlük hayatta yeni olaylara tanık oldu. Kazakistan'ın Rus İmparatorluğu (XIX yüzyılın 60'ları) tarafından sömürülmesinden sonra, folklorun içeriği, türlerin bileşimi, aralarındaki ilişkiler ve formlar da değişti. Bu nedenle, XIX yüzyılın ortası Kazak edebiyatında yeni bir gelişim döneminin başlangıcı olarak düşünülmelidir.

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Kazakça yazılı edebiyat yoktu. Şimdiye kadar şiirsel sanatlar sadece sözlü olarak gelişti. Okuma yazma bilmenin yaygın olduğu bir zamanda, Kazakların sözlü yaratıcılığı özel bir öneme sahipti ve insanlar için kurgunun yerini aldı.

Kazak folkloru, yaratılışı ve oluşumunda sözlü ve şiirsel yaratıcılık geleneklerine ve Türk yazılı eserlerine dayanmaktadır. Böyle muhteşem bir anıt Mahmud Kashgari "Divani-lugat-it turk" nin üç ciltli eseri. Bu sözlük Kaşgar Türkçesi-Uygurların mükemmel dilbilgisini yansıtır. Buna ek olarak, bir Kıpçak (Kuman) anıtı olan Codex Kumanikus'ta eski Türk

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

kabilelerinin folklor örnekleri ve Kazakların öncülleri yaşıyor. Bütün bunlarla birlikte Kazak edebiyatı tarihindeki en görkemli dönem XIX yüzyıldır. Bu dönemde Kazak folkloru en mükemmel seviyesine ulaşır. Bu dönemde oluşan yazılı literatür akyn şiirinin gelişimine de güçlü bir ivme kazandırmıştır. Akıns, Kazak halkının manevi yaşamında önemli bir rol oynadı. Virtüöz işçiliği, beceriklilik, bilgi ve becerilerini göstererek, söyledikleri şarkılarla örnek müzik eserleri yarattılar. 19. yüzyılda Devlet Babatayev (1802-1872), Şortanbay Kanayev (1818-1881), Birjan-sala (1834-1897), Akhan-Cere (1843-1906) ve diğer ünlü şairler yazdı ve yarattı. Eserleri Kazak toplumunda gerçekleşen süreçleri yansıtır, daha küresel sorunların kökenlerine bakar, çoğu durumda geçmişi yüceltir ve içinde yaşadıkları çocuğa kesin bir tutum ifade etmez.

Şairin işinden bahsetmişken, büyük Kazak şairi Jambul Jabayev (1846-1945) hakkında konuşmamız gerekiyor. Jambul Jabayev, Abay Kunanbayev ile aynı yaştadır. Neredeyse bir asır yaşadı. Göç sırasında Jambul Dağı'nın eteklerinde fakir bir Kazak ailesinde doğdu. Bu dağın adını almıştır. Jambul bunu "Hayatım" şiirinde anlatıyor. Erken yaşta şiir bestelemeye başladı. İlk şiirlerinde kapsamlı sosyal genellemeler yapamadı. Eserlerinde, tarihsel figürlerin faaliyetlerini perakende gerçekçiliği açısından değerlendirmeye çalıştı ve halkı ona baskı yapanlara karşı savaşmaya çağırdı. Ancak Jambul'un sosyo-felsefi şiirlerini üst düzeyde yazdığını düşünmek imkansızdır. Zamanının şairleriyle şiirsel bir yarışmaya giren Jambul, kabile hayal gücünün rakibi olarak hareket etti. Rekabet ve değişim şiirlerinde, kabilesinin zenginliğini ve gücünü övüyor. Birleştiğinde Dosmuhammed gibi kişilerin sömürülmesine son verecek. Jambul, o zamanın feodal aşiret liderlerinin destekçisi olan ünlü Gulmambat ile değişiminde gerçek bir hakkaniyetli olarak da mücadele ediyor. Gulmambat'la yapılan aylarda, büyük şair onun gerçekten bir halk şarkıcısı olduğunu söylüyor. Jambul tüm yaratıcılığıyla çarlığa karşıydı. 1913 yılında Jambulu tanınmış akınsı kibi Vernı'ye (şimdi Alma-Ata) 300 yıllık Romanov ailesinin onuruna şarkı söylemeye davet etmeyi reddetti. Bu şarkıda şair, çar kararının zulmünü, onun yerel elaltılarının fırsatı yakalama davranışını eleştirdi. Görünüşe göre Jambul'un çalışması insanların yaşamıyla yakından bağlantılıydı. Halk onu çok severdi. Jambul'un çalışmaları her zaman ülkenin kamusal ve ruhsal ilgisinin merkezinde olmuştur. 1938'de Jambul'un yaratıcı etkinliğinin 75. yıldönümüne adanmış yıldönümü şenlikleri düzenlendi. Dünyanın dört bir yanından tebrik

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

telgrafları aldı. Bunların arasında Fransız yazar Roman Rolland, Belarus yazar Yanka Kupala ve diğerlerinin şairle ilgili sözleri vardı. 20. yüzyılın 30 ve 40'larında şairin yaratıcılığı geliyor ve olgunlaşıyordu. Bu dönemde yazılmış eserleri "Benim Vatanım", "Neşe Şarkısı", "Utegen-Batır", "Suranşi-Batır" ve diğerleri, mitolojik, efsanevi ve gerçekçi figüratif açıklamaların aksine lirik-destansı bir planla yazılmıştır. O zamanın büyük şairi Suyum bey'in Jambul'un yaratıcılığı üzerinde büyük etkisi oldu. Jambul Suyumbey akyn'in öğrencisi olduktan sonra şöhreti tüm Kazak çöllerine yayıldı. Yakında büyük bir üne sahip olan Jambul Suyumbey ile tanışır ve başarısını anlatır. Suyumbey ona şunları söylüyor: "Başkalarının melodisini takip ediyorsunuz. Bu kötü. Büyük akarsu kendi sesine sahip olmalı, yerini kendi tahtıyla ölçmelidir. Her kelime bir hançer gibi kesilmelidir. Asla ikiyüzlü olmayın. Kelime kuyudan çıkar çıkmaz kalbinden çıkar." Araştırmacılara göre Jambul, öğretmenin söylediklerinden gerekli sonuçları çıkardı ve her zaman önemli tavsiyelerine uymaya çalıştı. 30 yaşında Jambul'un kendi fikri vardı. Bu dönemdeki çalışmalarında Müslüman okullarda ("Şikayet"), yoksulluğu ("Zayıf pay") ve çöl yönetimini ("Şaltaba", "Manke") eleştirdi. Jambul, büyük hiciv gücüne sahip görüntülerdeki sert ve net sosyal konumunu ifade etmeye çalıştı. Yirminci yüzyılda Jambul bir şair olarak yeniden doğdu ve popüler sevginin yanı sıra büyük sanatsal başarıya da ulaştı. Bu bedii parçadan anlaşılan bizim bugünkü hedeflerimizin amacını hedeflemektir.

Edebiyat ve söz camiemiz birliğimize hizmet ettiği gibi iktidarlarımız ve devlet başkanlarımız da birliğimize ve diriliyimize karant oluyor. Çok şükürler olsun ki, Türk-İslam Dünyasının lideri Recep Tayyip Erdoğan ve Elbaşı Nursultan Nazarbayev mırza gibi mayaklarımız vardır.

p.s.s. 1992 yılında Sovet Emperyalizmi Baküde mezalimler yaparak eliyalın, mülki insanları katletti. Karabağın işgali için önlemler hazırladı. Azerbaycan- dünya ilişkileri tamamen kesildi. O zaman ilk hayımıza hay veren ve sesimizi dünyaya duyuran unutulmaz kardeşimiz Oljas Bey Süleymenov oldu. Allah ondan razı olsun!

Oljas bey olayı bele hatırlayır : “ Gec saatleri idi. Telefon çaldı. Gelen çağrı yurddışından idi. Yüksek ateşim var idi, ama, telefonu açdım. Hattın o başında kaherli ve kederli ses

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Bahtiyar Vahbzadenin sesi idi. “-Oljas, kardeşim katil sovet ordusu Azerbaycanı kan gölüne çevirdi”.

Ben müteşir oldum. Hasta ve ateşli olmağıma rağmen sabah erte Baküde ididm”

İSTİFADE OLUNMUŞ EDEBİYYAT

- 1.Hüseyin İsmayılov, Büyük Birliğe doğru, Ortak Türk Kecmişinden Ortak Türk Geleceğine. // Sempozyum materialı, 2005. s,6.
- 2.Yaşar Qarayev, Min İlin Sonu, B, 1996.s.120.
- 3.Galib Sayılov, Şirvanşahlardan Osmanlıya:-Türkün Şanlı Tarihi, İstanbul// Türk-İslam Forumundaki Meruze 2014. .
4. Galib Sayılov “Dilimiz Varlığımız” Bakı, Dede Korkut, 1998
5. B.Ögel, Büyük Hun İmperiyası, Bakı-1992
- 6.Nizami Tağısoy, Qazax edebiyatına dair, Xalq Cəbhəsi.- 2013.- 10 yanvar.- S.14.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

EPIC IMAGE OF KOBLANDY BATYR AND HIS HISTORICAL PERSONALITY

Bekezhhan Akhanovich AKHANOV³

Abat Shamovich PANGEREYEV⁴

Mukhtar Orynbasarovich MIROV⁵

ABSTRACT

Background: The epic is the embodiment of folk art. But this is a special kind of creativity, which took the real truth from the life of this people and transferred it into an epic narrative. And any kind of creativity tends to artistry. Hence, the epic is basically a historical work that embodies the dream of the people and their real life.

Methods: Heroic epic is a special branch of folklore, which is a witness to the centuries-old historical memory of the people, an inseparable spiritual thread, a sign of the presence of high culture.

Findings: According to the scientist M. O. Auezov: "Careful, detailed analysis of the Kazakh heroic stories shows: although it can not be said that they clearly reveal the pages of history, but still in allegorical form they draw great pictures of the most important periods of this ancient history" [Auezov, 1991]. Heroic epic allows you to see the life of the people in the distant past, to trace the chain of long-standing historical events, epic traditions and the time of their appearance. It should be noted here that the beginning and the end of a

³ Baishes University (302A-Zhubanov Brothers Str.)

⁴ Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, Kazakhstan (Aktobe city, A. Moldagulova avenue, 34).

⁵ Baishes University (302A-Zhubanov Brothers Str.)

particular period of history is one thing, and the epic time is quite another. Of course, in most cases it is wrong to "seek truth in folklore". However, there are people who do not have documentary evidence of their past, such as ancient Chinese writings or old Russian Chronicles, and who in search of their history have to turn to samples of oral folk literature and genealogy (Shezhire), stored in the people's memory and passed down from generation to generation. It can be noted that the works of the epic, widely used in the people, better than other genres of folklore, characterize its historical past.

This is noted in the works of researchers of Kazakh history. For example, in his work "Kazakhstan in 20-40 years of the XIX century", using works of oral folk art as valuable historical evidence, E. Bekmakhanov writes: "Without going into a detailed description of the Kazakh folklore, it should only be noted that due to its abundance, diversity and saturation of facts, it is a truly invaluable treasure for the historian, especially in the field of public relations." Noting the importance of Kazakh folklore for historians, the scientist adds: "the most Important task of the researcher is not only the separation of truth from fiction, but also the maximum possible verification of them with the data of archival and literary sources "[Bekmakhanov, 1992]. This opinion of the scientist confirms how important the works of folklore are for historical science.

Improvements: We want to refute well-established in Soviet times, the idea of folklore as folklore is based on fictional images. It is clear that such judgments were spread in order to distance the people from their history, to deprive them of historical memory, to weaken the gene pool of the nation.

At the same time, the life and deeds of the heroes depicted in the epic, their military campaigns, brutal battles with the enemy, the supernatural abilities of the horse Batyr, the beautiful qualities of his wife: an extraordinary mind, the ability to foresee the future, the depth of intuition, devotion to her husband and care for him – all these are folk dreams and aspirations, which the epic singer, and later the storyteller, expressed in a bizarre verbal form. Artistic creativity here knows no boundaries. Moreover, hyperbolizing the events of the epic, captivating and kindling the interest of his enthusiastic listeners, the performer of the epic himself became more and more inspired. This is one of the keys to the immortality

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

of the epic. Thus, we believe that the epic is based on historical truth in the artistic embodiment. There are many different opinions about the forms of embodiment of this truth. For example, sh. Ibraev noted very correctly: "at all times, people's perception of history was much broader than historical documents, written sources, Chronicles. Oral or written information cannot show complete, objective historical truth. Because they are generated by a certain historical concept, they reflect the point of view of past events of an individual or, at best, a group of people. Whatever business documents we would not take, they show not the real history, and its assessment, the image passed through the prism of a certain point of view" [Ibraev, 1993]. And yet, the epic is closer to history than other genres of folklore, and undoubtedly the core of the epic is historical truth. Only this is artistically depicted truth. There is no doubt that in order to achieve greater pathos, the performers of the epic made changes in it. Living in different eras storytellers performed the epic in accordance with the requirements of their time.

Keywords: folklore, epic, epic image, historical personality, heroic image.

1. INTRODUCTION

In Kazakh folklore, a certain classification of the works of the heroic epic was established in accordance with the historical era in which the events depicted in the epic took place. Thus, in the works of S. Seifullin, M. Auezov, A. Margulan, V. Zhirmunsky, K. zhumaliev, B. Kenzhebayev, M. Gabdullin, A. Konyratbayev, T. Syzdykov, R. Berdibayev and others there are names: "epic of the Turkic Khaganate era", "Nogai epic", "epic of the historical era". These names show the commonality of the events of the heroic epic with real historical events and reflect its features, indicating the unity of clans, tribes, tribal unions.

2. LITERATURE REVIEW

Heroic poems were created mainly in the Nogai era. At this time, was created by the famous epic "Forty Crimean warriors". Included in the nogailin cycle and the epic of Koblandy. This cycle includes epic poems that tell not only about the events that took place in this period, but also about the events of an earlier time. Basically, the epic describes the events of its time. But some epic works stand as witnesses of several epochs. That is, the events of several epochs can be drawn in the epic, undergoing changes as they are created. One of such epics is "Koblandy Batyr". The events depicted in it convey the worldview of the people, their beliefs, thanks to the heroic epic, we can see the picture of several past centuries. Evidence of this is the article by A. Bukeikhanov "a Woman in the Kyrgyz epic Koblandy", published in the newspaper "Turkestan Vedomosti". Analyzing this article, researcher S. Kaskabasov writes: "the Epic, created during the adoption of Islam by the Kazakhs, retained many features of paganism, so that it shows the features of the transition of the Kazakhs from shamanism to Islam. Despite the fact that shamanism at that time had no previous force, the epic shows the presence of two elements in the religious beliefs of the Kazakh people" [Kaskabasov, 2015].

Thus, the author analyzes the images of the epic from these positions and considers how the influence of Islam and traces of ancient beliefs are reflected in them. In his opinion, in the

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

images of the Jacket, her mother's Cockney, and Toktarbay, more apparent shamanistic performances, so their images are probably more ancient. Their different actions and behavior can be regarded as the result of shamanistic beliefs.

O. Nurmaganbetova, speaking about the epic "Karakipchak Koblandy" as one of the earliest heroic poems, which originates from ancient times of the Kazakh people and the main idea of which is the protection of the Motherland, gives him this assessment: "this classic work due to its highly ideological and outstanding artistic qualities is on a par with the best examples of the heroic epic of the peoples of the world." There is every reason for this statement. Since the epic "Koblandy Batyr" is not the fruit of one era, not created in a certain historical period of the work. It was constantly supplemented by akyns, storytellers, who, in accordance with the tradition of performing the epic, introduced pictures of their era into the plot. So this epic came from ancient times to the XIX century. In addition, this feature is the reason for the large number of variants of the epic. 26 variants dedicated to the exploits of koblanda Batyr have come down to us, and three variants are dedicated to the sons of koblanda, heroes Bokenbay and Kiikbay [Nurmaganbetova, 1999].

The fact that the epic "Koblandy Batyr" tells about the events that took place in different periods of history, says academician S. Kaskabasov: "the Plot of the epic "Koblandy Batyr" is multi-layered and covers the paintings of several eras. Here the vague animistic and totemic beliefs and ideas of primitive people who lived in communities were reflected, performing the function of artistic means. For example, the animistic idea that all natural phenomena and objects have a soul, can live and talk like people, in this epic manifested in the extraordinary properties of the horse Tayburyl, which enthusiastically voprinimayutsya listeners as artistic means. Taiburyl's ability to talk, his advice to Batyr in difficult situations confirm this. It is also true that the complexity of the plot depends on the akyns, performers of the epic.

3. METHODOLOGY

Russian singers, sang Koblandy is: Maraby, Mergenbay, Birzhan Olymbiou, Nurpeis Bayganin, Asa of Bitunov, Muryn Zhyrau of Kengirbai, Wallet's administration, SAPI of

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Kalmaganbetov, Kozak Amangeldina, Doszhan, Ka, Shinshily, Doulette etc. [Nurmaganbetova, 1999].

It is known that any akyn, in order to strengthen the plot of the epic in its understanding, adds at least a few words to the performed work. M. Gabdullin, speaking about the peculiarities of preservation and transmission of the epic "Koblandy Batyr" to the next generations to descendants, confirms his opinion with the following words of one of the performers of the epic Nurpeis Bayganin. "I," Nurpeis said, " have been performing koblands since I was seventeen. At that time I learned to sing "Koblandy" from a hereditary singer named Mahuet. The epic is sung by such famous bard, as the father Magreta Dilmohamed, the father of Deltagamma of Betagen, the father of Betagene Terlecki, the father of Terlica Baki, the father of Baki Jackelen, father of Jackeline Tinbergen. This tradition of passing " Koblandy" from father to son was not interrupted. I performed this tale without changing its content" [Gabdullin, 1996]. We quote the whole statement in order to answer possible questions: is the epic historical, is there documentary evidence, accurate data about the events underlying it? And other performers "Koblandy", followed by Nurpeis also tell from whom they learned to perform the epic.

This opinion, known in science, we give so much detail, because each epoch, according to the level of its spiritual development, has the right to revise and rethink even long-known, generally accepted ideas in accordance with the understanding and attitudes of its time. And if you look from this point of view, despite numerous studies, there are many problems associated with the epic "Koblandy Batyr". First of all it is necessary to find out to what period the epic belongs. But before talking about the time of creation of the epic, you should know about the Batyr Koblandy, whether he was in history, why he was called "karakipchak". This problem is not raised for the first time, so in our study we will build on previous studies. After all, if the epic of Koblandy was created over a number of centuries, then the study of it also can not be a matter of one day.

For the first time this difficult question was designated as a scientific problem by M. Auezov, who attributed the time of creation of the epic to the XV century. At the same time, he gives

accurate data on whether the Batyr of Koblandy was in reality. Considered until that time an epic hero Koblandy turned out to be a real historical person.

4. RESULTS

In Soviet times, not only Koblandy, but all national heroes were considered fictional characters. Their military feats, the struggle for freedom, peace and tranquility of his native country was considered a figment of people's imagination. Apparently, these were calculations of Soviet policy in the field of ideology, directly related to the historical consciousness of the people, with the mysteries of history. The people should not have known their heroes-batyr, biys, khans, and in General, their real history. Otherwise it would be difficult to lead and govern this people. The question of the idealization of the image of the Batyr deserves a separate discussion. Batyr is a defender of the people from external invaders, a reliable judge in internal lawsuits and disputes, a hunter of steppe animals, a breadwinner of his kind. In a word, the people embodied their dreams and ideas about the merits and qualities of the hero, a native of the people's environment, in the image of a Batyr. M. Auezov wrote about this: "in most ancient Kazakh legends, batyrs are not a product of popular imagination, they were basically real people. Only they are colored by the popular imagination, which has elevated them, changed the original forms of the stories about them. The legend of Koblandy is one of such works in which folk fantasy rose so high, manifested itself in such beautiful descriptions and skillful speech" [Auezov, 1991].

Next, the scientist, referring to the information of the archival Commission of Orenburg that on the road leading from strengthening Ilek in the direction of wil (district of Aktobe region), there is a station called Koblandy, next to it is the grave called a tomb Koblandy and Kazakhs of these places telling ancient stories about Koblandy, came to the conclusion that Koblandy is actually existing people [Auezov, 1991]. All so-called lands are on the territory of present Kobda district, Aktobe region, that is, at the foot of mount Eskikale, where the river Eskikale (length 66 km) empties into a Large Hebdo (length, 225 km), Black Hebdo (length 138 km), a Small Hobb (length 116 km). All these places are located along the old caravan road

Orenburg-Sol-Iletsk-Uil. People still live in these places. Their former names have not changed either.

There are in these places and material evidence of the existence of Koblandy in history, for example, a whetstone (length 3 m 60 cm), which Koblandy, they say, sharpened his sword; watchtowers (Uran Tobe), place names that have preserved their values to the present day. Among such evidence can be attributed to the grave of Koblandy, built of red brick, in the town of Zhirenkopa.

5. DISCUSSION

Another confirmation of the existence in the history of Koblandy is that previously the village Council in Zhirenkopa bore the name of Koblandy. In any case, these locations clearly have traces of stay Koblandy. If earlier the most reliable and obvious evidence was the red brick tower of Koblandy, then another proof is the above-mentioned watchtowers of Koblandy, which are several. Scientists who conducted archaeological and ethnographic studies of the grave, testify: "in General, the guard tower of Koblandy is not the only one of its kind. All mounds in the vicinity of Gerenkoy played the role of guard above. They retained their original purpose of Besoba (five barrows). These mounds are monuments of the Sarmatian era V-IV centuries BC."

The second important confirmation of the lifetime Koblandy is murder Biya Daayraa (of Dreams) from the clan Argyn himself Koblandy. It is mentioned in shezhir (records of genealogy of Kazakhs) by Shakarim Kudaiberdiyev [Kudaiberdiyev, 1991], in the works of M. Tynyshpaev [Tynyshpaev, 1993], M. Auezov [Auezov, 1991], A. Bukeikhanov [Bukeikhanov, 1994], M. Gabdullin [Gabdullin, 1996], G. Tlepov [Tlepov, 2001].

Since this information is basically contained in the chronicle of S. Kudaiberdiyev, it is impossible not to pay attention to them. He says the following: "in 1446, one of the descendants of Jochi, the illustrious Muhammad, became Khan. The Kazakhs called it Ormambet Khan. After his death, the descendants of Jochi in the struggle for the throne split the state into small khaganates. ...At the same time, In 1452, abilkhair Khan, a descendant

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

of Shiban, independently of the Kazan and Crimean khans, single-handedly ruled the entire Eastern part of the ulus of Jochi. The Kazakh Khan then was AZ-Zhanibek, who was subordinate to Abilkhair... In 1455. Khan AZ-Zhanibek together with his great-nephew Shah-Giray, being offended by Abilkhair, uniting many Kazakhs, migrated with them to the Chu river region in the possession of a descendant of the Chagatai family Tokluk Temirkhan, son of Yesen bug [Kudaiberdiuly, 1991].

Further, sh. Kudaiberdiuly explains the reason for Zhanibek's resentment against Abilkhair by the incident that happened between Dayyrkozha and Koblandy. The General meaning of this event in all the above-mentioned works is reduced to the following: both Argyn Dayyrkozha Biy, who was nicknamed Akzhol Biy by the people for his justice, and Batyr Koblandy enjoyed equal authority with Abilkhair. Secretly they hated each other, and once, meeting in the steppe, Koblandy killed Dayyrkozha. Upon learning of this, Al-Zhanibek asks Abilkhair for permission under Sharia law to put Koblandy to death. But the Khan, fearing the indignation of the numerous Kipchak family, refuses him and offers to reconcile, taking from the Kipchaks a kun (ransom for murder) equal to the kun of three people.

The opposite party did not agree, and the people were divided into two parts. At this time, the father of Dayyrkozha, the elder Kydan (Kodan) Taishi, whose age approached ninety years, expressed his pain and sadness in the words: "Why did you, my dear, was to mess with Karakipchak Koblandy?", which became the first words of his song. Later, these words became a proverb, constantly used by the people.

In his critical research article "Karakipchak Koblandy" A. Bukeikhanov, indicating the era of Abilkhair and Az-Zhanibek as in the 1450s, said that " based on this, Koblandy-a man who lived in the middle of the XV century "[Bukeikhanov, 1994]. M. Auezov holds a similar opinion: "it is said Above that the song performed after the death of Dayyrkozhi belongs to the time of AZ-Zhanibek and Abilkhair Khan, to the period of unity of Nogai Kazakhs. If Koblandy is a man of this time, it means that he lived in the middle of the XV century" [Auezov, 1991].

Citing these data in their work, M. Gabdullin said that it is unknown whether this legend is reality, the lack of accurate information, whether or not Koblandy in the time of Abelheira

next to him is unknown, his grave was built on the banks of the İlek, whether a picket Koblandy the name of the hero of the epic "Koblandy Batyr". He explains this by the fact that in the XII-XIV centuries it was not customary to build a grave for a person who died on the battlefield, or these monuments were built later. Assuming that these monuments may not belong to the Karakipchak of Koblandy, the scientist expresses the following opinion: "We say so for the reason that in the XVIII century in the Younger Zhuz there was a Batyr named Koblandy. People called him the younger Koblandy. The above-mentioned monuments could be dedicated to this last Koblandy" [Gabdullin, 1996]. We believe that this opinion of the scientist who conducted fundamental studies of the epic "Koblandy Batyr", defending his doctoral thesis on this topic, can not be ignored.

It is also known that after the death of Dayyrkozha, Karakipchak Koblandy had to retire away from their homes. In any case, the grave of Koblandy, according to the epic "neither in the summer dzhaylau-Kozdikol, nor in the winter winter quarters-Karaspan". Let us turn to the epic:

...Along The Big Veranda,

Koblandy's Grave,

No one has a cure for death,

There is a grave built,

There is a way left in the past,

Called "Kalmakkyrgan" (the destruction of the Kalmyks),

There are a few high mounds.

Heard from people's mouth,

That grave Bokenbay

In these surroundings there is.

Therefore, the location of Koblandy's grave in Zhyrenkopa (Khobda district of Aktobe region), where in 1969 anthropologist N. Shayakhmetov excavated the remains of Koblandy, corresponds to the text of the epic. Moreover, enemies, with whom fought Koblandy from

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Younger Zhuz, - Kalmyks. And Karakiyak Koblandy fought with qizilbashi (the Iranian people). There are two versions of the origin of the name "kyzylbas" - red heads. The first says that they wore red caps on their heads, the second version says that after the painful death of Hussein, a companion of the prophet, in the desert of Kerbala, the Iranians cut their heads with a knife as a sign of deep sorrow. They were probably named for the caked blood on their heads. When the poet Murat Monke-uly in his poem-tolgau says: "Kalmyks with burning heads, bearded Gyaur were driven away by our soldiers", he probably means the same by "burning heads".

On this occasion, there is a special opinion of K. zhurnaliev. He considers the main mistake of previous researchers to be the wrong understanding of where and in what era the events of the epic "Koblandy" took place, against whom this struggle was directed. The scientist says: "Researchers of those years approximately dated the XVI century the time of the events described in the epic, linking its creation with the capture of Kazan by Ivan the Terrible. Since 1938, doubts began to appear about the validity of this understanding of the problem. Some of our literary critics for the first time expressed the idea that this epic should be considered not in connection with the events in Kazan, but with the raids of Khan Gazan on the Kipchak-kiyat lands" [zhurnaliev, 1958]. K. zhurnaliev noted as a historical fact that in Iran, called the country of the redheads by the Kazakhs, in 1295 there was a Khan Gazan, and according to Georgian history, he made constant aggressive raids on neighboring lands, where only a horse's hoof could step. For the same purpose, in 1297, the Georgian king David VIII, wishing to subdue these lands, made an attack on them, but received a strong rebuff, and among the Georgian soldiers there were even Kipchaks, writes the scientist [zhurnaliev, 1958].

Another opinion about Kazan Khan is held by O. Nurmaganbetova, who writes: "on the basis of historical data, two more problems are identified. As mentioned above, the historical person Alshagyr-grandson of Ulug Muhammad. And Ulug Muhammad was the founder of the dynasty of the Kazan khanate. Under his son Mahmutbey Kazan khanate became an independent state and intensified. So, Alshagyr the son of the Khan of Mahmutbey. In this regard, there is a thought: does not the name of Kazan Khan hide a genuine historical person

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

– Kazan Khan, the father Of alshagyr Mahmutbek? According to Kadyrgali Zhalairi, clans and tribes that went from Alshagyr, Kerey and Zhanibek, only after separation From abilkhair Khan took power in ulus in their hands. There is no distinct motive for this separation in the epic. Such an event, which played a decisive role in the history of the Kazakh khanate, could not remain without attention of the creators of the epic. In this case, we have reason to believe that the epic "Koblandy" was created before the Foundation of the Kazakh khanate in 1465 [Nurmaganbetova, 2003]. Prominent writer and public figure Abish Kekilbayev indicates that Alshagyr died in 1520. In this regard, there are additional reasons to consider Koblandy as a historical person who lived in this period of time. These are real historical figures who lived in the last period of the Golden Horde, depicted in the epic along with Koblandy-Alshagyr Khan, Aimak Khan (Koktim Aimak Khan). According to written sources, they, like the koblands, lived at that time and participated in historical events that led to the formation of the Kazakh khanate" [Nurmaganbetova, 2003].

Agreeing with this opinion, we come to the conclusion that the enemies of Karakipchak (Kipchak families were divided into: Kara, Sary, Torah, Konyr, Uzyn, koldenen, kiyat, etc.) Koblandy clearly were kyzylbasy, and the era – XV century. Based on this, Koblandy from Aktobe land, unlike his namesake from the genus karakipchak, most likely lived in a time closer to us. We say so, because the words of estanay akyn, which He said at the moment when one of the six Alash (subethnos) at the beginning of the Kalmyk offensive appealed for help to the Turkmens, are preserved in the people's memory:

"We have come for news

At the request of the batyrs.

Until we get revenge, we get off our horses

This summer and fall.

When Koblandy Batyr fights,

Heavy is his black axe,

Punish the Kalmyks."

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

If Allah stands up for the truth,
Will approach with one hand Kunyk,
And all of a sudden hit,
Dauletkeldy will jump
From the Cenotaph,
The enemy is razed to the ground,
If six Alasa will appear in the campaign»

From history it is known that the name Kunyk mentioned in the song is the real name of Batyr Zhalantos Seitkululy from the family of tortkar the Younger Zhuz, an outstanding figure who made a huge contribution to the liberation of the Kazakh land from external enemies in the XVII-XVIII centuries, the ancestor of the famous Aiteke bi. He lived about 1576-1650. In the vicinity of Samarkand there is his mausoleum. If the words of akyn Estanay are true, then the second, Aktobe Koblandy is a contemporary of Zhalantos, who lived 350-400 years ago. The invasion of the Dzungars on the Kazakh lands also took place at this time. Thus, the second Koblandy was born, probably, in one and a half-two centuries after Karakipchak Koblandy [Pangereev, 1996].

A witness of the wars between the Kalmyks and the Kazakhs was the area "Kalmakkyrgan" ("Place of destruction of the Kalmyks") on the border of the Temir and Khobdinsky districts of Aktobe region with the Sol-Iletsky district of the Orenburg region. It seems that the Volga Kalmyks, unable to pass beyond these lands, retreated. The second area, called "Kalmakkyrgan", is near the grave Koblandy. In the original of the epic about Koblandy, which was performed by Muryn Zhyrau, it is said that the family of Koblandy lived near Nogais, its places of residence were lake Zhyrenkol (after the lake dried up, this place was called Zhyrenkopa), mount Eshkikyrgan. Proceeding from this, it is most likely that the second Koblandy was not Karakipchak and had no relation to mount Karaspan, in fact, as shown by the scientist M. Gabdullin, he must be "Bala Koblandy", that is, "Junior Koblandy".

Researcher O. Nurmaganbetova, who studied all versions of the epic about Koblandy, writes: "the Epic" Koblandy Batyr " - the fruit of more than one century, the product of more than one era; the content of the epic reflects the events of people's life that took place over many centuries, from antiquity to the beginning of the XIX century. The most ancient version of the epic has not reached us, and the singers-akyns, storytellers-Zhyrau, performers-zhyrshy supplemented, processed and embellished the epic from the standpoint of their time. Therefore, the "Koblandy Batyr" is a multiple-choice epic. We know its last version, which has passed many centuries of reinterpretation, processing by many akyns and Zhyrau" [Nurmaganbetova, 2003].

Academician S. Kaskabasov also touches upon this issue in his work: "the epic" Koblandy Batyr " does not depict specific historical events. Here the contours of several centuries are shown in concentrated form. For example, the war of Koblandy with kyzylbases reminds difficult relations of medieval kiyats-Kipchaks with Iranians and Oguz" [Kaskabasov, 2015]. From history it is known that in the IX-XI centuries the Kipchaks, who came from Western Siberia, pushed the Oguz, who lived between the Aral sea and Balkhash. Later, along with the Seljuks, the Iranians often attacked Desht-I-Kipchak. To avoid confusion during wars, they covered the top of their headdresses with a red cloth, so they became known as "redheads". So, these times can be seen in episodes of married Koblandy on Corde, daughter of the Khan of kizilbashes Kochima, release rogalinski cities Carly and Syrly from kizilbashes, the battle with Khan Coukty. Thus, all this confirms that the epic "Koblandy Batyr" absorbed and colorfully described the events of not one, but many centuries.

S. Kaskabasov, pointing to the well-known fact that the wars of Kalmyks and Kazakhs took place in the XVI-XVIII centuries, at the same time notes: "If so, how could Koblandy, who fought with kyzylbash in the IX-XI centuries, fight with Kalmyks in the XVI-XVIII centuries? Here it is necessary to tell about influence of the regularity of historical unity peculiar to folklore as a whole. In accordance with this pattern, in the epic mixed events and personalities of different eras. This is due to the fact that in the years of hardships people again turn to the tales of the batyrs of former times, performing them in an updated form.

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Thus, the old and the new in the epic are mixed. This can be seen in all Kazakh folklore, and in the epic "Koblandy Batyr" [Kaskabasov, 2015].

Based on a very reasonable opinion of the scientist, it can be argued that the exploits of two Koblandy spanning several centuries were attributed to one Koblandy and sung idealized.

In the encyclopedia "Aktobe" are called many toponyms associated with Koblandy (with what Koblandy they are associated, is not specified): it is believed that the Hobdinsky district, zhyrenkopy land-Zhalgyzoba, Kosoba, Besoba-keep traces of battles Koblandy Kalmyks. It also States: "according to legend, there was a grave Koblandy. Named in the epic Kosoba, Zhirenkol, Eshkikyrgan, tasbulak mountain, Tumshan spring, still bear the same names" [Aktobe, 2001]. It is possible to agree with these data completely as the names of places named in the text still kept historical value and really in the same way are called.

In the article published under the title " where Koblandy is buried "[Torebaev, 2000], A. Torebaev, having stated the above story about the conflict between Koblandy and Dayyrkozhi (Akzhol), reports further: "...In one quarrel Koblandy Batyr killed Khan's judge Dayyrkozha. Abilkhair Khan saved Koblandy from revenge. It is unknown whether there are any after this race Koblandy to live on the mountain Karaspan, or moved away from the argyns. But, if we take into account the information below, it seems that the migration took place in the direction of Samarkand, where the Kazakhs often migrated. In January 1997, a member of the writers Union of Uzbekistan Zhubatkan Muratbayev published an article in the Shalkar newspaper entitled "the Grave of koblanda Batyr". According to him, in 1957, when he was a student, he was sent to collect cotton in the Parayyk district of Samarkand region. There he met an old man named Babat in an aul called The skin of smiles. The old man told him that he was a Kipchak, his ancestors had moved here in ancient times, and now almost assimilated with the Uzbeks. He led the congregation to the cemetery called Churchorgan and pointed to the two standing of the monument, said: "These two graves - the house in the next world of our distant ancestor Karkidaka Koblandy Batyr and his wife beauties Kartka". The inscriptions on the stones are written in Arabic. Also, the journalist of the newspaper "Kazakh literature" Amirbek Ospanov who saw these graves in 1976 wrote an article "Cemetery of Koblandy Batyr".

Further, the author shares the reasoning that Karakipchak Koblandy fought with kyzylbas (Iranians), and Koblandy and his children Bokenbay and Kiikbay, who lived on the banks of the Khobda, fought with the Kalmyks; Kalmyks began to come to the Kazakh lands from the XVII century, when according to history in 1618, their Lord Ho Orlik Taishi went with fifty thousand soldiers to the North, but could not withstand the Siberian frosts and came to the vicinity of Yaik. Since then, probably, clashes between the Kazakhs and Kalmyks begin, the author believes and concludes that Koblandy from Khobda lived 400 years ago. Confirming the correctness of his assumptions, the author cites as another proof - the article of the famous scientist I. karagulov "From whom was born zhanatugan (Kazakh family)", published in the 1970s in the newspaper "Kazak adebieti" ("Kazakh literature").

According to I. karagulov and preserved in the national memory of the pedigree (Shezhire), the genus "zhanatugan" is related to Koblandy Batyr, more precisely, to his younger sister Karlygash (in some sources– Kunbika, Ketebika).

Using the information of I. karagulov, the author reports that Karlygash married ORAK Batyr, gave birth to his son Daulet; during one of the raids, ORAK was lost without a trace (at this time koblanda was probably no longer alive). After that Karlygash in search of refuge came to the family Ak kete, who lived along the banks of the river Aschyoyyl, and married an authoritative man of this family Akkoshkar. It is further said that the son who came from Karlygash was nicknamed Kara, and the newborn was named Haman. Their new born descendants were called Sanatogen ru, and the descendants born Accostare Alimbet, Beski, Sapa, Altai, Kutigi, Zhuldyz - gave rise to a separate genera.

Based on the data of I. karagulov, who considers himself a descendant in the ninth generation of the genus, leading from the Kara, the author of the article, given that according to demographers, the life of one generation is an average of 25 years, comes to the conclusion that Koblandy and Karlygash lived 350-400 years ago, so much earlier than the era of Karakipchak Koblandy. Consequently, they – the warriors of different eras, their parents had different names, parents first name was Hangarbay and Analyk, other – Kadyrbaj and Acar; Koblandy of Hobby – not Karakiyak, it's his namesake – Batyr, who lived much later [Panerai, 1996].

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

We see that here the main role is played by information from the Shezhire-the genealogy. Researchers have repeatedly noted the fact that due to Shezhire is possible to shed light on some difficult questions, even without accurate historical data.

T. Konyratbayev, who studied anthroponyms in the epic "Koblandy Batyr", also speaks about the need to attach importance to the information contained in the pedigrees. The scientist writes: "the Name of Batyr Koblandy, who lived in the XV-XVI centuries, is difficult to find in historical documents. And if we on this basis estimated it not as historical anthroponym, and as a fruit of national imagination in business of scientific studying of an epic we not far would leave from yesterday's methods of the Soviet time. In our time, there are indirect confirmation of the truth of the identity of Koblandy "[Konyratbayev, 2000]. There is every reason to consider pedigrees (Shezhire) one of such indirect evidence.

And if T. Konyratbayev offers effective ways to use Shezhire to clarify the anthroponyms found in the epic, then we, in turn, consider it possible to apply toponyms to clarify the question of the authenticity of the historical personality of koblanda.

On the Aktobe land there is a main trace that clarifies the historicity of the personality of Koblandy-the toponym Zhyrenkopa. This is because it has now become historically certain that the grave of Koblandy is located in this area. This was confirmed by the opening in 2008 of the historical and memorial complex in the village of Zhirenkopa of the Khobdinsky district of Aktobe region.

The origin of the name Zhirenkopa deserves attention. The folk etymology of the toponym connects it with the horse of Koblandy. In toponymy the phenomena when names of localities were given by names of people, or on the contrary, people received names by the name of a toponym are natural. But the names associated with the horse or other zoonyms are less common. For example, in the current Mugalzhar district (Aktobe region) near the station Zhuryyn there is a mountain range called "Estemes". This mountain Estemes locals associated with a herdsman named Estemes, who grazed horses belonging to Koblandy. According to legend, and with solar, and with shadow hand this mountains grazed numerous herds, and once from them has separated shoal horses with red stallion in the head and sped off, not giving themselves catch up with. Koblandy went to look for the escaped horses and

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

found them on one lake in the territory of the present Hobdinsky district, where the horses grazed peacefully. The lake later became known as "the Lake where a shoal of red stallion", subsequently the name was shortened on the principle of the ellipse and is called Gironcoli, or "Lake red". But later the lake dried up, overgrown with dense thickets of reeds and cattails, because of what people began to call it not "lake" and "Copa", that is, " a place overgrown with reeds." Thus, the toponym became the name of the settlement based on this place and was marked on the map [Pangereev, 1996].

Researcher S. kondybay in his article "the Three lives of Koblandy Batyr", identified three stages in the history of formation of the epos "Koblandy Batyr", denoting the first stage of Mangystau period - the middle of XIV century, i.e. 1350-1390. In this period epic about Koblandy has not yet formed, but was the basis material for the subsequent addition of epic, said the researcher. The second stage of the formation of the epic scientist refers to the second half of the XVI century, about 1560-1600 years, calling it Hobda-Ilek (Aktobe), or "the period of six auls", giving him the following characteristics: "it Was during this period known in his time, but unknown to us singer-Zhyrau Nogai six auls, a native of the Kipchaks, wanting to create an epic about the real Koblandy, but not knowing the true legends about him, used the legend of another hero (or heroes), and in a result created a new epic, the main character which became Koblandy. Such a technique in the literature is called compilation."

Thus the author, seeking to prove that the name Koshabai, which belonged to the person known in Mangystau and Ustyurt in the XIV century, was replaced by the name of Koblandy, writes the following: "Koshabai in the epic is a friend of Koblandy. In the initial megatouch-Ustyurt legends the main character was just Kasabi. His wife was Korda, he was a friend of Caraman, he went to war with the Kazan khanate. When Zhyrau XVI century on the basis of these legends created the epic of Koblandy, the place of the main character in it took Koblandy, moving Koshabaya to a secondary place."

But the names of other heroes (the Cauldron, Korda, Karaman, Koktem-aimag, Akahan, Alsager, Baba Tunji, the Karlyga) remained unchanged. Thus, the unknown Zhyrau created an epic about the Batyr Koblandy, who lived in the XV century on the lands of Aktobe-Orenburg, who came from the Nogai Kipchak family. And judging by one of the event lines

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

of the epic, we can say that the real Koblandy lived in the XV century, was a contemporary of Alshagyr, the son of the Nogai ruler Musa, and his opponent. That is, all historical space in the epic points to the reality Koblandy. It can be argued that the grave of Koblandy, located on the banks of the Ilek in the area Zhirenkopa Khobdinsky district of Aktobe region, belongs to this Koblandy. Precisely on this earth lies the Koblandy, which became cause of and a pretext for create epic" [kondybay, 2005]. This is a true opinion, it is confirmed by archaeological excavations conducted by N. Shayakhmetov (1969), Zh. Smaylov (2004).

But in the recent Soviet period, periodic campaigns called on scientists to address not the historical sides of the epic, but its nationality, artistry, demanded to consider the epic from class positions. Because of this political background, some avoided addressing the problems of the epic. Despite this, both folklorists and historians could not negate the significance of this problem. Archaeologists were also actively involved in this case. For example, archaeological materials helped to establish the burial place of koblanda, along with samples of oral creativity, texts of the epic. Thus, archaeologist and scientist J. Smilov writes about it as follows: "for the First time about the grave (Mazar) of Koblandy Batyr in 1906 wrote V. V. Carlson. Later Castanier mentions it in his work "Antiquities of the Kyrgyz steppe and Orenburg region", dedicated to the ancient monuments of the Kazakh steppe. Here is what he writes there: "Grave Hoblandy. According to V. V. Carlson (see the works of the Orenburg academic Architect. Clod. for 1906, vol. XVI, p. 56) on the road from Iletskeya protection to UIL, near the station of Hoblandy, there is a small hill, all covered with fragments of brick. It is the remains of an ancient grave destroyed by the population. G. Carlson donated two pieces of brick to the Museum. They are of the same type with the brick of Kaitak, Kisene, excavations of Anikhovsky, Castanier, etc." [Smilov and Oshanov, 2007].

Another circumstance which should be mentioned: due to the fact that "Koblandy Batyr" is a product of the work of several centuries, it mixes the different layers of beliefs and mythical elements, such as the worship of the spirits of the Holy ancestors, the early maturing boy, the sacred winged horse, the protection of the spirits of ancestors, worship of God, return to Allah asking for support, asking for blessing, dreams with participation of the masters of evil

forces, fight with them, the images of ferocious dragons, fearsome forces of the elements and shamanic views and Muslim beliefs.

All this testifies to the ancient origin of the epic, on the one hand, and that the performers of the epic "decorate" the text, Supplement it with the concepts and ideas of their time, on the other hand. And there is no need to ask why this happened, because it is a feature of artistic creativity, epic tradition allows such a liberty. Therefore, despite the unified content of the epic, in some versions the names of the batyrs were changed. K. zhumaliyev writes about it: "in all variants of" Koblandy " the names of the three main characters are unchanged: Koblandy, Kortki, Alshagyr. Due to the fact that in the epic the main confrontation took place between Koblandy and Alshagyr, their names are found in all versions of the epic performed by Kazakh akyns "Koblandy", which indicates that the basis of the described events is one historical truth" [zhumaliyev, 1958]. This correct observation confirms: through whatever "sieve" of centuries the folklore work did not pass, whatever artistically decorated versions to it were not added, in it all the same the historical truth lies.

As a concrete argument to support this scientist, you can call it that in twenty-five or thirty kilometers from Gerenkoy (where there is grave Koblandy) in the area of Akkum, which refers to the current Western-Kazakhstan region, there is a place where once was the city of Alagir, and there to the present day remained beautiful gate of the city. It is written in the article called "mound Battery - Alsager" [Koshikbayev, 1981]. In providing this information, we aim to show how geographical names help to reveal data about historical personalities and historical events.

Thus, we believe that the epic originated in the late rogalinski era. It is known that the famous Nogai Horde in 1550-1560 years broke up as a result of internal internecine wars and divided into three parts. There is no doubt that "Koblandy Batyr", part of the General Nogai cycle of epic works, was born at this time. Because every creative work is born not at the moment when there is a certain historical event or immediately after it, but only after time.

Since the XVII century spread everywhere, mastered by new generations, the epic and legends of the "Nogai six villages", including the epic "Koblandy Batyr", on the basis of which began to form its Kazakh, Uzbek, Karakalpak, Nogai versions, then replenished with

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

verbal details of life and everyday life of the XVII-XVIII centuries. At the same time, in each region began to appear "graves Koblandy". A reminder that the trend remained "grave" Koblandy in Uzbekistan and around Ulytau – Sarysu. Perhaps, in XV-XVI centuries and were real, local "Koblandy." So in the next era in memory epic all heroes with name Koblandy have become regarded as one figure.

It is quite legitimate that the epic of Koblandy, performed among Karakalpaks living in Uzbekistan, is performed by Nogais. The fact is that on the lands of the Karakalpaks, bordering the Bayganinsky district of Aktobe region, many Kazakhs of the Younger Zhuz live. It is also clear that this epic is close to Nogais. The fact that the heroic epic appeared in the Nogai era is a historically reliable fact. The Nogai Horde, formed after the collapse of the Golden Horde and nicknamed the "fat people of yedige", occupied the lands from the Caucasus, where Nogai people now live, to kazala (Kyzylorda region). Now modern Nogais consider themselves the legitimate heirs of the Nogai people and consider the heroic epic as their own epic, not taking into account that other ethnic groups lived in that vast territory.

In fact, in the army of Genghis Khan there were many Kazakhs not only Younger, but also Middle and Senior zhuzes. After the collapse of the Golden Horde, many remained to live in these territories. The proof is that as part of the Bashkir people there are Kazakh clans zhalayyr, Argyn, Konyrat and others. Over time, they disappeared among the Bashkirs.

The same can be said about the troops in the army of the Nogai Horde. It seems that among them there were gifted people who remembered well the plots of the heroic epic, took them with them to their native lands. The breadth of the area of distribution of the heroic epic, especially the epic of Koblandy, the presence of performers of the epic in each region of Kazakhstan are proof of this.

"The idea that the heroes of the Kazakh epic tales are only literary characters is a mistaken opinion of those who have no idea about the life of the Kazakh people, do not know their customs and traditions. In fact, the heroic epic is a document that, with the help of the names of the batyrs, describes the entire history of those times" [Salgarin, 2008]. Undoubtedly, the epic "Koblandy Batyr" is a priceless treasure that could become a historical document of past eras.

This opinion is well founded. However, it is not so easy to recognize the historical figure in the epic hero, since Koblandy as an epic hero, as an ideal image of the hero, has become thoroughly entrenched in the public consciousness. In addition, the epic of Koblandy has been so much researched that it is considered very well studied. Therefore, one might think that everything is known about this epic and nothing new can be found in it. But science, like life itself, cannot stand still. Therefore, we study the information found in the story of geographical names, using historical documents, archaeological materials and anthropological research, it turns out, really existed in history warrior himself, and fought with him, which eventually leads to the realisation of how close to life the heroes of the epic. The work on the study of koblanda's skull and the creation of his portrait, conducted in Moscow, in the laboratory named after M. Gerasimov, also gives grounds for recognizing him as a historical person.

6. CONCLUSION

Summing up all the above, we come to the following conclusions:

1. Koblandy Batyr is known to many as an epic hero, but in the people his heroic image is a role model, he is considered a national pride and a real man who once lived.
2. The epic "Koblandy Batyr" conveys the events of different eras, condensing and synthesizing them in the described pictures of the past. Therefore, the law of cyclization peculiar to folklore as a whole was reflected here.
3. Since the epic "Koblandy Batyr" covers several eras, it is difficult to find out how historically accurate the personality of the hero. In this case, anatomical, morphological, anthropological studies can help. In the famous laboratory named after M. Gerasimov, anthropological studies were conducted of the remains of koblanda Batyr, extracted from his grave in Zhyrenkopa, as a result of which it was revealed that this man lived in the second half of the XVII century.
4. Thus, only thanks to complex historical, philological and anthropological studies it became possible to solve the problem of historical authenticity of the hero's personality. Evidence

of this is the personality of Koblandy Batyr, who from an epic hero again became a historical figure.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ақтобе. Энциклопедия. – Ақтөбе: «Отандастар-Полиграфия» ЖШС, 2001. – 512 с. (на казахском языке)
2. Ауезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 с. – С.64-75 (на казахском языке)
3. Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 годы XIX века. – Алма-Ата, 1992. – 400 с. – С.37-39 (на русском языке)
4. Букейханов А. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 300 с. (на казахском языке)
5. Габдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Санат, 1996. – 368 с. – С.145-214 (на казахском языке)
6. Жумалиев К. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы: ҚМКӘБ, 1958. – 400 с. – С.39-47 (на казахском языке)
7. Ибраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 с. – С.149 (на казахском языке)
8. Каскабасов С. Таңдамалы. Т.4. Фольклор иірімдері. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Фолиант, 2015. – 328 с. – С.140-170 (на казахском языке)
9. Кондыбай С. Қобыланды батырдың үш ғұмыры // Қобыланды батыр. Конференция материалдары. – Ақтөбе, 2005. – 131 с. – С.15 (на казахском языке)
10. Кобыратбаев Т.А. Эпос және этнос. Қазақ эпосы және оның этникалық сипаты. – Алматы: Ғылым, 2000. – 268 с. – С.172 (на казахском языке)

11. Кошекбаев Н. «Аққұм – Алшағыр қорғаны» // Білім және еңбек. – №8. – 1981. – С.8-9 (на казахском языке)
12. Кудайбердиұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Санат, 1991. – 80 с. – С.21-22 (на казахском языке)
13. Нурмағанбетова О. Қазақ әдебиеті. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1999. – 420 с. – С.415-419 (на казахском языке)
14. Нурмағанбетова О. Қазақтың қаһармандық эпосы «Қобыланды батыр». – Алматы: Дешті Қыпшақ, 2003. – 480 с. – С.3-33, 415 (на казахском языке)
15. Пангереев А.Ш. Жер-су атауларының поэтикасы. – Ақтөбе: «Полиграфия», 1996. – 140 с. – С.38-41, 96 (на казахском языке)
16. Салгарин Қ. Қобыланды тойы. – Алматы: «Атамұра», 2008. – 152 с. – С.65 (на казахском языке)
17. Смайлов Ж., Ошанов О.Ж. «Қобыланды батыр» кесенесіне (археологиялық және этнографиялық ізденістер қорытындысы). – Алматы: «Комплекс», 2007. – 198 с. – С.109 (на казахском языке)
18. Тлепов Ж. Тарих және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 376 с. – С.52-54 (на казахском языке)
19. Торебаев А. Қобыланды қайда жерленген? // Ақтөбе. – 2000. – 5 мамыр. (на казахском языке)
20. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1993. – 102 с. – С.76 (на русском языке)

LITERATURE:

1. Aktobe. Encyclopedia. - Aktobe: otandastar-Polygraphy LLP, 2001. - 512 p. (in Kazakh)
2. Auezov M. History of literature. - Almaty: native language, 1991. - 240 p. - P. 64-75 (in Kazakh)
3. Kazakhstan in the 20-40 years of the XIX century. - Alma-ATA, 1992. - 400 p. - P. 37-39 (in Russian)
4. Bukeikhanov S. Works. - Almaty: Kazakhstan, 1994. – 300 p. (in Kazakh)
5. Gabdullin M. Oral folk art of the Kazakh people. - Almaty: category, 1996. – 368 p. – P. 145-214 (in Kazakh)
6. Zhumaliev K. Questions of the Kazakh epic and literary history. - Almaty: BSMK, 1958. - 400 p. - P. 39-47 (in Kazakh)
7. Ibraev Sh. The world epic. Poetics of Kazakh heroic epics. - Almaty: Nauka, 1993. - 296 p. - P. 149 (in Kazakh)
8. Kaskabasov S. Favorites. Vol. History of folklore. Studies of different years. - Astana: Folio, 2015. - 328 p. - P. 140-170 (in Kazakh)
9. Kondybay S. Three lives of Koblandy Batyr // Koblandy Batyr. Conference proceedings. - Aktobe, 2005. - 131 p. - P. 15 (in Kazakh)
10. Konyratbayev T. Epic and ethnos. Kazakh epic and its ethnic features. - Almaty: Nauka, 2000. - 268 p. - P. 172 (in Kazakh)
11. Koshekbayev N. "Akkum-fortress Alshagyr" // Knowledge and work. - No. 8. - 1981. – pp. 8-9 (in Kazakh)
12. Kudaiberdiuly V. Genealogy of Turks, Kirghiz-Kazakhs and khans. - Almaty: category, 1991. - 80 p. - P. 21-22 (in Kazakh)

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

13. Nurmaganbetova O. Kazakh literature. Encyclopedia. - Almaty: Kazakhstan development Institute, 1999. - 420 p. - p. 415-419 (in Kazakh)
14. Nurmaganbetova O. Kazakh heroic epic "Koblandy Batyr". - Almaty: Deshti Kipchak, 2003. - 480 p. - P. 3-33, 415 (in Kazakh)
15. Vengerovsky S. V. the Poetics of place names. - Aktobe: "Polygraphy", 1996. - 140 p. - P. 38-41, 96 (in Kazakh)
16. Salgarin K. Holiday Koblandy. - Almaty: "Atamura", 2008. - 152 p. - P. 65 (in Kazakh)
17. Smaylov Zh., Oshanov Zh. The Results of archaeological and ethnographic research the mausoleum "Koblandy Batyr". - Almaty: "Complex", 2007. - 198 p. - P. 109 (in Kazakh)
18. Tlepov J. History and literature. - Almaty: Nauka, 2001. - 376 p. - P. 52-54 (in Kazakh)
19. Torebaev C. Where he is buried Koblandy? // Aktubinsk. - 2000. - May 5. (in Kazakh)
20. Tynyshpaev M. History of the Kazakh people. - Alma-ATA: "Kazakh University", 1993. - 102 p. - P. 76 (in Russian)

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

ÖZBEKİSTAN’DA KORONAVİRÜS PANDEMİSİ DÖNEMİNDE İMTİYAZLI VERGİLERLE TARIM SEKTÖRÜNÜN TEŞVİK EDİLMESİ

Doç. Doktor A.H. TAŞKULOV⁶

Günümüzde dünyanın en güncel problemi olan koronavirüs pandemisi, dünya nüfusunun sosyal yaşamını ve psikolojik durumunu olumsuz etkilemesiyle beraber işsizlik oranının daha da yükselmesine ve nüfus gelirlerinin düşmesine sebep olmaktadır. Böylece küresel ekonomide tüm sektörlerde kriz ortaya çıkarma tehlikesini yaratmaktadır.

Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği’nin sunduğu bilgilere göre dünya çapında hava seferlerinin zorunlu olarak durdurulması sonucunda sektör toplam 113 milyar dolarlık zarara uğrayabilir. Koronavirüs yayılmaya başlamasından sonra havacılık şirketleri senetlerinin fiyatlarında % 25 düşüş görüldü. Böyle bir durumda şirketlerin yüzde 75’inin mali stokunun en çok üç ayda biteceği tahmin edilmektedir. Avustralya’nın ikinci büyük havayolu şirketi sayılan Virgin Australia şirketi krizden dolayı iflaslık yüzünden kendi isteğiyle dış yönetime geçtiğini ilan etti bile⁷.

Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi’nin (WTTC) tarafından verilen bilgilere göre dünya ülkeleri krizi önlemek amacıyla turizmi desteklemeye yönelik tedbirleri almadıkları takdirde pandemi nedeniyle dünyada yaklaşık 75 milyon kişi işsiz kalabilir⁸.

Koronavirüs pandemisi koşullarında ziraat sektörünün desteklenmesi gıda güvenliğini sağlamakla bağlı olan önemli bir süreç olarak bilinmektedir. Uluslararası örgütler, dünyada

⁶ Tirmiz Devlet Üniversitesi Rektörü. Özbekistan.

⁷ <https://ru.euronews.com/2020/04/21/virgin-australia-financial-collapse>

⁸ <https://wtcc.org/en-us/COVID-19/Member-Hub>

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

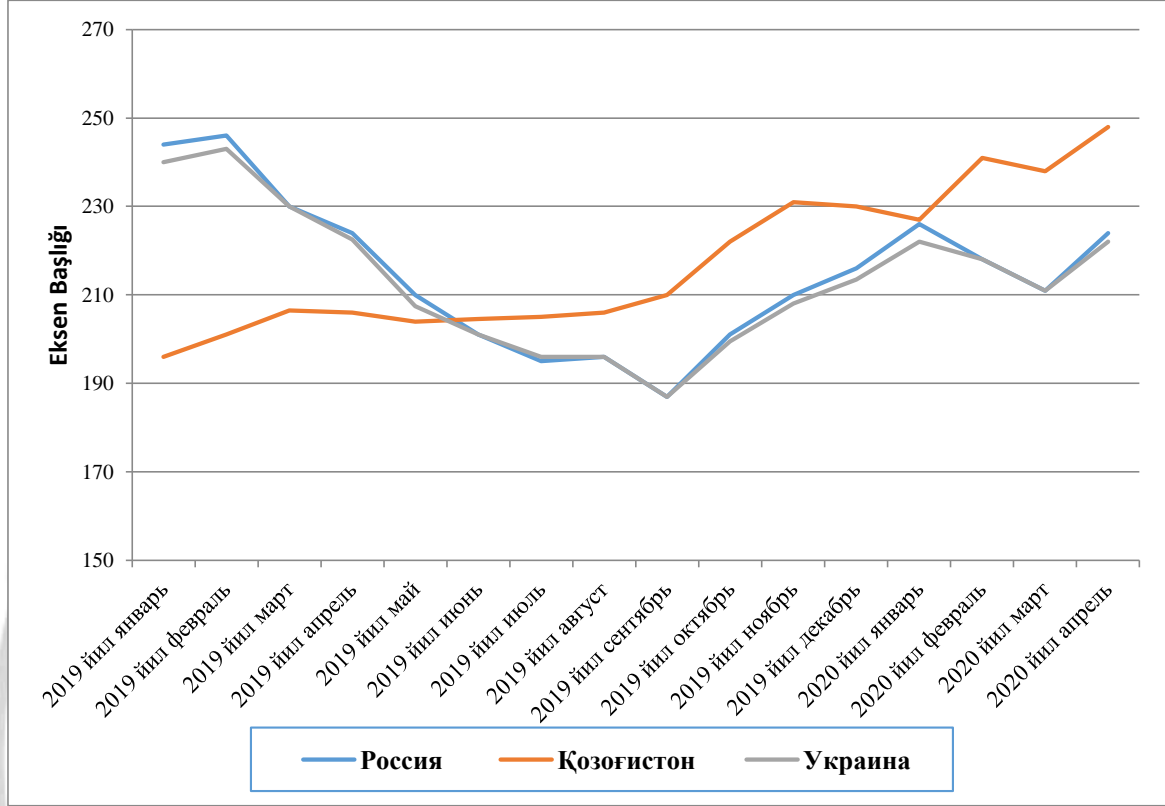
ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

devam etmekte olan pandemi koşullarında tarım ürünlerinin yetiştirilmesine ve böylece gıda güvenliğinin sağlanmasına, bu konuyla ilgili meselelere büyük önem vermektedir.

Dünyada gıda ve tarım ürünleri meseleriyle ilgilenen en büyük örgütlerden biri olan Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) tarafından verilen bilgilere göre Avrupa ve Merkezi Asya'da 2020 yılında buğday üretimini arttırmak için uygun koşullar mevcuttur. Kuzeyde sonbahar buğday hasatına erken olmasına rağmen 2020 yılında da 2019 yılında olduğu gibi verimliliğin yüksek olacağını tahmin etmek mümkün. Çünkü verimliliğin ilk belirtilerini görmektedir. İlk tahminlere göre 2020 yılında dünya çapında 763 milyon ton buğday yetiştirilecektir. 2019 da olduğu gibi yüksek verimlilik sağlanacaktır⁹.

2019 yılının başından 2020 yılının ilkbaharına kadar dünyada buğday ihracat fiyatlarında büyük bir değişme olmadı. 2019 yılında sağlanan ürün stoku sayesinde 2020 yılının şubat-mart aylarında fiyatlarda düşüş bile oldu. Buna rağmen Rusya, Ukrayna ve Kazakistan gibi buğday ihraç eden ülkelerde nisan ayında COVID-19 pandemisi nedeniyle meydana gelen panik yüzünden gıda ürünlerine olan talep artarak ihracat fiyatlarında artış oldu.

⁹ <http://www.fao.org/3/ca8869ru/CA8869RU.pdf>

1.şema. Rusya, Ukrayna ve Kazakistan'da yetiştirilen buğday ihracat fiyatlarının değişmesi (ton için ABD dolarında) ¹⁰

Bilgilere göre 2019 yılının Nisan ayında Kazakistan'da buğday ihracat fiyatı bir ton için 206 ABD doları olup, 2020 yılının Nisan ayında yüzde 20 artarak 248 doları oluşturdu. Belirtildiği gibi 2020 Şubat ayında buğday fiyatı önce 241 dolar oldu. Daha sonra mart ayında 238 dolara inmiş, ama nisan ayında fiyatlar değişerek, 248 dolara kadar yükselmiştir. Ukrayna ve Rusya'da da buğday ihracat fiyatlarında istikrarlık sağlanmıştır. Fakat 2020 yılının şubat –mart aylarında biraz düşüş olmuş. Nisan ayında yüzde 6 artışla 222-224 dolara ulaşmıştır. Bilindiği gibi Özbekistan, Kazakistan'dan un ithal etmektedir. Dolayısıyla nisan

¹⁰ Europe and Central Asia: Regional food market situation and policy bulletin in response to the COVID-19 pandemic. FAO. Rome, Italy. 29 April 2020 - Issue 1.

ayında Özbekistan’da un fiyatlarında biraz artış oldu. Mayıs ayında ise fiyatlarda yine düşüş sağlandı.

Tim dünyada yaşanmakta olan koronavirüs pandemisi döneminde ekonominin devlet tarafından desteklenmesi çok önemlidir. Diğer sektörlerde olduğu gibi tarım sektörünü de devlet tarafından vergi imtiyazlarıyla desteklemek amacıyla Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının bir kaç Fermanı kabul edildi. Vergi sisteminde devlet destekleriyle ilgili, imtiyazların uygulanmasıyla ilgili Fermanlar şunlardır:

1. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 19 Mart 2020 tarihli “Koronavirüs pandemisi ve küresel kriz durumlarının ekonomi sektörlerine olumsuz etkisini azaltmaya yönelik öncelikli tedbirler hakkındaki” PF-5969 sayılı Fermanı;
2. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 3 Nisan 2020 tarihli “Koronavirüs pandemisi döneminde nüfusu, ekonomi sektörlerini ve girişimciliği desteklemeye yönelik ek tedbirler hakkındaki” PF-5978 sayılı Fermanı;
3. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 27 Nisan 2020 tarihli “Koronavirüs pandemisi döneminde nüfusu ve girişimciliği desteklemeye yönelik ek tedbirler hakkındaki” PF-5986 sayılı Fermanı;
4. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 18 Mayıs 2020 tarihli “Koronavirüs pandemisi döneminde nüfusu ve girişimciliği desteklemeye yönelik sıradaki tedbirler hakkındaki” PF-5996 sayılı Fermanı;
5. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 28 Mayıs 2020 tarihli “Koronavirüs pandemisinin olumsuz etkisini azaltmak için turizm sektörünü desteklemeye yönelik tedbirler hakkındaki”i PF-6002 sayılı Fermanı.

Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 19 Mart 2020 tarihli “Koronavirüs pandemisi ve küresel kriz durumlarının ekonomi sektörlerine olumsuz etkisini azaltmaya yönelik öncelikli tedbirler hakkındaki” PF-5969 sayılı Fermanına uygun olarak tarım ürünlerinin maliyetini azaltmak, fiyatları düşük tutmak ve vergilerin payını azaltmak amacıyla arazileri

sulama sürecinde kullanılan su hacmi için su kaynakları kullanım vergisi oranları iki kat düşürüldü.

Ferman sayesinde toplam 83 bin tarım işletmesinin bu imtiyazdan yararlanması, su kullanım vergisini az ödeyerek tarım işletmelerinin 150 milyar sum tasarruf etmesi öngörülmüştür¹¹.

Özbekistan’da koronavirüs pandemisi döneminde tarım arazilerini sulamak işlerinde kullanılan su hacmi için su kullanım vergisinin azaltılması¹²

Faaliyet alanı	1 hektar arazi için ortalama su hacmi	1 hektar için vergi hacmi (önce)	1 hektar için vergi hacmi (yeni ferman gereğince)
Pamuk üretimi	6100 m ³	854,0	427,0
Hayvancılık	3100 m ³	434,0	217,0
Sebze üretimi	11000 m ³	1540,0	770,0

Yerel yönetim kurumları tarafından girişimcilere emlak vergisi, arazi vergisi, su kaynakları kullanım vergisini ödemelerinde faizsiz erteleme imkanı sağlandı. Artık tarım işletmeleri 2 yıla kadar süre içerisinde vergileri taksitlerle ödeme imkanına sahiptirler.

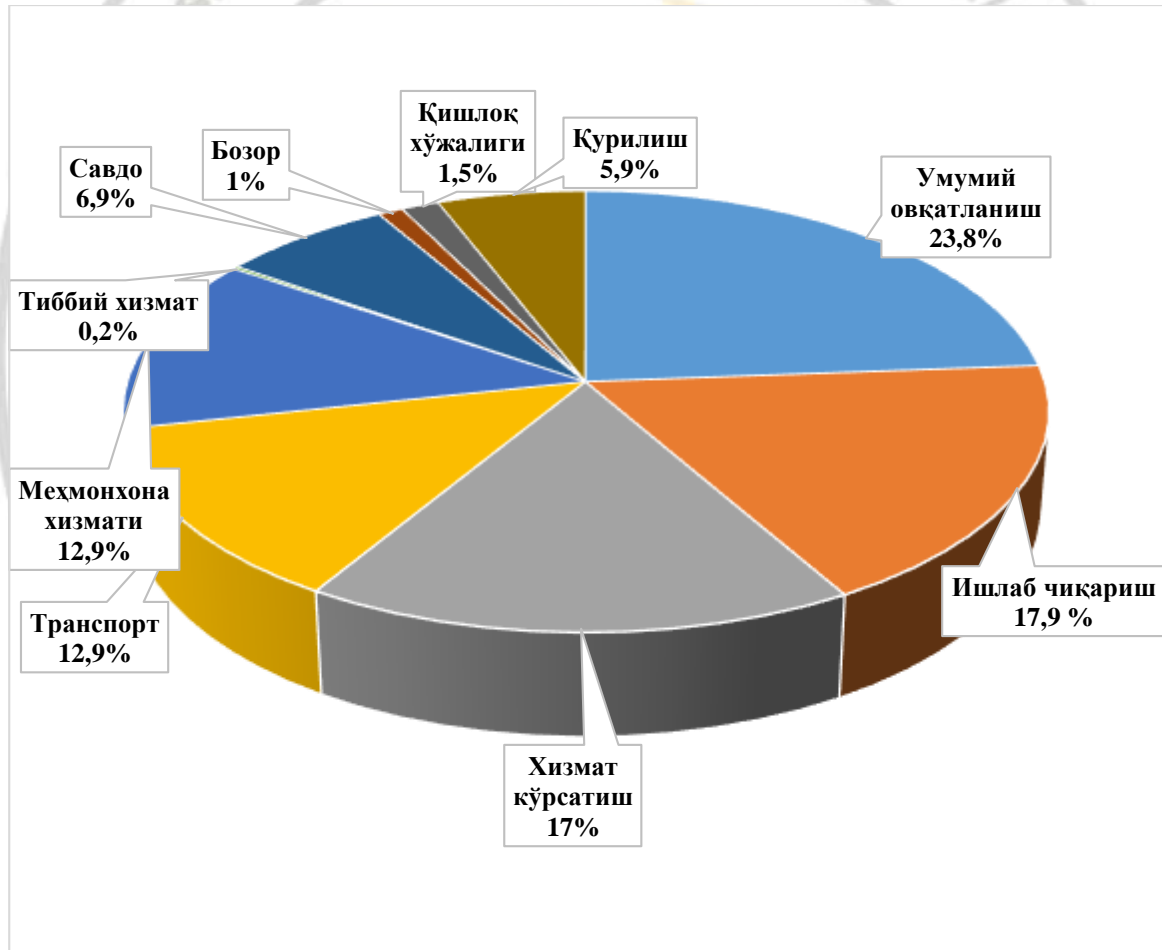
Söz konusu Ferman gereğince yerel yönetim kurumlarına girişimciler için emlak vergisi, arazi vergisi su kullanım vergisi gibi vergi ödemelerini 6 ay erteleme yetkisi verildi.

¹¹ www.soliq.uz. bilgilerine göre hazırlandı.

¹² Bazarov.A. Üç Paket kriz önlemleri: vergi imtiyazları ve indirimlerini kaçırmayın. Vergilendirme ve muhasebe dergisi. №5, 2020. Три пакета антикризисных мер что не пропустить в налоговых льготах и преференциях. Журнал налогообложение и бухгалтерский учет. .

Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanınının 27 Nisan 2020 tarihli “Koronavirüs pandemisi döneminde nüfusu ve girişimciliği desteklemeye yönelik ek tedbirler hakkındaki” PF-5986 sayılı Fermanına göre yerel yönetim kurumlarına su kaynaklarını kullanım vergisi, arazi vergisi, emlak vergisi ödemelerini geciktirme süresini 2 yıla kadar uzatma yetkisi de verildi. Özbekistan Devlet Vergi Komitesininin verilerine göre karantin döneminde özel kesim temsilcilerine toplam 6766.7 milyon sum hacmindeki vergilerin ertelenmesine izin verilmiştir.

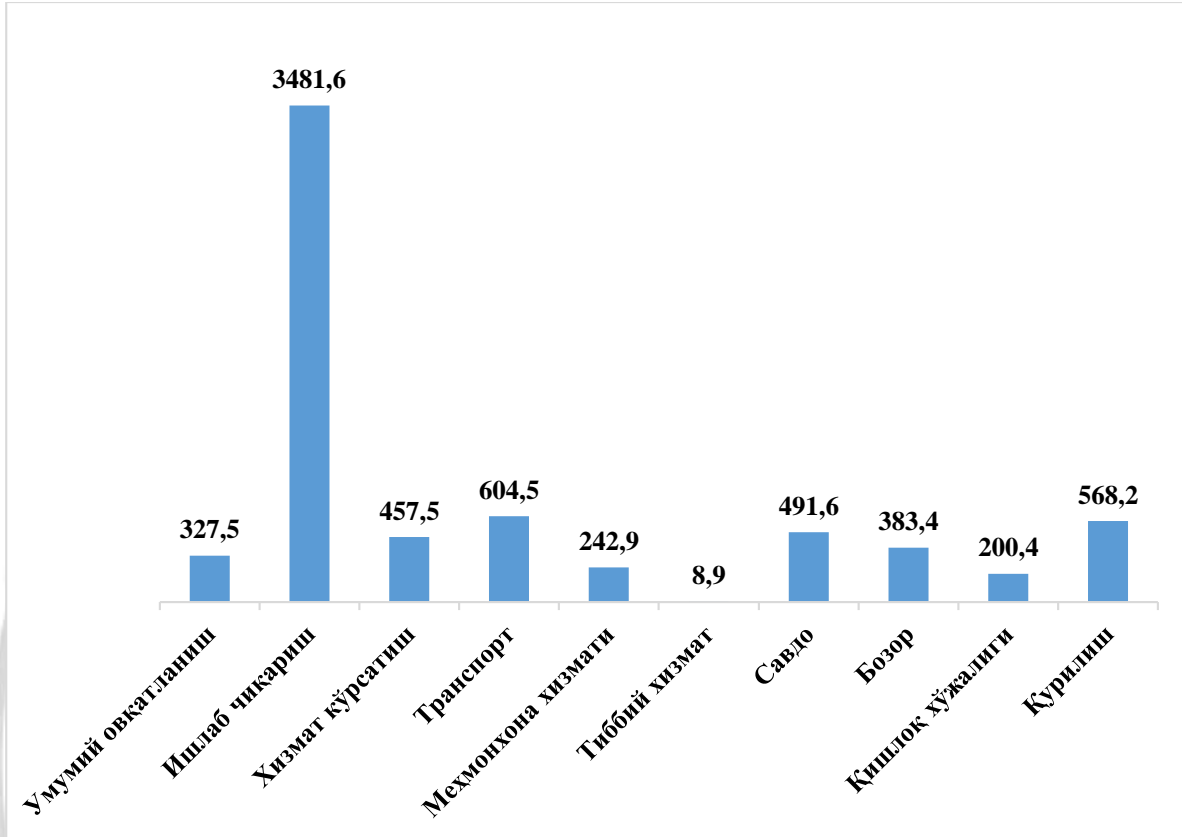
2.şema. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 19 Mart 2020 tarihli 5969 sayılı Fermanı gereğince sunulan vergi imtiyazlarının sektörlerde dağılımı¹³.

Sektörlerde sağlanan vergi imtiyazları incelendiğinde vergileri geciktirme imkanına sahip şirketlerin çoğunu genel yemek şirketleri oluşturduğunu görebiliriz. Bu şirketler yüzde 23.8'i oluşturmaktadır. Bu durum karantin döneminde en çok zarara uğrayanların yemek sektörü olmasıyla açıklanabilir. Karantin başlamasından sonra hemen kapatılmış olan restoran ve lokantalar hala tam kapasiteyle çalışmamaktadır. Bu sektörde sadece evlere yemek teslim etme hizmetleri sunulmaktadır. İmtiyazların sunulduğu şirketlerin yüzde 17.9'unu sanayi, %17' sini servis şirketleri, % 12.9'unu taşımacılık sektöründeki şirketler oluşturmaktadır. Oteller ise % 12.9'u oluşturuyor. Belirtmek gerekiyor ki, pandemi döneminde en çok zarar gören sektörler hava taşımacılığı, turizm ve otelcilik oldu. Bundan dolayı söz konusu sektörler özel imkânlar, avantajlar sağlandı. 1 Nisan 2020 tarihinden 31 Aralık tarihine kadar “Uzbekistan Airways” Hisseli Şirketi, “Uzbekistan Airports” Hisseli Şirketi ve onların bölümleri, “Özbekistan Hava Seyrüsefer Merkezi” Devlet Üniter işletmesi gibi kuruluşlar, turizm şirketleri, oteller arazi vergisi ve emlak vergisinden muaf tutulacaktır. Bunun dışında, sosyal verginin indirimli bir oranda yani % 12 yerine % 1 oranda ödenileceği belirlendi¹⁴.

Tarım sektörü için sağlanan ayrıcalıklar, imtiyazlar ekonomik kuruluşlara verilen imkânların yüzde 1.5'ini oluşturmaktadır. Bu ise toplam 200.4 milyon sum demektir. Tabii ki tarım şirketlerinin su kullanım vergisini indirimli oranda ödemeleri sonucunda tasarruf ettikleri paralar buna dâhil değildir.

¹³ Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Vergi Komitesinin resmi sitesi (www.soliq.uz) bilgilerine dayanılarak yazar tarafından hazırlandı.

¹⁴ Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 3 Nisan 2020 tarihli Koronavirüs pandemisi döneminde nüfüsü, ekonomi sektörlerini vergiye yönelik desteklemeye yönelik ek tedbirler hakkındaki PF-5978 sayılı Fermanı

3.şema. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 19 Mart 2020 tarihli PF-5969 sayılı Fermanına uygun olarak ertelenen vergi hacmi, milyon sum¹⁵.

Yukarıdaki diagramda görüldüğü gibi ödenmesi ertelenen vergiler hacminde sanayi işletmelerinin elde ettikleri imkânlar en büyük imtiyazı oluşturmaktadır. Toplam hacmin yüzde 51.4'ü, yani 3481.6 milyon sum demektir. Sanayi işletmelerini taşımacılık, inşaat ve ticaret sektöründe faaliyet yapan şirketler izlemektedir.

Özbekistan'da pandemi koşullarında tarım sektörünü destekleme ve gıda güvenliğini sağlamaya yönelik olarak kabul edilen en önemli kararlardan biri Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının "Koronavirüs pandemisi döneminde gıda güvenliğini sağlamak, mevcut

¹⁵ <https://soliq.uz/press-services/news/show/dsq---million-somlik-soliqlar-muddati-kechiktirildi>

kaynakların makul kullanımını sağlamak, tarım sektörünün devlet tarafından desteklenmesine yönelik tedbirler hakkındaki 4700 sayılı Kararıdır. Bu karar, kullanılmamakta olan ve yer altı su yedeklerinin bulunduğu arazilerin tekrar kullanıma sunulmasını, tarım ürünlerini yetiştirmek için vatandaşlara imtiyazlı koşullarda verilmesini, gereken mali desteklerin ilçeler bütçesinden sübvansiyon şeklinde uygulanmasını öngörmektedir.

Krizi önleme programı çerçevesinde tahsis edilen fonlardan ilçe bütçelerine arazilerin kullanıma sunulması için 300 milyar sum verilmesi planlanmaktadır. Bununla birlikte tarım ürünlerini üreten girişimcilerin elde ettikleri kazançlarından ödedikleri gelir vergisi % 0 oranla alınacaktır. Tarım ürünlerini yetiştirmek ve saklamak için kullanılan, ipek böceği yetiştiriciliğinde kullanılan, tarımsal işletmelerin bilançosunda bulunan mülkün yıllık ortalama artık değeri tüzel kişilerin mülkiyeti üzerindeki vergi hesaplanırken vergi matrahından azaltılacak. Tarım şirketleri, damla sulama sisteminin uygulandığı araziler ve yeni tahsis edilmekte olan araziler için 5 sene arazi vergisinden muaf tutulacak. Yeni oluşturulmakta olan bahçeler, üzüm bağları, dut bahçelerinin bulunduğu araziler için de 3 yıl muafiyet imtiyazı sunulmaktadır.

Sonuç olarak şunu belirtmek gerekiyor ki Özbekistan’da koronavirüs pandemisi ve küresel kriz durumlarının tarım sektörüne olumsuz etkilerini azaltmaya yönelik tedbirler aşağıdaki yönleri kapsamaktadır:

- İç piyasada gıda güvenliğini sağlamak amacıyla tarım ürünleri üretiminde istikrarlığı korumak;
- Ekonomik zorluklarla karşılaşan üreticilere vergi imtiyazlarını sunmak, vergileri ödeme sürelerini ertelemek yoluyla tarım ürünleri üretimini ve ihracatını teşvik etmek, köylerde yaşayan nüfusun gelirlerinin azalmasını önlemek;
- Yer altı su yedeklerinin bulunduğu arazileri kullanıma sunmak, yeni iş yerlerini oluşturmak, işsizlik oranının yükselmesini önlemek.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

«ӘДІЛ СҰЛТАН» ЖЫРЫНДАҒЫ СӨЗЖАСАМ ТҮРЛЕРІ

Ф.ғ.к., доцент Өмірбаев Ержан Жарылқасынұлы¹⁶

Аннотация

Әр дәуірде жазылған сөзжасамдық нұсқаларда айырмашылықтар болатыны белгілі. Бұл әрине, қазақ тілінің тарихи кезеңдерге байланысты аз да болса, өзгеріп отыратыны айдан анық. Көне және ортағасыр жазба ескерткіштер тілінде сөзжасамның морфологиялық тәсілі болды, бірақ әр сөз табының сөз тудырушы жұрнақтары санаулы ғана. Қазіргі сөзжасам мен көне және ортағасыр жазба ескерткіштерінің сөзжасам жүйесін салыстырғанда, қазіргі қазақ тіл жұрнаққа өте бай. Арада бірнеше ғасыр өтсе де, олардың әр кезеңінің тілдің сөзжасам жүйесінің қалыптасуына да, сөздік қордың баюына да үлес қосқандығы байқалады. Тілдің сөзжасамдық жүйесінің толығып, отыруы, сөзжасамдық заңдылықтардың тілде орнығып қалыптасуы баяу болса да, тіл дамуында үнемі болып отыратын құбылыс екені даусыз.

Кілт сөздер: сөзжасам, жазба нұсқа, қазақ тілі, жұрнақ, заңдылық.

¹⁶ Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан/Қазақстан

ВИДЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЕ В ЭПИЧЕСКОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ «АДИЛЬ СУЛТАН»

Аннотация

Общеизвестно, что существуют различия в написании слов в разных эпохах. Понятно, что казахский язык имеет мало общего с историческими периодами. Древнее и средневековое письмо было морфологическим способом формирования слова, но для каждого слова есть только несколько генерирующих слово суффиксов. По сравнению с современной словесной системой древних и средневековых памятников, современный казахский язык богат языком. Уже через несколько веков было замечено, что каждый из них способствовал формированию языковой системы и обогащению словарного запаса. Это, несомненно, феномен развития языка, хотя система словообразования колеблется, а шаблоны словообразования медленнее языка. В этой статье рассматриваются суффиксы в произведении «Адиль султан».

Ключевые слова: письменность, письменная версия, казахский язык, жанр, легитимность.

TYPES OF WORD FORMATION IN THE EPIC WORK «ADIL SULTAN»

Abstract

What is the difference between writing in different epochs. It is noteworthy that the Kazakh language has only a few common historical moments. Old and middle paper has a morphological shape in the formulation of the word, but for every other word there are only a few generating words. По сравнению с современной словесной системой древних и ортавековых памятников, современный казахский язык богат языком. There were many times in the past, and it was everyday that the formulation of the language system and the obligece of the word. It is, inexplicable, the phenomenon of the development of the language, but the system is the word of the word, and the template is a language of expression. In this article, the suffft of "Adil Sultan" is dealt with.

Keywords: word-writing, writing version, Kazakh language, genre, legitimacy.

“ADİL SULTAN” DESTANIN SÖZCÜK YAPIM ŞEKİLLERİ

Özet

Farklı dönemlerde yazılmış kelime yazma versiyonlarında farklılıklar olduğu bilinmektedir. Kazakça dilinin tarihsel dönemlerle pek ilgisi olmadığı açık. Eski ve ortaçağ yazısı, kelime oluşumunun morfolojik bir yoluyla, ancak her kelime için sadece birkaç kelime üreten son ekler var. Eski ve ortaçağ anıtlarının modern kelime ve kelime sistemi ile karşılaştırıldığında, modern Kazakça dil açısından zengindir. Birkaç yüzyıl sonra bile, her birinin dil sisteminin oluşumuna ve kelime hazinesinin zenginleşmesine katkıda bulunduğu görülmüştür.

Anahtar Sözcükler: kelime yapma, yazma versiyonu, Kazak dili, yapım eki, kanun.

ӘДІЛ СҰЛТАН» ЖЫРЫНДАҒЫ СӨЗЖАСАМ ТҮРЛЕРІ

«Әділ сұлтан» эпикалық жыры Ресейдегі Санкт-Петербург университеті ғылыми кітапханасының Шығыс бөлімінде №493 болып тізімделген қолжазба кітаптың орта ғасырлардағы жыраулар, айтыскер және әншілер шығармаларының ана тілімізде топтастырылған бізге жеткен жинағы екені анықталды. Қолжазба 65 парақтан немесе 130 беттен тұрады. Беттері түгел, қағазы ақаусыз, өте жақсы сақталған. Ескі дәстүрмен, әрбір парақтың соңында келесі парақтағы басқы сөз жазылып отырады. Қолжазбаны құрастырушы шығармаларды қалауынша көшіріп, жинаққа түсірген. Қолжазба кітап тақырыпсыз, бірінші парақтың екінші бетінен бірден жырмен ашылған. Ішкі тақырыптар есебіндегі жырларды тізімдеу сөздері шығармалар мәтіндерін бөліп, қызыл түсті сиямен жазылған. Жырлар сегізінші парақта аяқталған соң, 8–13-парақтарда тақырыбы көрсетілмей «Әділ сұлтан» эпикалық жыры келтірілген. Бұл жыр орта ғасырлық шығарманың қазақ топырағында жасалған жинақтағы нұсқасы – біздің заманға жеткен бірден-бір жыр бөлігі. Шығармада Әділ сұлтанның зайыбының көрген түсін баяндаумен және оны жорумен ашылып, Әділ сұлтанның қапаста өмір қызығымен қоштасқан жырымен аяқталады.

Әр дәуірде жазылған сөзжасамдық нұсқаларда айырмашылықтар болатыны белгілі. Бұл әрине, қазақ тілінің тарихи кезеңдерге байланысты аз да болса, өзгеріп отыратыны айдан анық. Көне және ортағасыр жазба ескерткіштер тілінде сөзжасамның морфологиялық тәсілі болды, бірақ әр сөз табының сөз тудырушы жұрнақтары санаулы ғана. Қазіргі сөзжасам мен көне және ортағасыр жазба ескерткіштерінің сөзжасам жүйесін салыстырғанда, қазіргі қазақ тіл жұрнаққа өте бай. Арада бірнеше ғасыр өтсе де, олардың әр кезеңінің тілдің сөзжасам жүйесінің қалыптасуына да, сөздік қордың баюына да үлес қосқандығы байқалады. Тілдің сөзжасамдық жүйесінің

толығып, отыруы, сөзжасамдық заңдылықтардың тілде орнығып қалыптасуы баяу болса да, тіл дамуында үнемі болып отыратын құбылыс екені даусыз.

«Әділ сұлтан»эпикалық жырының қазақ халқының тарихы мен тілін зерттеуде алатын орны ерекше. Біз өз зерттеуімізде осы еңбектерді пайдалана отырып, олардағы сөздердің жасалу табиғатын, даму сипатын және сөзжасам процесін зерттеуге арқау еттік. Жазба ескерткіштер тіліндегі сөзжасам қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасам процесімен салыстырыла қаралады.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған сөзжасамдық тұлғалар.

Жазба ескерткіштердесөз тудырушы амалдардың синтетикалық, аналитикалық және лексика-семантикалық тәсілімен жасалу жолдары кездеседі. Түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілі қосымшалы тіл болғандықтан, синтетикалық тәсіл туынды сөз жасауда үлкен қызмет атқарды. Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды түбірлердің мағынасы оның құрамындағы негіз сөзге байланысты. Негізгі морфеманың мағынасы туынды түбірдің мағынасына арқау болады. Сондықтан оның мағынасы мен туынды лексикалық мағына байланысты болады.

Синтетикалық жолменесімдерден есім сөз жасайтын жұрнақтарды топтасақ, төмендегіше беруге болады:

1. *-Лық//-лік//-лұқ//-лүк//-луқ, -лығ//-лүг//-луғ*; Бұл жұрнақ түркі тілдерінің барлығында да өнімді жұрнақ саналады. Ғалымдар оны түрліше этимологиялайды: біреулер ілетістігінен, ал көп зерттеушілер «лық толы» дегендегі *лық*сөзінен шығарады. Сөзжасамдық бұл формант әсіресе, туа түбір зат есім атауларына көбірек жалғанады. Э.В.Севортянның көрсетуінше, бұл пікірді алғаш рет өзінің «Ұйғыр тілінің грамматикасы» деген еңбегінде А.Боровков ұсынады да, кейін «Башқұрт тілінің грамматикасы» деген еңбегінде Н.К.Дмитриев қайталайды. «Дәл осы «толы» мағынасында армян тілінде де *лық*тұлғалы сын есімнің болуы мәселені қиындата түседі және *лық* сөзінің сөз тудырушы *-лиг*жұрнағына қатысын ашу үшін әлі де болса қосымша деректер керек сияқты», дейді Э.В.Севортян. Жазба ескерткіштерде бұл

жұрнақтың фонологиялық варианттары негізінен, есім түбірге үстемеленетін 1) дерексіз мәнді атауыштық ұғым берген; 2) қатысты сындық ұғым; 3) іс-әрекет атауын, кәсіп иесін; 4) белгілі бір жерге, мекенге қатыстылықты; 5) заттың неге арналғанын білдіреді «Әділ сұлтан» эпикалық жырында бірде есімшеге, бірде туынды есім сөзге жалғанады: *Әділ сұлтан жауға түшіп қалғанлықтарындан хабар берділер [...] мен өзім жарлылықтан көремін...* (Әділ сұлтанның жау қолына түсіп қалғанын хабарлады [...] мен өзім жарлылықтан (кедейліктен) көремін...) [1,11; 7, 94].

XIV ғасырда жазылған ескерткіштерде *-лық* жұрнағы негізгі түбірлерге жалғанумен қатар, туынды түбірлерге жалғанып да жаңа сөздер жасайды. Яғни *-чы* формалы зат есімге, *-лы* және *-сыз* формалы сын есімге, сондай-ақ *-мақ* формалы етістікке жалғанып, *-чы-лық, -лы-лық, -сыз-лық, -мақ-лық* формасында әртүрлі ұғымда жұмсалатын туынды зат есімдер жасайды. Сол секілді *-чылық* жұрнағының тарихи фонологиялық өзгеріске ұшыраған *-шылық* формасы Абай мәтіндерінде көптеп қолданылған. Р.Сыздықованың пікірінше, бұл жұрнақ екі күйде кездеседі. Мұнда да *жаман-шылық, әуре-шілік* сияқты көптеген сөздерге жалғанғанда, екіге ажыратылмайтын тұтас жұрнақ болып келеді және Абай бұл тәрізді жұрнақтарды актив қолданған.

Қазіргі қазақ тілінде қазақ даласындағы ел басқару жүйесінің өзіндік ерекшелігіне сәйкес туған лауазым атаулары бар. Олар да осы *-лық// -лік, -дық// -дік, -тық// -тік* жұрнағы мен туа түбір зат есімдердің бірігуінен жасалған туынды зат есім түрінде кездесіп отырады: *хандық, патшалық, сұлтандық, бектік* және т.б.

Осы *-лық// -лік, -дық// -дік, -тық// -тік* аффикстерінің қазіргі қазақ тілінде сын есімнен туынды зат есім жасау процесінде *-лы-лық// -лілік, -дылық// -ділік, -тылық// -тілік* түрінде күрделеніп жұмсалған фактілері кездеседі. Мысалы: *айқындылық, көркемділік, өжеттілік* және т.б. [2,116]. Сонымен қатар, жазба ескерткіште кездеседі, мыс.: *Әділім қарқ олжалы болғанда ер шырағы [...] ат мініп жасаулы жау қаруын сайлады...* (Әділім қарқ-олжалы болғанда ер шырағы [...] ат мініп, жау қаруын сайлады...) [1,44; 7, 94]. Қазіргі түркі тілінде жеке-жеке, әр басқа функцияда қолданылатын *-лығ* пен *-лы* жұрнақтарының XI-XII ғғ. әдеби ескерткіштерінде

атқаратын қызметі мен білдіретін мағынасында өзара алмасу, яғни бірінің орнына екіншісінің қолда-нылып келу реттері жиі байқалатындықтан, біз қарастырып отырған жазба ескерткіш тіліндегі бұл жұрнақтың өте көне аффикс деп түйіндейміз

2. *-Сыз//-сіз*: Сөзжасамдық бұл жұрнақтың шығу тегі, тарихтық жағы тіл білімінде жалпы түрліше түсіндіріледі. Сол ретте оның привативтік мәнде, *-лы* жұрнағына қарама-қарсы мағынада жұмсалатыны да жиі сөз болады. Ол өзінің басқа сөзге жалғанымдық мүмкіндігінің кеңдігіне қарамастан, семантикалық реңкі жағынан түркі тілдерінде жалпы шектеулі жұрнақтар қатарында қаралады. Көбінесе бірыңғай мәнде келіп отырады. Осы арада көңіл аударатын нәрсе: *-сыз//-сіз* форманты бір өзінде әрі етістік, әрі есім сипаты – екеуі бірдей сақталған етістік негізді есіммен, есептік сан есіммен, сын есіммен сөзжасамдық қатынасқа түсе алмайды. Ол тек белгілі бір нақты затты және грамматикалық жақтан таза зат сипатындағы құбылысты білдіретін есімдерге ғана жалғанып жаңа сын есім жасайды [3,346].

«Әділ сұлтан» жырында: *Турылқысыз қара үйге ту көтермек не керек...* (Туырлықсыз қара үйге ту көтермек не керек...) [1,12].

Бұл аффикс ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінде *-сыз//-сіз,-суз//-суз*: *тәңір ішісіз* «тәңір ісіңсіз», *еш йамансыз* «еш жаман-сыз», *арық* «таза, күнадан арылған» – *арықсуз* «таза емес, арылмаған» формасында қолданылады [3,27].

-Сыз жұрнағының табиғаты жайында Э.В.Севортян былай дейді: «*-сыз* аффиксі өте ертеден келе жатқан өнімді көрсеткіш», олай бола тұрса да тіліміздегі қазіргі қолданысы шектеле бастады. Бұл жұрнақ кейде өзінен кейін басқа да қосымшаларды қабылдай береді [2,122]. Ә.Керімұлының пікірінше, *-сыз* жұрнағы көне түркі тіліндегі *-сыра* жұрнағымен мағыналас болып келеді. Мысалы, қаған-сыра «қағансыз қалу», уруғ-сыра «ұрықсыз қалу». «-Сыра состоит из словообразовательного именного аффикса *-сыр* = *-сыз* с отрицательным привативным значением и глаголообразующего аффикса *-а*», деген Р.Радловтың пікірі дәлелді [4,55]. XI-XII ғғ. жазба ескерткіштер тілінде *-сыз//-сіз* жұрнағы – қатыстық сын есім жасауда өнімді қызмет атқаратын жұрнақтардың бірі. Бұл аффикс *-лы//-лі* аффиксіне мағыналық жағынан қарама-қарсы, яғни бұлар зат, құбылыс бойында белгінің жоқтығын, болмайтындығын білдіреді. Бұл

туралы қазақ тіл біліміндегі болымдылық-болымсыздық категориясын зерттеуші ғалым Т.Әбдіғалиева болымсыздық белгі қатыстық сын есімдер арқылы да берілетінін, «бұл ретте -сыз//сіз жұрнағының қызметі кең» екендігін атап көрсетеді [4,11].

Ұқсату, салыстыру, теңдестіру мағынасында «Әділ сұлтан» эпикалық жырында - *дай//-дей, -тай//-тей* жұрнағы өзгеріссіз қолданылған, мыс: *...қобағы мұрын қиғаш қас бетін айдай балқытып көзін судай толқытып...* (...қобағы мұрын, қиғаш қас, бетін айдай балқытып, көзін судай толқытып...) [1,15; 7, 93].

-Дай//-дей аффиксі үстеу сөз табын жасауда кеңінен қолданылады. Зат есім, сын есім, сан есім және есімдік түбірлі сөздерге қосылып, әр мәнді үстеулерді жасауға қатынасады. Осы аффикстің шығуы жайында түркология ғылымында әртүрлі пікір бар. Мәселен, Н.К.Дмитриев мұны *дек* формасымен байланыстырады. Ал А.Н.Кононов бұл жұрнақтың негізін көмектес септігі-нің формасынан іздестіреді. Сонымен қатар, Ж.Денидің осы аффикстің *тенг//денг (тен)* сөзінен шықты деген пікірін қуаттайды. Шынында да, осы соңғы пікір дұрыс тәрізді, өйткені -дай//-дей жұрнағының жалғанған сөзімен беретін мағынасы бір нәрсемен теңестіру, салғастыра айту болса, мұның о бастағы негізі *тең* сөзінен шыққандығы шындыққа жанасады. -дай//-дей жұрнағы түбір сөзден кейін араға басқа бір тұлғаны салып барып жалғанады: *Онда жігіттерді бүгінгідей доктор қарамайтын* (М.Әуезов). Қазіргі қазақ тілінде бұл жұрнақ кейде -дайын//-дейін түрінде де қолданылады. Бұл өте көне құбылыс тәрізді: *Жаздай көрмедім // жаздайын көрмедім*. Соңғы қолданыс көбінесе ауызекі тілге тән болып келеді. Бұл жайды А.Н.Кононов арнайы көрсеткен болатын. Қарайым тілінің заңдылығы бойынша осындай қолданысты К.Мұсаев та көрсетеді [2,332].

Қазіргі қазақ тілінде -дай көрсеткіші осылайша жалаң аффикс түрінде қолданылады: *қыстай, бүтіндей, ақшалай* және т.б.

Етістіктен етістік жасайтын жұрнақтар.

Ескі қазақ тілінде жазылған ескерткіштерде қолданылған етістіктен етістік сөз жасайтын жұрнақтар қазіргі қазақ тіліндегі етіс категориясы ретінде қарастыруға болады. Өйткені бұл жұрнақтардың ескерткіштердегі қолданымы қазіргі қазақ тілімен бірдей болып келеді. Оларды жазба ескерткіштердегі қолданымы мынадай:

1. *-л, -ыл// -іл// -ұл// -ул* жұрнағы қазіргі қазақ тіліндегідей ырықсыз етіс жұрнағы ретінде кездеседі. Бұл жұрнақ өзі жалғанатын етістік негізінің мағынасына істің істелетінін, бірақ, оны кім істейтінін білдірмейтінін, демек, оны жүзеге асырушы адамның (субъектінің) көрінбейтінін аңғартатын мән үстейді: *...ер шырағы екі көз жұмылыққы көрінді... (...ер шырағы екі көз жұмылыққы көрінді...)* [1,51; 7, 91].

2. *-Ін// -ін* жұрнағы өзі жалғанатын етістік негізінің мағынасына амалдың (істің) шарпуы я нәтижесі субъектінің (істеушінің) өзіне тиетінін, демек, субъект өзі үшін жүзеге асыратынын білдіретін мән жамайды [5,250; 7, 92]. Ол қазіргі қазақ тіліндегідей өздік етіс жұрнағы ретінде кездеседі, мысалы: *...қара шекмен жабынған қу ағашқа табынған мінген атын матаған атасының атауына шошқа сойып атаған...* (...қара шекпен табынған, қу ағашқа табынған, мінген атын матаған, атасының асына шошқа сойып атаған...) [1,54; 7, 96].

Қазіргі қазақ тіліндегі өздік және ырықсыз етістердің аффикстері ретінде *-н, -ын// -ін* және *-л, -ыл// -іл* жұрнақтары танылады. Әдетте осылардың алдыңғылары өздік, соңғылары ырықсыз етістерге жатқызылады. Соған қарамай, олардың бірі-біріне омоформа болып келетін жағдайы да жоқ емес. Яғни, *-н, -ын// -іна* аффикстілер ырықсыз, *-л, -ыл // -іла* аффикстері – өздік етіс қызметін атқаратын кездері болады [3,280]. Бұлай болудың себебі түпкі негіздердің тұлғалық ерекшеліктерінен келіп шығады. Мысалы, *ал, бөл, сондай-ақ, байла, майла*, т.б. негіздерінде *лдыбысы* бар

сөздерге жоғарғы екі етістің *-н, -ын//ін* жұрнақтары қосылады. *Ал-ын, бөл-ін, байла-н, майла-н* және т.б. ретіне қарай өздік те, ырықсыз да етіс болып қолданылады.

3. *-Ш, -ұш//үш//ыш//іш; -с, -ыс//іс//ұс//үс* жұрнағы әрі есімнен етістік тудыратын, әрі етістіктен етістік тудыратын бір омоним форма. Ортақ етіс *-с, -ыс//іс* жұрнағы арқылы негізгі етіс формасынан (етістік негізінен) жасалады. Бұл жұрнақ негізгі етістікке амалды (істі) кемі екі я онан да аса субъекті қатысып жүзеге асыратындықты білдіретін мән үстейді, демек, бірнеше субъектінің қатысы арқылы жүзеге асатын амалды білдіреді [4,289]. Жазба ескерткіште негізгі етістіктерге жалғанып ортақ етіс жасайды, мыс.:...*омырауын салқытып иісін жұфар аңқытып сыбыр сыбыр сөйлесіп сыңқылдасып күлішіп...* (...омырауын салқытып, иісін жұпар аңқытып, сыбыр сыбыр сөйлесіп, сыңқылдасып күлісіп...) [1,161; 7, 93].

Қазіргі қазақ тілінде *-с, -ыс//іс* жұрнағы ортақ етіс тұлғасы ретінде танылады. 10 томдық «Қазақ тілі түсіндірме сөздіктерінде» де солай белгіленіп жүр. Шынында, оның негіздері сабақты етістік болып келетін сабақты етістіктердің бұл жұрнақтармен айтылуы мен қолданылуы салт етістік негіздерден өзгеше. *Сөйле* мен *сөйле-с, төбеле* мен *төбеле-с, құшақта* мен *құшақта-с, сүй* мен *сүй-іс* және тағы басқаларды *жүгір-іс, күл-іс* тәрізділермен салыстырса да, мағына айырмашылықтары айқын танылады. *-С* етіс жұрнағы жалғанып тұрып, не ортақ, не көмектес, тіпті көптік мәннің өзін де бермейтін етістіктер бар. Мысалы: *жайла-с-ып отырды; көңлі жайла-с-ты* дегендердегі *жайла-с* мағынасы жағынан *жайла-н* екеуі – синонимдер.

4. *-Тыр//тұр, -дыр//дұр, -кіз//күз, -т* жұрнақтары жазба ескерткіште өзгелік етіс жасайтын жұрнақтар болып келеді, мыс.: ...*шүлдір шүлдір сөйлеген сөйлегенін адам білмеген атқа амал үйреткен ат артына арба сүйреткен...* [...] *бетін айдай балқытып, көзін судай толқытып, омырауын салқытып иісін жұфар аңқытып сыбыр сыбыр сөйлесіп сыңқылдасып күлішіп...* (...шүлдір шүлдір сөйлеген, сөйлегенін адам білмеген, атқа амал үйреткен, ат артына арба сүйреткен... [...] бетін айдай

балқытып, көзін судай толқытып, омырауын салқытып, иісін жұпар аңқытып, сыбыр сыбыр сөйлесіп, сыңқылдасып күлісіп...) [1,54-61; 7, 95].

Қазіргі қазақ тіліндегі өзгелік етіс жасайтын жұрнақтар – әртүрлі. Біріншіден, *-ғыз//гіз, -қыз//кізбен -дыр//дір, -тыр//тір* жұрнақтары жиі қолданылады. Екіншіден, кез-келген етістік түбіріне жалғана беретін бұл жұрнақтар *ал-дыр, ал-ғыз, жаз-дыр, жаз-ғыз* сияктанып, бірінің орнына екіншісі жалғана береді. Үшіншіден, бұл екеуінен өзгелері түбір талғап жалғанады. Соған қарамай, түрлі жұрнақты өзгелік етіс тұлғалы етістіктер сол өзінің сабақты етістік мәнін сақтайды, объектілері де сол қалпында қалады. Өзгеріс субъектілер тұрғысынан туындайды. Мысалы: *кітап оқы, хат жаз* тәрізділерде: *ол кітап оқыды* делініп, субъекті бастауыш *ол* сөзі арқылы, объектісі *кітап (-ты)* деген тура толықтауыш болып беріліп, әрқайсысы өз нақтылығында грамматикалық көрініс табады. Түбір етістіктердің *оқы-т, жаз-дыр* немесе *жаз-ғыз* болып өзгелік етіске ауысуы іс-әрекет пен субъектілік қатынаста, әсіресе бұлардың грамматикалық берілуінде көрсететін өзгерісіне сай жаңалық барын білдіреді. *Оқы* деген тәрізді *оқы-т*, етістіктерінде омонимдер тобына жатады. *Дұға оқы, өмірден оқы* т.б. мағыналары болуына сәйкес, алдыңғы екеуі соңғы екеуінен ерекшелігі бар. *Оқы-өзгелік етістігі* де сол ерекшеліктерді сақтай отырып: *газет оқы-т-пады* немесе *газет оқы-т-ады* дегендер мен *ұстаздар оқы-т-ады* т.б. салыстырып та мағыналық қана емес, сөйлем құрылымындағы, сондай-ақ субъекті-объекті арқылы қатынастырып, ұқсастығы мен айырмашылығын аңғаруға болады. Қазақ тілінің тарихы мен қазіргі дамуы жағдайында етістіктер маңызды орын алады. Бұл жайында XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында түркітанушы ғалымдардың еңбектері жарық көре бастады [4,8; 7, 95].

Сан есімдердің көнелігіне байланысты тілдегі барлық сан атауларының қалай жасалғаны анық көріне бермейді. В.В.Виноградов орыс тіліндегі сан атаулары зат есім мен сын есімнен бөлініп шыққан, - дейді. Түркологтарда да осы пікір кездеседі, Н.А.Баскаков: «Сан есімдер – есімдерден бөлініп шыққан сөз табы, олар сын есім, үстеу сияқты белгі мағынасын білдіреді», - деген. Сан есім құрамында кездесетін көне қосымшалар *-ыз/-із* (сегіз, тоғыз), *-ты/-ті* (алты, жеті). Бұл морфемалардың

этимологиясы белгісіз. Қосымша сөзде жиі кездесетін элемент, бірақ ол басқа сандарда қайталанбайды. Ал сан есім сөздердің құрамында кездесетін басқа жымдасқан морфемалардың түп негізі белгілі сөзге барып тіреледі. Н.К.Дмитриев кейбір жеке сөздердің этимологиясына келсек, алтмыш (алпыс), етмеш сөздері алт, ете (жеті) сөздерінен -мыш, -меш жұрнақтары арқылы жасалған, ол алғаш он дегенді білдірген болу керек. К.Мұсаев кейбір сан атаулары этимологиясы тұрғысынан күрделі сан есімдерден шыққан, мысалы: алты-мыш, йет (и) –миш, сексен (секиз он), тохсан (тоғуз он) дейді. Ә.Хасенов осы пікірді қуаттай отырып былай дейді: «мыш-миш формаларын айқындауда еске алынуға тиісті бір жағдай бар. Ол қазіргі чуваш тіліндегі реттік сан аффиксі –меш. Мәселен чуваштарда бірінші, оныншы сияқты формалар перемеш, вунамеш түрінде қолданылады. Бұл түрік тілдерінің басқа ешбіреуінде жоқ. -мыш аффиксі өте көне аффикс» [6,23; 7, 94].

Есептік сандар нақтылы сандық ұғымды білдіреді, нақтылы сандық ұғымдарды атайды. Сан есім сөз табының негізін есептік сандар құрастырады. Олар сан есімнің басқа семантикалық топтарының жасалуына да негіз болады. Есептік сандар ішкі құрылысы жағынан сан алуан. Есептік сандарда көзге түсетін ерекшелік олардағы сандық қатарлар. Сандық қатарлар сандардың белгілі дәрежесіне байланысты. Мысалға бірлік, ондық, жүздік, мыңдық, миллион, миллиардтар сияқты сандық қатарларды көрсетуге болады. «Әділ сұлтан» эпикалық жырында бірліктер мен ондықтардың қатары орын алған.

Есептік сандардың қатарының аттары – тілде ертеден келе жатқан сандық атаулар. Олардың жасалу ізі бірлі-жарым жағдайда ғана диахрондық аспектіде байқалғаны болмаса, қазір олар негізгі түбір ретінде танылып жүр. Есептік санның сөзжасамында нақтылы сандардың аты жасалады. Нақтылы санның аты жасалу – тек есептік сандарға ғана тән ерекшелік. Сан есімнің басқа семантикалық топтарында нақтылы сан атаулары жасалмайды. Сан есімнің семантикалық топтарында үстеме мағына қосылады [6,35].

Қазақ тілінде, сол сияқты басқа түркі тілдерінде болжалдық сан ғана жасайтын арнайы өзіндік аффикс жоқ. Болжалдық сан есім жасауда есептік сан есімге -дап, -деп, -тап, -

теп, -лап, -леп аффиксі қосылып, одан болжалдық сан есім жасайды. Бұл тәсіл арқылы жасалатын болжалдық сан есімге сандардың қайсысы болсын, негіз бола береді [6,92]. Жазба ескерткіште алпыстап сақтау жаратты. Жетпістеп сақтау жаратты. Алпыстап, жетпістеп яғни -тап, -теп аффикстері арқылы жасалған.

Есім сөздерден қимыл атауын жасайтын аффикстер.

«Әділ сұлтан» эпикалық жырында туынды түбір етістіктердің басым көпшілігі түбір морфемаларға жұрнақтар жалғануы арқылы жасалады. Тегіне қарай есім негізділер деп топтап, оларды етістік негізділерден бұрын сипаттау қажет болады.

Туынды түбір етістікке негіз болатын есімдердің ішінде зат есімнің орны ерекше. Зат есімнен басқа сан есім, сын есім, үстеу және есімдіктерден де етістік жасалады. Ескі қазақ жазба үлгілеріндегі қолданылған жұрнақтардың құрамын төмендегіше көрсетуге болады:

1. *-Ла//*-лежұрнағы жазба ескерткіштер тілінде 1) іс-әрекет немен, қандай құралмен іске асатынын білдіретін туынды етістіктер жасайды: *Алты жасқа келгенде алтмыслап сақтау айыртты, жеті жасқа келгенде жетмістеп сақтау айыртты...* (Алты жасқа келгенде алпыстап нөкер ертті, жеті жасқа келгенде жетпістеп нөкер ертті...) [1,53-54; 7, 96].

-Ла//-ле жұрнағының фонетикалық варианты. Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен бастап, ол тек *із, ал, үн* сөздерімен ғана тіркеседі де, басқа уақыттың бәрінде де *-ла//*-*ле* формантымен алмасып келеді. Осы сияқты басқа сөздермен, яғни әрі бір буынды, әрі ұяң з дыбысына аяқталатын басқа түбірлердің өзімен де *-да//*-*де* емес, *-ла//*-*ле* формасы тіркеседі: *сөз – сөзле, тез – тезле* және т.б.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінде *-ла//*-*ле* жұрнағыерік «и» – *ерікле* «иле», *ес* «ес» – *есле* «есле ал», *хор* «қор» – *хорла* «қорла», *хормат* «құрмет» – *хорматла* «құрметте», *ховат* «қуат» – *ховатла* «қуатта», *йай* «жаз» – *йайла* «жайла», *қыш* – *қышла* «қыста», *балуқ* «балық» – *балуқла* «балық аула» және т.б. есім сөздеріне болсын, етістік түбірлерге болсын ең көп жалғанатын өнімді жұрнақ болып табылады. Хұсрау-

Шырын ескерткішінде ат деген түбірге -ла жұрнағының жалғануы арқылы жасалған атла сөзі «атқа мініп сапар шегу», және «бір жаққа аттану» мағынасында қолданылған.

Қазіргі қазақ тілінде соңы з дыбысты «сөз», «жаз» түбірлерінен -ле аффиксі арқылы жасалған *сөйле-, жайла-* сияқты етістіктерді атауға болады. Мұндай қазіргі қазақ тілі морфонологиясына үйлеспейтін тарихи дәстүр: а) соңғы дыбыстары түсіріліп: *қозы-қозда-, ұры-ұрла-;* ә) соңына дәнекер дыбыс үстеліп барып: *ер-ертте-, зер-зертте-* және т.б. варианттарында кездеседі.

Осы топтағы туынды түбір етістіктер Н.К.Дмитриев «...үнемі сабақты етістік болады», – дегеніне келе бермейді. Бұл аффикстердің грамматикалық қызметі, яғни септіктердің меңгерілуі немесе салт етістік мәнінде жұмсалуды «олар сабақты етістік те, салт етістік те бола береді», – деген Н.Катановтың пікіріне сәйкес келеді.

Мысалы, Б.Юнусалиев пен А.Зайончковский т.б. ғалымдардың пікірінше, қазіргі қазақ тіліндегі *бау-ла* мен *бай-ла* формаларының ілкі түбірі *ба-* тарихи тұрғыдан түбірлес те, тұлғалас та болатын етістіктер қазақ тілінде әрқайсысы өз алдына дербес сөздер болып табылады. Біз бұлардың жалпытүркілік архетипін *баг* сөзі ретінде қарауымызға болады. Нольдік көрсеткіштер *g – y – й* (*таг – тау, сигир – сиыр, мүгіз – мүйіз*), сондай-ақ *й – d – z* (*аяқ – азақ – адақ, құй – құдық, жаз – жай* және т.б.) фонемалары көне тілдердің халық, ұлт тілдері болып саралана дамып тармақталуында өзара қандай қатынаста екендігі көне және ортағасыр тіл фактілерінен белгілі. Осы екі түбір –ла аффиксімен *бау-ла* және *бай-ла* болып, екеуі де сабақты етістіктерге айналады. Қыпшақ-бұлғар тілдерінде бұлар түбірлес те тұлғалас болуына қарамай, әрі қарай мағыналық дамуында да, аффикстермен қосылып, көптеген жаңа сөз жасауда ерекше кең қолданыс табады. Өзге туыс тілдерді қойып, қазақ тілінің өзіне ғана жүгінгенде, *бау* ламен *байла-*ның одан арғы сөзжасамнан орын алуларын бір ғана түбірмен нақты көрсетуге болады. Қазіргі қазақ тілінде *бай-* (*бай-ла*) болып түпкі ортақ түбірі *ба-* дегеннен өрбіген сөздердің саны жетпістен асады. Бір көзден шығып жатқан қайнар бұлақ іспеттес *ба-* түбірі -ймен -ужұрнақты түрлерінде *бай-, бау-* негіздері арқылы екі арна жасайды. Үндестік заңына сәйкес екеуіне де -ла жұрнағы қосылып, *бай-ла* және *бау-ла* деген тұлғалас етістікке айналады [2,257]. XI-XII

ғасырлардағы жазба ескерткіштерінде есім сөзден етістік жасайтын *-лан//лен, -ла//ле* жұрнақтары белсенді қолданыста болған. Туынды түбір етістіктің көпшілігі есімге етістік қосымшаларының синтетикалық тәсілі арқылы жасалған [4,8; 7, 96].

2. *-Лаш//леш, -лас//лес, -дас//дес* жұрнақтарымен келген сөздер екі немесе одан да көп субъектінің ортақ іс-әрекетін білдірген. Бұл жұрнақтар *-ла-ш//ле-ш, -да-ш//де-ш* аффикстерінен құралған құранды жұрнақтар болса керек. Мысалы: *...шынашақдан алтын йүзік алышып мұңынбірдей мұңдашып, сырын бірдей сырлашып әуелгідей ғалтақ күн біз енді сұлуны құшар ме екенміз. (...шынашақтан алтын жүзік алысып, мұңын бірдей мұңдасып, сырын бірдей сырласып, әуелгідей еркін күн, біз енді сұлуды құшар ма екенбіз.)*[1,61; 7, 97].

Қазіргі қазақ тіліндегі *-лас//лес* жұрнағы *-ла* және *-с* құрамды күрделілігіне қарамай, осы тұтас қалпында есімдерден етістік жасалатындарды қамтиды. Мысалы, *ақыл-да, дос-та* деген сөздердің ілкі етістіктері жоқ. *Жау-лас* лексемасының *жау-лат* түрі бар. Сондықтан да бұл лексеманы (*жау-ла-с*) туынды етістіктен жасалған етістік деп тануға тиіспіз. Алдыңғы аталған жұрнақтардың да жасалу жолы – осы сияқты. Бірақ олар қазіргі қазақ тілінде сол түбірлерден *-лас//лес* қалпында бір тұтастыққа айналған.

3. *-Ал, -ай, -ар* жұрнағы зат есімнен етістік жасайды. Бұл жұрнақ жазба ескерткіштердегі кейбір сөздерге жалғанып, субъектінің сапалық өзгерісін, қимылға ауысуын білдіріп, салт етістік жасаған, мыс.: *...өлеріңні білімге қартайғанда менім қарағым қараңғыда алдымдалаулап жанған...* (өлеріңді білмеген, қартайғанда менің қарағым, қараңғыда алдымда лаулап жанған.....) [1,55; 7, 92].

А.Ысқақовтың пікірінше, *-ай (-ей, -й)* жұрнағы *-а//е* қосымшасы іспеттес. Қазіргі қазақ тілінде бұл жұрнақ арқылы жасалған *кеңей, мұңай, қартай, қарай* және т.б. етістіктермен қатар, оның көне екендігіне айғақ болатын *ұлы(ы)ғ-ай (ұлғай), сары(ы)ғ-ай (сарғай)* сияқты байырғыланып кеткен етістіктер бар. *-Р, -ар//ер* жұрнағы да – көне, мардымсыз қосымша. Оған: *жас-ар, жақс (ы) -ар* сияқты

үйреншікті сөздермен бірге, қосымшаның көнелігіне айғақ боларлық: *ұз-ар* (*ұз-ын, ұз-ақ*), *қыз-ар* (*қыз-ыл, қыз-зылт*) секілді сөздер де бар [5,245; 7, 92].

-*Ай* мен -*ал* жұрнақтары төркіндес болса керек. -*Ад*, -*ал*, -*ай* аффикстерінің мағыналық жақындығы, А.Есенқұлов -*ад* аффиксінің «*ет*» сөзінен қалыптасқандығын (*құтад-құт ет, йоқад-йоқ ет*) айтады [6,198].

Қимыл атауынан зат атауын жасайтын жұрнақтар.

-*у* жұрнағы арқылы жасалған есімдер де өте сирек. «Әділ сұлтан» эпикалық жырында -*у* жұрнағы арқылы жасалған есімдер де өте сирек, мысалы: ...*ат мініп жасаулы жау қаруын сайлады*... (...*атқа мініп, жасаулы жау қаруын сайлады*...) [1,53].

Қазіргі қазақ тілінде -*у* тұлғалы таза зат есімдік сипаттағылар, терминдік, атаулық тиянақтылығы бар: *тұсау, қадау, сұрау, қыстау* және т.б. Қазіргі тіліміздегі қимыл есім мен (-*у*) -шы//-ші жұрнағынан түзілген байырғы туынды зат есімдерге қарағанда, кейінгі, жаңа мәнді термин зат есімдердің әлдеқайда көп болуы кеңес дәуірінде ой-пікірдің, ғылымның, өндіріс пен өнеркәсіптің, мәдениеттің, өнер-білімнің өркен жаюына орай олардың жұрнақ қабылдамдық қабілеті, яғни сөзжасамдық қатынасқа түсу мүмкіндігі арта түскендігін көрсетеді: *оқушы, жүргізуші, қанаушы* т.б. [2,175].

-*У* жұрнағымен қатар есім сөз жасайтын -*мақ*//*-мек* жұрнағы да кездеседі, мысалы: ...*туырлықсыз қара үйге ту көтермек не керек, туғаны жоқ жалғызға сопайып жалғыс шапмақ не керек*... (...*туырлықсыз қара үйге ту көтермек не керек, туғаны жоқ жалғызға сопайып шапмақ не керек*...) [1,42; 7, 93].

XI ғасырдағы түркі тілінде, XIII-XIV ғғ. қыпшақ жазба ескерткіштер тілінде -*мақ*//*-мек* жұрнағы арқылы жасалған етістік инфинитив қызметін атқарса [5,3], одан кейінгі ескі қазақ жқ тілінде -*у* тұлғасы қимыл атауын білдіретін өнімді жұрнаққа айналған.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінде етістіктің тұйық рай формасы түбір сөзге -*мақ*//*-мек* жұрнағы жалғану арқылы жасалады: *ағрымақ* немесе *ағырмақ* «ауру», *ағырғаммақ* «ашырқану», *алдамақ* «алдау», *йарашмақ* «жарасу», *йашырмық* «жасыру» т.б. Кейде бұл жұрнақ мақсатты келер шақ мағынасын да білдіреді, мыс.: *Мені көрмеке аз қалды*

(мені көрмекке аз қалды). *Тейішлі едік тас болмаға* (Құрып кетуге тиісті едік), *Керті көңіл біле өз йазуқын айтмаға* (Шын көңілмен өз жазығын айтпаққа керек). Жұрнақ соңындағы қдыбысы армян колониясының тілінде *x* дыбысымен алмасып айтылады. Мақсатты келер шақ формасында жұмсалғанда ол дыбыс кейде айтылмай немесе жазылмай түсіп қалып та отырады [3,221; 7, 94].

Қазіргі қазақ тілінде (-у) -ыл/-іл, -л тұлғалығы арқылы кимыл есімнен қалыптасқан зат есімдер мағыналары жағынан нақталы атаулық мән алған, терминдік деңгейдегі сөздер болып келеді: *тосқауыл, шабуыл, жортуыл, торуыл* жәнет.б.

-Нкі, -іңкі//-ыңқы, жұрнақтары «Әділ сұлтан» эпикалық жырында қазіргі қазақ тіліндегідей қолданылған. Бұл жұрнақ етістіктерге жалғанып, олардан сол сөздердің негізгі лексикалық мағыналарымен байланысты туынды сын есімдер жасайды, мыс.: *...торының құйрығы ту түбінден кесіліңкі көрінді...садақ толған сай кез оқ шашылыңқы көрінді... (...торының құйрығы ту түбінен кесіліңкі көрінді... садақ толған сай кез оқ шашылыңқы көрінді...)* [1,59; 7, 96].

Қорыта айтқанда, «Әділ сұлтан» эпикалық жырының сөзжасам жүйесінде әр сөз табының сөз тудырушы жұрнақтары аз кездеседі. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасамы мен «Әділ сұлтан» эпикалық жырының сөзжасам жүйесін салыстырғанда, синтетикалық (морфологиялық) тәсілдің мейлінше зор қызмет атқарғандығын көруге болады. «Әділ сұлтан» эпикалық жырында тілдік деңгейлерді барынша қарастыруға тырыстық. «Әділ сұлтан» эпикалық жыры зерттелмеген тақырып болғандықтан, оны барынша терең зерттеу келешектің үлесі деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Исин А.И. «Әділ сұлтан» эпикалық жыры, Алматы, 2001. –120 б.
2. Керімұлы Ә. Ескі түркі ескерткіштері тіліндегі сөз жасайтын жұрнақтар (ХІҮ ғ.), Түркістан, 2005. –242 б.
3. ҚССР Тіл білімі институты. «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі», Алматы, 1989. –528 б.
4. Ескеева М. «Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі», Алматы, 2007. –312 б.
5. Оралбаева Н. «Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасам жүйесі», Алматы, 1988. –515 б.
6. Есенқұлов А. «Көне түркі жазба ескерткішіндегі қосымшалар», Алматы, 1976. –305 б.
7. Өмірбаев Е. «Әділ сұлтан» эпикалық жырындағы сөзжасам түрлері. Ш.Уәлиханов атындағы КМУ Хабаршысы, Филология сериясы, №3/2017. 89-97 бб.
8. Өмірбаев Е. «Қазақ хандығы кезеңдеріндегі жазба ескерткіштердің лексика-семантикалық және сөзжасамдық ерекшеліктері (XV-XVII ғғ.)», Түркістан, 2017. –164 б.
9. Түймебаев Ж., Ескеева М. «Қазақ және түрік тілдерінің салыстырмалы-сипаттамалы грамматикасы (Фонетика. Морфология)», Алматы, 2016. – 324 б.
10. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. Алматы, 1989. –367 б.
11. Тектіғұл Ж.О. Қазақ тіліндегі түркі негізді есім қосымшалардың тарихи дамуы: док. дисс. автореф. Алматы, 2003. –40 б.
12. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі (Морфология). Алматы, 1974. –408 б.

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

13. Отарбекова Ж. К. Жамиғат-Тауарих тіліндегі сөзжасам: канд. диссерт.
автореф. Алматы, 1997. –22 б.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

АБАЙ – ҒАЛАМДЫҚ ТҮЛҒА

Руда ЗАЙКЕНОВА¹⁷

Аңдатпа

Бұл мақалада әлемге әйгілі Абай Құнанбайұлының тарихи-әлеуметтік негіздері сөз болады.

Резюме

В данной статье рассматриваются историческо-социальные основы всемирно известного Абая Кунанбаева.

ABSTRACT

This article discusses the historical and social foundations of the world famous Abay Kunanbaev.

¹⁷ Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің профессоры, филология ғылымының докторы
Тел.; 2-63-25-95. 8-777-247-42-47

АБАЙ – ҒАЛАМДЫҚ ТҰЛҒА

Абай араб, парсы, татар сияқты тілдерді жетік меңгеру арқылы Шығыс әлеміне бойласа, орыс тілі арқылы Еуропа мәдениеті мен бүкіл дүниежүзілік өркениетке қол созды. Бүкіләлемдік көркем ой жетістіктерін қазақ халқының ұлттық өлшемдері тұрғысынан сараптап, тарихи-рухани өмірдің нақты көрсеткіштері мен көркем шығармашылықтың адам тұлғасын қалыптастырудағы орнын анықтады.

Абай – ғаламдық тұлға. Абайтанудың бастауы ХХ ғасырдың бас кезіндегі Алаш арыстары мен сол тұста өмір сүрген оқымыстылардың таным-білігінен басталады. 1905 жылы Әлихан Бөкейхан Абайды Еуропаның атақты ақындарының қатарына қосып, өз Отанының сом алтынына теңесе, Ахмет Байтұрсынұлы: «Қазақтың бас ақыны – Абай. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ... Абай сөзінің дұрыс емес, қате айтылған, теріс айтылған, жұмбақ қылып, ашпай айтылған еш нәрсесі жоқ. Дұрыс, түзу, тиісті орнында айтылған сөздер. Оған оқушылар түсінбесе, ол Абайдың үздік ілгері кетіп, оқушылары шаңына ере алмағанын көрсетеді... Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білу керек!» деген өсиетті кесіп айтты.

Сұлтанмахмұт Торайғыров: «Абайды оқы, таңырқа» десе, Мағжан Жұмабаев: «Алтын хакім – Абайға» деді. Міржақып Дулатұлы да: «Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш – Абай сөзі, Абай аты боларға керек... қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз – Абай... Бірінші ақынымыз деп қабіріне халқы жиі-жиі зиярат етер, халық пен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар. Ол күндерді біз көрмеспіз, бірақ біздің рухымыз сезер, қуанар», – деген сөз айтты. Асан қайғының жерұйықты іздеуінен басталатын идеяны жалғастырып, тәуелсіз ел болу жолында қыршынынан қиылып, арманда кеткен Алаш ұранды әдебиет алыптары Абай туралы да әділ бағасын бере білді.

Қазіргі уақытта Абай сөзінің қазақтың қасиеттеп ұстайтын бойтұмарына айналу тарихы тартысқа толы 125 жыл уақытты қамтиды. Ал 1990 жылдары тәуелсіздік алған

тұстан бастап, тоталитарлық жүйе жолында тұншығып жатқан Абай әлемі дүр сілкінді.

1995 жылы өткен Абайдың 150 жылдығы қарсаңында Абайтану тарихын жаңаша талдана бастады. Барша әлемге аты қадірлі, сөзі өтімді, пікірі қымбат «*адамзат ардағы, адамзат ақыны, адамзат ақылгөйі*» болып көтерілген Абайды құрметтеу Батыс пен Шығыстың іргелі елдерінен, Еуропа мен Азияның ең беделді мемлекеттерінен, Мәскеу мен Стамбұл, Париж бен Бейжің сынды әлемдік астаналардан басталды. Осылайша 1943-1944 жылдары М.Әуезов негізін қалаған Абайтану курсы мен ғылым ордаларындағы арнаулы бөлімдер қайта ашылып, барлық жоғары оқу орындарында Абайтану курсы арнайы пән ретінде оқытыла бастады.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінде бұл курсты тұңғыш рет 1993 жылдан бастап, лекциясын академик Зәки Ахметов, семинарын тәжірибелі педагог Жәния Мусина жүргізді. Міне содан бері Абайтану университеттің филология факультетінде үзбей оқытылып келеді. 2018-2019 оқу жылында қазақ әдебиеті кафедрасының барлық факультет көлемінде жасаған оқу бағдарламасы университет ректоры Гауһар Төремұратқызы Алдамбергенова тарапынан қолдау тауып, қазір басқа мамандықтарға да енгізіле бастады.

Абай шығармашылығына шығыс, орыс, батыс әдебиеті әсерінің тарихи-әлеуметтік негіздері бар. Абайдың қазақ тілінің қуатын көтеріп, құнарын арттырудағы шығармашылық ізденісіне ауыз әдебиетінің, шығыс, орыс, Еуропа әдебиеті мен мәдениетінің зор ықпалы болғандығын, яғни, «адам баласының өнер-ой байлығынан алған үш үлкен саласы бар» екендігін алғаш айтқан М.Әуезовтен бастап, Абайдың өлең құрылымында да, ойшылдық, сыншылдық адымында да орыс әдебиетінің ықпалы, Еуропаның ұлы ақын-жазушылары: Шекспир, Байрон, Гете, Дюмалардың, философтар: Сократ, Платон, Аристотель, Спенсер, Дарвин, т.б. еңбектерімен таныстығы, Дж.Байрон «Көңілім менің қараңғы», А.Мицкевич «Тұтқындағы поляк жандаралының сөзі», И.В.Гете-М.Ю.Лермонтов «Қараңғы түнде тау қалғып» өлеңдерінің әсері туралы Абайтану ғылымында мол материал жинақталды.

Абайдың ақындық білімінің кемелдене толысуына, құлаш созған өрісінің кеңейе түсуіне негіз болған «үшінші – үлкен өнер, мол азық алған зор саласы – орыс халқының мәдениеті және сол арқылы Еуропа мәдениеті» жаңа тарих, жаңа дәуірдің басы, әрі кең майдан келешек еді. Абайдың: «Шығысым батыс, батысым шығыс боп кетті», – деуі Батыс елдерінің мол рухани қазынасы, мәдени, әдеби өсу жолдары ақынды қатты қызықтырғанын аңғартады. Бұл Абайдың «өзінде Еуропа, өзі Еуропада боп, қарға тамырлы байланысқаны...» (М.Әуезов) расында «сүйсінерлік нағыз ірі белгі». М.Әуезов «қарға тамырлы» деген сөзді тегін айтып тұрған жоқ. Бұл Абайдың «Шығысым батыс, батысым шығыс боп кетті» деген сөзін айқындау үшін айтылған. Бұл туралы М.Әуезов: «Батыс Еуропа мен орыс жазушыларының көпшілігін ол әуелі көп оқып, тексеріп өтеді. Өзінің білім алып, дүние тануына солардың шығармаларын азық етеді. Осы ретпен оқып шыққан ақын-ғалымдарының ішінде Батыс Еуропаның Гетесі, Шекспир, Шиллер, Гейнесі, Байрон, Бальзак, Беранжесі де болады. Ол кездегі білім-өнерлердің мол қоры, үлкен бесігі Батыс Еуропа екенін аңғарып, сол жақтың ақындары ғана емес, неше алуан философ, білімпаздарын да зерттейді. «Еуропаның есею тарихы», «Ескі Шығыс мәдениетінің тарихы» сияқтыларды да сол Батыс Еуропа ғалымдары арқылы оқып-біледі. Еуропа философиясын зерттеу ретінде Спенсер, Спиноза, Декарттарды оқиды. Беріде Дарвинге қызығады. Қиыр Шығыс тарихынан Будданың жайын да біледі» дей келе, Абайдың Батыс Еуропада орта ғасырда болған діни сот-инквизицияның зұлымдықтарын суреттейтін романдарды көп зерттегенін, Еуропада әкімшілік құрған патша, король нәсілдерінің сарай тартысын білмек боп Александр Дюма романдарын көп оқығанын, кейін «Үш мушкетер», «Он жылдан сон», «Король әйел Марш» романдары ақынның әңгімелеуі бойынша елге танылып, ертегі боп кеткені, Африка, Америка, Аустралияда немесе басқа бір жабайылар арасында тіршілік еткен білімділер немесе сол жергілікті адамдардың ішінен шыққан ерлер, намысқорлар, дана адамдар туралы әңгімелерді де сүйсіне оқығандығы, Африкадағы негрлер (Абай сөзімен айтқанда – зәңгілер) мен ақ жұрт араларындағы алыс-тартысты көрсететін «Валентин Леви», «Азажүрек», «Ягуар Медуленец» деген әңгімелер де Абайдың ертегі қып таратқан әңгімелері екендігін, осылайша Еуропа

жазушыларының да көп-көп әңгіме-дастандарын біліп, еліне жайғанын М.Әуезов айтқан болатын.

Абай өмір сүрген заманда Семей кітапханасының қоры туралы жазба мәліметтер қалдырған американ жазушысы, публицист Дж.Кеннанның деректеріне және Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің Семейдің кітапханасы каталогінің (1902–1910) тізімінде көрсетілген мәліметтерге қарағанда М.Әуезов көрсетіп отырған Спенсер, Спиноза, Р.Декарт, Д.С.Милль, Дрэпер, Ч.Р.Дарвин, У.Шекспир, И.В.Гете, Ф.Шиллер, Г.Гейне, Д.Байрон, О.Бальзак, А.Мицкевич, А.Дюма, т.б. авторлардың шығармалары түгел жинақталған.

Міне, бұл Абайдың Еуропа мәдениетін тануының нақты мысалы. Бірақ Абай дүниежүзі мәдениетімен орыс тілі, орыс әдебиеті, орыс классиктері арқылы танысқаны есте болуы керек. Абай шетел мәдениетімен жай ғана танысып қойған жоқ, оның мәдени-әдеби үлгілерін қазақ халқының рухани қажетіне жарата білді. Мұны Батыс, Шығыс тарихын бірдей әңгіме еткен «Ескендір» поэмасынан, батыс классиктері Шиллер, Гете, Байрон, Мицкевичтердің кейбір өлеңдерін қазақшаға аударуынан, өзіне ұнаған батыс романдарын әңгімелеп, ел арасына таратуынан, өзінен кейінгі жас ақындарға сыртқы өзге елдер жайында шығармалар жазуына ақыл беріп, әсер етуінен көруге болады.

Эллада елінің мәдениеті мен әдебиетінің адамзат дамуы тарихындағы ерекше орнын сезінген Абай өз шығармаларында ежелгі антикалық және элладалық тарихпен де байланыс белгілерін көрсетіп кеткен. Ол шығыс мәдениетінің адамзат қауымына тигізген әсерін қалай сезінсе, ежелгі Грекия мен Рим мәдениетінің Еуропаға тигізген әсерін солай сезінді. Сондықтан да антикалық мәдениеттің өкілдері: Гомер, Софокл, Сократ, Платон, Ксенофонт, Аристотельдер Абай шығармаларынан да орын алды.

Абай «Жиырма жетінші қарасөзінде» өнеріне таңырқауға лайық адамдар қатарында Гомерді, Софоклды және Зевксисті атайды. Грек ойшылдары арасынан Абай қайшылықтарды шешу арқылы шындыққа жету диалектикасын ашқан философ, ойшыл Сократқа (біздің заманымыздан бұрынғы 469–399), оның шәкірті, Сократтың философиялық және этикалық идеялары мен ол туралы деректерді біздің

заманымызға жеткізген Платонға (б.з.б. 427–342 ж), Сократпен 20 жылдай бірге болған тарихшы әрі жазушы Ксенофонт (б.з.б. 430–355 ж.) және Аристотель (б.з. 384–322 ж.) есімдерін атап қана қоймайды, олармен терезесін тең ұстап, ой жарыстырады.

Ксенофонттың «Сократ туралы естеліктер» (1876 жылы Киевте, 1887 жылы Санкт-Петербургте жарық көрген) деп аталатын орыс тіліндегі философиялық трактатын оқу арқылы Абайдың «Жиырма жетінші сөзін» (Сократ хакімнің сөзі) жазғаны белгілі.

Абай мұрасының өзге тілдерге танылуы іс жүзінде ХХ ғасырдың бас кезінен басталады және де бұл жұмыс ең алдымен орыс тілі арқылы жүзеге асты. 1903 жылы Санкт-Петербургте «Ресей. Біздің Отанымыздың географиялық баяны» атты көптомдық жинақтың 18-кітабында А.Сидельников берген мақалада «Абай – қазақ әдебиетіндегі жаңа бағыттың өкілі» деген мағлұмат бар. Абай шығармалары жеке кітап болып басылғанға дейін қолжазба түрінде де, ауызша да көп тарағаны белгілі. Бұл мағлұматтар Ә.Бөкейхан арқылы да берілуі мүмкін. Мұндай пікір З.Ахметовтің «Абайдың ақындық әлемі» атты монографиясында да айтылды.

Абай мұрасын орыс тілінде танытып, бағалауда ХХ ғасырдың бас кезінде Ә.Бөкейхан мен ағайынды Белослюдовтер, С.Сәдуақасов тарапынан жарияланған мақалалардың маңызы зор. Бұлар мақалаларын орыс тілінде жазғандықтан Абай шығармашылығын орыс қауымына танытып, насихаттауда дер кезінде елеулі үлес қоса білді. Әсіресе 1905–1907 жылдарда бірнеше рет жарияланған Ә.Бөкейханның мақаласы – Абайдың орыс аудиториясына танылуындағы тарихи қазына. Абайдан бұрын Еуропаға терезе ашқан тұңғыш қазақ ғалымы Шоқан Уәлиханов туралы 1865 жылы Англияда басылған ағайынды Джон және Роберт Митчеллдердің «Капитан Уәлиханов пен М.Венюковтың жазбаларындағы Орта Азиядағы орыстар» кітабынан бастап, бірқатар француз, неміс басылымдарында қазақтың алғашқы ағартушы ғалымының есімі мен еңбектері жайлы зерттеулер жарияланды.

Ал Абайдың Еуропа қауымына танылуы американдық жазушы-публицист, саяхатшы Джордж Кеннанның 1891 жылы Лондон мен Нью-Йоркте бір мезгілде ағылшын тілінде басылған «Сібір және сүргін» деген кітабынан басталады. Бірақ бұл да қазақ оқырмандарына 1906 жылы «Сибирь и ссылка» деген атпен орыс тіліне аударылған

Ресей басылымы бойынша жетті. Орыс революционер жазушыларының библиясына айналған бұл кітаптың 7-тарауы «Үлкен қазақ даласы» деп аталады. Америкалық журналист-саяхатшы 1864–1890 жылдар аралығында Сібір мен Алтай өлкесіне 4–5 мәрте саяхат жасап, Түмен – Омбы – Павлодар – Семей – Өскемен – Барнаул бағытымен жүріп өткендіктен, оның еңбегінде қазақ жерінің отарлануы туралы көптеген деректер бар. Кітаптың «Менің саяси жер аударылғандармен алғашқы кездесуім» атты тарауында автор Семей қаласына келіп, ондағы жергілікті халықпен тығыз араласып кеткен саяси жер аударылған зиялы қауыммен кездескені жайында жазып өткен. Соның бірі Санкт-Петербург университетінде оқыған, саяси айдауда жүрген жас ғалым А.А.Леонтьевтің баяндауы бойынша берген Семей қаласындағы «Кітапханаға тұрақты оқушы болумен тынбай, тіпті Милл, Бокль, Дрэпер сияқты авторлардың кітаптарын оқитын», «түсінетін», «ағылшын философтарының еңбегін түбегейлі оқып-үйреніп жүрген», «Европалықтардың ой-өрісінің дамуы» атты Дрэпер кітабы туралы орыс досына екі күн қатарынан әңгімелеп берген Ибрагим Құнанбаев деген қарт қазақ бар» екендігін жазды. Семей қаласы америкалық журналистке Сібірдің алыс бір құм басқан қиян шетіндегі көрінуі – заңды құбылыс. Бірақ Дж.Кеннанды таңғалдырған бұл емес, оны таң-тамаша еткен қала ортасындағы шағын ағаш үйде орналасқан – бай кітапхана және оның оқырмандары.

Американдық жазушы-публицист Дж.Кеннанның «Сібір және сүргін» кітабындағы Абайдың жақын араласқан орыс достары Долгополов пен Леонтьевтің Семейдегі ахуалымен жете танысу арқылы Абайдың рухани ізденістерінің де көкжиегін көреміз. Бұл қос томдық 1999 жылы «Сибирь и ссылка» деген атпен екінші рет қайта басылды.

ҚР Білім және ғылым министрлігі ұсынған жалпы білім беретін мектептің 9-10-11 сыныптарына арналған «Абайтану» оқулығы мен әдістемелік «Мұғалім кітабы» оқу құралының авторы ретінде мен Абай даналығын жете меңгеру арқылы бүкіләлемдік гуманистік және ұлттық өлшемдердің адам тұлғасын қалыптастырудағы орнын бағамдап, қадірлеп-қастерлеп, өмірді және адамзат құпиясын тануға болатындығына сенімдімін.

Әдебиет:

1. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна Ltd, 2005.
2. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998-2005.
3. Бөкейханов Ә. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 478 б.
4. Байтұрсынұлы А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. Мақалалар және әдеби зерттеу (Құраст. Р.Нұрғалиев).-Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
5. Әуезов М. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Монография. //Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Т. 35. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – Б.133-384.
6. Дулатов М. Абай // Қазақ, 1914. – №67. /Дулатов М. Шығармалары: Өлеңдер, кара сөздер, көсемсөздер (Құраст. М.Әбсеметов, Г.Дулатова). – Алматы: Жазушы. – 1991. – 384 б.
7. Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. - Алматы: Атамұра, 1995. – 208 б.
8. Абай. Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 1995. – 719 б.
9. Тарихи тұлғалар. Танымдық - көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған.(Құрастырушылар Тоғысбаев Б. Сужикова А). – Алматы: Алматыкітап, 2009 .

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ АҚСАҚ ТЕМІР

УДК 398.54

Жұманазар Асан¹⁸

Мұхтар Мирон¹⁹

Аңдатпа. Бұл мақалада Алтын орда тарихындағы түркі әлемінде аты-шулы тұлға Ақсақ Темірдің орны туралы ғылыми деректерге, «Едіге» тарихи қаһармандық эпостағы сюжеттерге сүйене отырып талдау жасалған.

Кілт сөздер. Түркі әлемі, жылнамашы, тарихи эпос, ұлттық версия, исламдық мәдениет, рух.

¹⁸ Baishev University. Kazakhstan, Aktobe.

¹⁹ Baishev University. Kazakhstan, Aktobe. Mirov-agu@bk.ru / Башшев университеті. Қазақстан, Ақтөбе. Mirov-agu@bk.ru

TURKISH WORLD AND AKSAK TEMİR

UDC 398.54

ABSTRACT

This article analyzes the scientific data on the place of the famous figure Aksak Temir in the Turkic world in the history of the Golden Horde, based on the plots of the historical heroic epic "Edige".

Keywords: Turkic world, chronicler, historical epic, national version, Islamic culture, spirit.

ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ АҚСАҚ ТЕМІР

Ақсақ Темірдің 1389, 1391 және 1395 жылдары түркілердің орта ғасырдағы даңқты мемлекеті Алтын Орданы үш рет шапқаны тарихта аққа қарамен таңбалаулы тұр. 1395 жылы түбегейлі жеңіске жеткен Темір Алтын Орданың астанасы Сарайды, Хажы Тарханды тонап, қиратып, халқын қырады. Мұның растығын тарихшы М.Сафарғалиев былайша дәлелдейді: «Данные археологических раскопок А.В.Терещенко в Новом Сарае полностью подтвердили следы невероятных зверств, совершенных Тимуром в этом городе. В развалинах города были найдены одни обрубки человеческих тел, ноги лежали поперек туловища, кости были изрублены в мелкие куски, в разных местах валялись остатки человеческих тел, иные без черепов, другие без рук и ног. Такому же разграблению подверглись и другие города Золотой Орды: Старый Сарай, Бальджимен, Маджар, Азак (Тана), Солхат, Деяков и др. На этот раз Тимур проявил исключительную жестокость в отношении Золотой Орды и особенно к ее городским центрам... Разрушая города, кровожадный завоеватель сознательно стремился к максимальному подрыву старой караванной торговли через Крым и Хорезм» дейді [1,170-б.].

Бәрін көзімен көрген Ақсақ Темірдің жеке жылнамашысы Шараф-ад-дин Әли Жезді: «Сахибкиран вошел в Хаджи Тархан, собрал с народа налог пощады. Собрал налог пощады, город обобрали. Царевичи и беки прошли реку Итиль по льду, а Мухаммади пустили под лед. Победоносные войска достигли Сарая, взяли его, город сожгли, а жители ограбили, схватили и привели», – деп таңбалаған [2,204-б.]. Әли Жезді жазуы бойынша, Ақсақ Темір тек қалаларды ғана осындай күйге түсіріп қоймайды, оның айналасындағы өзінің ат тұяғы жеткен жерлердің бәрін қырып, өртеп, тып-типыл қылады. Сол жылы қыс қатты болып, ел аштыққа ұшырайды. «Однако из-за сильного холода и обилия снега много лошадей пало, из-за отсутствия корма много другого скота тоже погибло, у людей не осталось зерна, и начался голод».

Қыстың суық болғаны сонша – Темір әскері ас-судан тапшылық көреді. Айналасын тонап, жиып алып отырған Темірдің әскері қиыншылық көрсе, соғыс қаһарына ұшыраған өзге жұрттың не болғанын болжап білу қиын емес. М.Сафарғалиев тағы да былай дейді: «Производительные силы страны были разрушены, огромная толпа народа уведена в плен, те, кто уцелел, бежал по окраинам государства, лишённые крова, скота, обжитых местностей, влача нищенский образ жизни, короче говоря, страна была поставлена перед катастрофой. Если после первого похода Тимура кочевники Золотой Орды были в состоянии кое-как свести концы с концами, теперь же – после 1395 г. не могло и быть речи о восстановлении единства государства» дейді [1,171-б.].

Ақсақ Темірдің Алтын Ордаға басып кіруі «Едіге» тарихи-қаһармандық эпосының қарақалпақ, татар версияларында көрсетілген.

Мәселен, қарақалпақтардағы Қияс нұсқасында:

Ләшкерлерин талдырмай,

Қыйратып жолда қалдырмай,

Сатемирдей уллы хан,

Үш ай он күн толғанда,

Ләшкерине бас болып,

Ноғайға араласады.

Ғәзебин тигип айдады,

Қарыу-жарағын сайлады,

Питти мәксет-мурады.

Қара қурттай толысып,

Едилдің кара сууына

Алды келип кулады, – делінген[3,312-б.] .

Тоқтамыстың Теректегі жеңілісі Алтын Орданың толық күйреуіне әкелді. Қаншама ақсүйектер мен әмірлер бірінші сәтсіздіктен кейін ханды тастап, өз ұлыстарына кетті. Бұл Темірдің тез жаулап алуына жағдай жасады. Керуен арқылы сауда жасау өз мағынасын жоғалтты. Бұған бек риза болған кейінгі кеңес тарихшысы А.Якубовский былай деп жазады: «Золотая Орда после 1395 г. явно стала клониться к упадку. Разгром Мамаю в 1380 г. на Куликовом поле был первым и главным клином, вбитым в Золотую Орду; поражение на Тереке 1395 г. и разгром Сарая были вторым ударом. Тимур вел борьбу с Золотой Ордой ради среднеазиатских интересов и без контакта с московским князем, о котором не имел ясного представления; однако объективно он сделал полезное дело не только для Средней Азии, но и для Руси. Тимур не понимал, какое значение для русской истории имел его удар по Золотой Орде, да и а Руси своего времени не имел в какой-нибудь мере соответствующих действительных знаниях. Русская же летопись сохранила о Тимуре очень плохое воспоминание, так как в том же 1395 г. он поджег и ограбил несколько южнорусских городов» [4,109-б.]. Бұл жерде ғалымның бір сөзіне екінші сөзі қайшы келіп тұр. Ақсақ Темір Ресейдің жағдайын жақсы білген. Астана Сарайды тып-тыпыл қылмастан бұрын Тоқтамыс әскерінің қалдығын қуалап, Ресей шекарасына өткен. Мәскеу іргесіне дейін барып, ол жерде 15 күн аялдаған. Төніп келген қауіптен бүкіл қаладағылар қалтыраған. Темірдің Мәскеу туралы бұрыннан да хабары барлығы ақыл-ойға қайшы келмейді. Себебі оның көз жазбай отырған адамы Тоқтамыс 1382 жылы Мәскеуді шауып, бүкіл орыс жерін дәрегейіне келтіріп, Алтын Ордаға бұрынғыдай алым-салық төлейтін қылып қойған. Сол заманда Тоқтамыспен қатар өмір сүрген ірі мемлекет қайраткері, бүкіл дүние жүзін жаулап алуды көздеген адамның Ресей туралы ештеңе білмеуі мүмкін еместігі осыдан келіп шығады.

Соңғы зерттеушілердің біреуі Темір Мәскеу түбінде жаман түс көріп, кейін қайтыпты-мыс десе, екінші біреулері олай емес, ұлы князь Дмитрий Донскойдың әскерінен сескеніп, кейін шегініпті дейді. Бұл екі пікір де – логикалық ойлауға, ақыл-ой тұжырымына сыйыспайтын оғаш нәрселер. Тіпті осы екеуін салыстырған күннің өзінде де Ақсақ Темірдің түстен қорықса да, ұлы князь Дмитрий Донскойдың

қаһарынан сескенуі – ақылға сыймайтын іс. Бұл жерде Темірдің ойластырған өзгеше бір жоспары, бөлек байламы бар екендігі байқалады.

Бұл жағдайға қатысты тарихшы Л. Лянглэ былай дейді: «Великая Россия выдержала ожесточение этих *варваров*, которые все предали огню и мечу. Тимур пошел прямо на Москву. Его приближение распространило ужас в этой столице, но он не взял ее, как говорит его историограф Шерифэддин. Он остановился на границе Рязанского княжества и вдруг вернулся назад. Причина перемены его намерений неизвестна» [5,195-б.]. Мұның себебін кейінгі тарихшылар саралай салыстыра отырып, айқындап берді, олардың айтуларынша, Ақсақ Темір – мұсылман қауымына қарсы күрескен қолбасы (мақаладағы барлық курсив біздікі – Ж.Асан) .

Ақсақ Темірдің Алтын Орданы қайта оңалмастай етіп тұралатқанын он Темірдің қасында жүрген жылнамашысы Ибн Арабшах былайша таңбалайды: «Енді бұл жерлерде, Хорезмнен Қырымға дейін бұрынғы халықтар мен адамдардың ешбірі өмір сүрмейді және қозғалыс жоқ, енді онда қара құйрықтар мен түйелер қауымдарынан басқа ештеңе де жоқ. Дештінің астанасы – Сарай. Бұл қала мұсылманша салынған, керемет қамалы бар. Сарай ғылымның орталығына айналды. Қысқа мерзім ішінде мұнда ғалымдар мен атақтылардың, шешендер мен шеберлердің, тіптен барлық лайық адамдардың тамаша зиялы үлесі жиналды. Мұндай белгілі кісілер тіптен көп адам екен дейтін Египеттің бөліктерінде де, елді мекендерінде де жинақталған жоқ еді». Осы оқиға, Темірдің Алтын Орданы тұралатып тонауы турасында «Едіге» эпосының татарша нұсқасында:

Шаһ Тимердәй олы хан

Алтын ағач тутый кош.

Ал тәхетне алдырып,

Ак филенә мендереп,

Эченә үзен ундырып,

Бар казнаны алдырып,

Алы тулы мал белән,

Арты тулы чаң белән,

Айларлы коллар белән,

Толымлы күнләр белән

Сәмәрқандка юнәлде, – деп көрсетілген[6,171-б.].

Яғни, бар қазынаны, малды ғана емес, қаншама адамды «айдарлы құл, тұлымды күн» ретінде Самарқандқа алып кеткен.

Кейбір тарихшылар ибн Арабшахты Ақсақ Темірді кінәләганы үшін ол соғыста қолға түскен тұтқын еді, сондықтан Темірді жек көрді, орынсыз кінә тақты дейді. Ибн Арабшах еңбектерін зерттеген, Темір империясының тарихын түгелдеген А. Якубовский ол туралы мынадай қорытындыға келеді: «Книга Ибн Арабшаха в качестве своего основного источника имеет как личные наблюдения и воспоминания автора, так и рассказы современников Тимура, участников его походов, участников и свидетелей многих его дел и событияи его царствования. Нечего и говорить, как много фактов из жизни Тимура известно нам не только по книге Ибн Арабшаха!». «Ибн Арабшах был образованным человеком; будучи в плену, он много путешествовал, побывал в Хорезме, Астрахани, Сараях, Крыму, изучил языки персидский, монгольский, а в Адрианополе, уже при возвращении на родину, – турецкий». «К походам Тимура и его грабительской и захватнической политике он относился глубоко отрицательно, что сказалось на всей его книге, хотя Ибн Арабшах нигде не отказывает Тимуру ни в уме, ни в организаторском таланте, ни в военном гении» [4,87-б.]. Осындай ибн Арабшахтың жазғандарына күмән келтіру жаңсақ нәрсе деп есептейміз. Оның жазуынша, Темірдің кескін-кейпі келісті, оны ақсақтығының өзі көркейтп тұрады. Темірдің даусы саңқылдап шығатын және қашан да болса үзілді-кесілді батыл сөйлейтін, өтірікті жек көретін, ащы да болса шындықты айтқанды талап ететін адам деп көрсетеді. Темір өзі отырған жерде кісі өлтірушілік, соғыс кезіндегі қорқаулық, тонаушылық, әйелдерді зорлаушылық туралы айтқызбайтын; қашанда болсын жолы болғыш еді; өжет те ержүрек жауынгерлерді жақсы көретін деп

таңбаланған. Тарихшының айтуынша, Темір жабығуды білмеген, сәтсіздікке ұшыраған кезде рухы түспеген, ұстамдылығы елден ерек, жүйкесі күшті, білімді. Байқап отырғанымыздай, Құдайдың құлы, Мұхаммедтің үмбеті, тарихшы ибн Арабшах – Ақсақ Темірдің жақсысын жақсы, жаманын жаман деп айырып айтқан білімпаз. Оның жамандамасқа лажы жоқ еді. Себебі Ақсақ Темір шектен асқан аса қатал адам болған. Аса қаталдық мұсылмандыққа шет нәрсе екенін күллі мұсылман баласы білсе керек. 1398 жылы исламдық Үндістанға қарсы жорық үстінде қажет болар деп тұтқынға алынған 100 мың адамды жарлық беріп, бір сағаттың ішінде түгел қырып тастайды[4,112-б.]. Ақсақ Темір 1383 жылы Ғират қаласын алғанда адам басынан мұнара тұрғызады. 1387 жылы Иранның ежелгі қалаларының бірі Исфаганда жеңіске жеткеннен кейін қаланы жазаға кеседі. Мұндағы 70 мың әскеріне бір-бірден бас кесіп әкелу міндеттеледі[7,180-б.];[8,216-б.]. Қолына бас тимей қалғандар басқалардан ақшаға сатып алады. Әуелде біреуі 20 динар тұрғанымен, уақыт өте келе арзандайды. Ең соңында өтпей тегін қалады. Бұған қарап шабылған бастың саны 70 мыңнан асып кеткенін пайымдауға болады. Осы 70 мың бастан Исфаганның ең көрнекі жерлерінде 120 мұнара тұрғызылады[5,200-б.]. Құдіретті әмірші Хорасандағы Исфизар қаласын алған кезде 2000 жауынгер қаруын тастап, тұтқынға беріледі. Бұл 2000 адамның қол-аяғын байлап, балшық, кірпіш араластырып, бірінің үстіне бірін қалап, тірі мұнара орнатады[7,177-б.]; [4,118-б.]; [9,305-б.]. 1400 жылы Анадолдағы Сиваста түрік әскерлері қаруын тастап бағынған кезде 4 мың адамның қол-аяғын матап, белін бүгіп, қазылған орға салып, тірілей көміп тастайды[5,198-б.]; [

4,118-б.]; [9,305-б.]. 1401 жылы Бағдатты қайта шапқанда 90 мың бастан мұнара тұрғызады[7,184-б.] Осының бәрін білетін ибн Арабшах өзін мұсылман деп санағандықтан, Темірді асыра мақтауға аузы бармайды.

Эпостың кейбір ұлттық версияларында Ақсақ Темірдің аты аталып, түсі түстеліп, оның тұрған аймағы, қаласы, шыққан руы айқын көрсетілген.

Ол дария да бұ дария,

Ол дариядан Сырдария,

Сырдариядан – Самарқанд,

Самарқандта отырған

Әмір Барлас Шаһ Темір[6,12-б.].

Ал оның қорқаулығы турасында:

Ей, Шах Темір, Шах Темір,

Тісің жетсе, тас кемір!

Сегіз жұртқа сыймадың,

Тоғыз жұртты қоймадың, – дейді халық эпосы[6,14-б.].

1398-99 жылдары Индияға тонаушылық соғыс жүргізгеннен кейін Ақсақ Темір Самарқандқа келді. Түрік сұлтаны *Баязитпен* соғысуға қамданды. Оған үлкен әзірлік жасады. Бір жылдан кейін Темір Грузияға барды, оны қайта шауып, өзінің күшін көбейтті. 1402 жылы қарамағында 800 мың әскері болды. Бұл 800 мың адамды Индиядан, Грузиядан тонаған байлығымен асырап бақты.

Баязитке қарсы соғысты бірден бастап кетпей, әуелі саяси ойындар жүргізді. Себебі күллі мұсылман халқына қарсы аттанған крестшілер жорығын талқандаған Баязитпен бірден соғысқа кірісуге болмайтын еді. Кіші Азия туралы деректер жинап, Баязиттің қол астындағы Сивас қорғанын алды. Одан соң Шамға аттанды. Себебі Шамның сұлтаны Баязитпен тығыз байланыста еді. Дамаскіні алған Темір Мысыр сұлтанын қашырып, елін тонады, одан Бағдатқа аттанды. Бағдатты күйретіп, тонауға салды. Сөйтіп негізгі мақсатына, Баязитпен соғысқа осылайша кірісіп кетті.

Ал күллі мұсылман халқының қорғаны болған Баязит қысқа мерзім ішінде Батыс және Орталық Анадолыны өз билігіне бағындырған кісі еді. 1396 жылы Шығыстағы Сивасты қосып алды. Сол жылы Дунайдың оң жағасындағы Никополь түбінде Баязит крестшілердің біріккен әскерінің тас-талқанын шығарып, Атика мен Пелопонеске кірді. 1400 жылы Балқанның негізгі бөлігін бағындырып, Константинопольді қоршауға алды. Осындай шапшаң жорықтарына байланысты «Баязит Илдириім» деген

атақ алды. Бұл «жасын» деген сөзді білдіреді. Еуропадағы бірсыпыра жерлерді жаулап алды. Баязит сұлтанның екпінінен бүкіл Еуропа қалтырады десе де болғандай. Ол Еуропада Фракияны алды. Македония мен Болгарияны өзіне қаратты. Сербияны ықпалында ұстады. Венгрияға қауіп төндірді. Крестшілер жорығын ұйымдастыруда аса белсенді рөл атқарған атақты Венгр королі Сигизмунд қорқыныш үстінде отырды.

Өз одақтастары Мысыр сұлтаны мен Шамның жеңілгенін естіген Баязит Темірмен соғыспауға тырысты. Бұл аралықтарда Ақсақ Темір түпкі қарсыласының күшін, әскерінің құрамын, соғыс өткізу тәсілін тыңғылықты зерттеді. Жер жағдайына да айрықша назар аударды. Үздіксіз хат жазып, Баязиттің қытығына тиіп отырды. Баязит туралы бұзылған, арақ ішеді деген сияқты хабар таратып, өзінің қарамағындағыларды соған сендірді. Мұсылман дінін дұрыс тұтынбайды деген жала жапты. Ол жөнінде М.Ивани: «Тамерлану не для чего было стесняться, объявляя войну Баязету, о котором говорили, что он известен распутством и склонностью к пьянству и что эти пороки отвлекли от него большое число правоверных», – дейді[10,270-б.]. «Дүние кезек», кейін орыс және Еуропа ғалымдары Темірді мақтай отырып, арақтан өлген деп кінә тақты. Бірнеше ғасыр өткеннен соң ол жөнінде академик А.Якубовский: «Тимур умер во время последнего, неоконченного похода в Китай 18 февраля 1405г., в холодную зимнюю ночь, *выпив чересчур много вина*» деп аққа қарамен таңбалады[4,121-б.]. Темір мұсылманға қорған болған Баязитке қарсы жасаған жорығын ақтау үшін, Мекке мен Мединаға бара жатқан керуенді тонаған Қара Жүсіпті Баязит жасырып отыр деген де айып тақты. Саясатқа жүйрік Темір қол астындағы қисапсыз әскерін де, айналасындағыларды да осыған сендіріп, өзінің қанқұйлы соғысқұмарлығын бүркемеледі. Сөйтіп, Кіші Азияға шеру тартты. Мұны естіген Баязит те етек-жеңін жинақтап, ұрысқа дайындалды. Баязит бір орында тұрып қалмай, соғысатын жерді таңдап, Бағдатқа қарай жылжыды. Ондағы ойы Египет сұлтаны жәрдемдесер, Бағдат көтерілер дегені еді. Мұны сезген Темір майдан алаңын өзгертуге ұмтылды. Ақсақ Темір жорық алдында өз әскерін сапқа тұрғызып, тексеруден өткізді. Бұл жөнінде тарихшы М.Ивани былай деп жазады: «Во время смотра начальники частей войск, изъявляя Тамерлану готовность жертвовать для него всем, посвятить труды свои и жизнь на его службу, клялись не оставить ни одного кустарника, ни растения в землях

его врагов, разграбить Анатолию и нисыровергнуть до основания владычество оттоманов»[10,271-б.]. Екі ортадағы соғыстың қалайша болғаны, кескілескен қанқұйлы майданның өту шежіресі, Баязиттің қасындағыларды тастап кетпей, жанкештілікпен арыстанша арпалысқаны тарихшылар еңбегінде кеңінен баяндалған.

Айттық, 1402 жылы Темірдің қол астында 800 мың әскер бар еді деп. Қазіргі заман тарихшысы Т.Сұлтанов: «Темір Кіші Азияға әскерімен өзі келді, сөйтіп олар бір-бірімен Анкара түбіндегі шешуші шайқаста кездесті. Шайқастың нақты қай күні болғаны беймәлім, түркінің үздік екі қолбасшысының шайқасы, тегінде, 1402 жылдың шілдесінің соңғы күндерінде болған болуы керек. Бұл сол замандағы ең ірі шайқас болғанға ұқсайды: екі жақтың әрқайсысында 200 мыңға тарта жауынгері бар армиясы шайқасқан болатын» деп жазады өзінің «Темір және оның империясы» атты еңбегінде[1,112-б.]. Бұл – жаңсақ сөз. Шындығында, Темір 200 мың емес, кемі одан екі есе артық әскермен майданға кірген еді. Осы мәселені зерттеген Л. Лянглэ: «Оставляя зимнюю стоянку, Тимур сделал смотр своим войскам в присутствии посланников, которых Баязет только что отправил к нему. Эти османы затрепетали при виде 800 000 воинов, глаза которых блистали на смуглых лицах и которые переносили одинаковым терпением и суровые холода полюсов, и невыносимую жару тропиков.

Когда послы были отпущены, татары направились к Анкире, которую они осадили; но приближение османского государя, который расположился с лагерем у них на виду, заставило их подумать о собственной безопасности. Тимур отступал некоторое время и затем решился дать битву. Вот каким образом он расположил свои войска. Оба крыла, и центр войска были вверены трем его сыновьям, а сам он командовал резервом, составленным из 40 отборных полков, и усилил свой отряд слонами, нагруженными башнями, полными воинов, предназначенных бросать греческий огонь», – дейді[5,201-б.].

Ақсақ Темір шеріктерінің қисапсыз молдығы эпостың қарақалпақ нұсқасында төмендегідей етіп баян етілген:

Шөпте-шарда есап бар,

Бул жыйында есап жоқ,

Аламанның көплиги,

Айдын-Айдын көллердин

Балығын алды туулатып,

Бөлек-бөлек суулардың

Сууын ишип баратыр.

Алды қонған жерлерге

Кейни келип қонып атыр.

Дағларды тутып

Қара құрттай қыймылдасын,

Аламан көшип баратыр[3,69-б.].

Тарихшылардың жазуынша, Баязит майданға 200 мың ғана адаммен кірген[10,112-б.]; [12,122- 244б.]. Қарсыласы Ақсақ Темірде төрт есе көп. Тарихшы М. Лянглэнің дерегіне күмән келтірейік. Соның өзінде 600 мың болса керек. Бұған да тоқтамай, 400 мың дегеннің өзінде күш екі есе басым. Осы майданға қанша адам қатысқанын егжей-тегжейлі зерттеген ағылшын Хилда Хукхэм өзінің «Тамерлан повелитель тюрков» деп аталатын Ақсақ Темірді дәріштеп, көкке көтерген кітабында былай дейді: «Обе стороны имели орудия для использования греческого огня. Число войск, находившихся в распоряжении каждой армии, оценивалось по-разному. Многие греческие и латинские летописцы, чье изображение позже было поражено величием победы, упоминают число татар порядка от 600 до 800 тысяч. Изумленным глазам бедного Шильтбергера татарские войска представлялись около 1 млн. 400 тысяч. По-разному оценивалась так же численность оттоманской армии, от 200 тысяч до полумиллиона. На самом же деле, принимая во внимание численность армии Баязида при Никополи – в пределах 100 тысяч – и дополнительных рекрутов набранных против Тимура из провинций Анатоли и с Балкан, количество солдат Баязида

приближалось к 200 тысячам» [43,244-б.]. Бұған қарағанда, тез қамдануына тура келген Баязит соғысқа дұрыс дайындықпен келе алмаған. Жолшыбай жинаған адамдарының саны төмен жатыр. Жәрдем береді деп үміттенген одақтастарынан ешбір қайыр болмаған.

Ал сол майданды жүргізген Ақсақ Темір өз мемуарында хатшысына аққа қарамен былай деп таңбалатады: «Я отрядил различные части моей армии, одну в поход на царство Рума, другие – охранят посты, воду и провиант. Сам я двинулся по дороге в Анкурнах (Ансир). Баязет во главе 100 тысяч воинов, наполовину всадников, наполовину пехоты, вышел мне на встречу. Завязалось сражение, и я его выиграл» [15,80-б.]. Не болғанда да соңғы крестшілер жорығы кезінде мұсылман баласын қан жалдап, от кешіп қорғаған Баязит 1402 жылғы шілдеде тұтқындалып, Темір қолынан қаза тапты. «Эта победа случилась в пятницу девятнадцатого зульхиджи восемьсот четвертого года» [2,299-б.].

Анатолия елі шапқыншылыққа ұшырап, тонауға түсіп, тоз-тозы шықты. Бұл қанқұйлы ісін мұсылмандардан бүркемелеу үшін Ақсақ Темір 1402 жылы 2 желтоқсанда рыцарь Родусқа қарасты Смир қаласын қоршады. Ол жөнінде Европа тарихшысы Рене Груссе былай деп жазады: «Несмотря на уничтожение Смирны, победа Тамерлана над Баязетом фактически спасла христианский мир. После победы Баязета над крестоносцами в Никополесе Византия, окруженная Османской армией, была обречена. Падение Византии было вопросом времени. Неожиданное поражение турков близ Анкары обеспечило Византийской империи долгожданную передышку на целых полвека (1402-1453 гг.). Таким образом, непредвиденная развязка происходящих событий привела к тому, что основную выгоду от побед трансоксианского завоевателя в Передней Азии извлекла Византия, так же, как и Московия оказалось в выгодном положении после побед Тамерлана над Золотой Ордой» [7,201-б.].

Ақсақ Темірдің Алтын Орда мен Түркияны талқандауы күллі түркі қауымының бағын байлады.

Ибн Арабшахтың жазуынша, Темір әскерінің құрамында шағатайлар көп болған, олар пұтқа табынған. Темірдің құрығына түспеген дін басылар оны Шыңғыс хан тұқымын, өз құқығын шариғаттан жоғары қояды деп кінәлаған. Бұл мәселені зерттеген сириялық діндарлар бір қорытындыға келген. Қорытынды бойынша Темірдің әскеріндегі шағатайлар да, Темір де мұсылман емес. Хорезмдіктер де осылай деп білді. 1372 жылы Хорезмге келген Темірдің елшісіне Құсайын сопы «Сіздердің патшалығыңыз соғыс өлкесі (дар әл –харыб), сондықтан сендермен шайқасу – мұсылманға парыз» деп жауап берген[14,300-б.]. Көптеген деректерге сүйенген В.В: Бартольд: «Чаше, однако, для Тимура *религия была орудием для достижения политических целей*, чем причиной, определявшей его поступки. Тот же Тимур, который в Сирии выступил защитником Али и его потомков, вследствие чего сирииты считали его ревностным шиитом, в Хорасане восстановил суннитское правоверие, в Мазандеране наказывал шиитских дервишей за оскорбление памяти спутников пророка», – деп жазады[44,296-б.].

Ақсақ Темірдің 1398 жылғы Индияға жорығын қорытындылаған Рене Груссе былай дейді: «Фактически, как это было всегда, разгромив *индо-мусульманскую империю Дели*, он покинул ее, оставив страну в полной анархии, разрушив все и ничего не сделав взамен. Он явился как бы с целью бороться против брахманизма, а на самом деле нанес сокрушительный удар по *индийскому мусульманству*. В какой-то степени образованный человек, поклонник персидской литературы и иранского искусства, тяготевший к одной из наиболее утонченных цивилизаций мира, он вел себя как главарь орды, которая грабила, чтобы грабить, уничтожая и разрушая по причине невежества культурные ценности. Этот своеобразный поборник ислама оказался на территории Индии, нанеся удар в спину *передовым отрядам ислама. То же самое он осуществил в борьбе с Османской империей на подступах к Румынии*» [7,195-б.]. Темірді пір тұтқан ағылшын тарихшысы Хилда Хук Хэн Ақсақ Темірдің жоғарыдағы Египетке қарсы жорығы туралы былай дейді: «Когда Тимур осенью 1399 г. двигался на запад в свой семилетний поход, одной из его главных целей было поставить Египет на колени и захватить богатство и торговлю этого мощного

государства, которое в течение длительного времени было *главным столпом Ислама*.

Но в следующее лето, 1400 г., год Дракона, возникла другая проблема, поставленная на древней империей, а выскочкой Баязидом, правителем оттоманских турок. Здесь играли роль не только вопросы, связанные с другим мусульманским государством, или другим тюркским деспотом, в это время христианский мир дрожал от надежды и страха. Он дрожал от страха турецкого нашествия в Европу, и свои надежды возлагал на союз с Тимуром» [12,220-221б.]. Жосықсыз ұрынған Европаны тыйған, мұсылманның қорғаны Баязид сұлтан туралы «I Баязид соғысқұмар қатал сұлтан болды» [11,112-б.] деп кінә артқан Т.Сұлтанов кітабында Темірді қанша көкке көтере мақтағанымен, өзінің алдында тұрған В.В. Бартольд Темір турасында айтқан «шегіне жеткен, ауру болуға айналған айуандық» деген тұжырымнан аттап кете алмайды[14,102-б.].

Ақсақ Темірдің тарихи өмірбаянын зерттеген адамдардың бірі, қазақтың аса көрнекті жазушысы һәм тарихшысы Мұхтар Мағауин былай дейді: «Сөйтіп, Ақсақ Темір барлық күш-қуатын, шектен асқан зұлымдығын тек қандас бауыр, дін қарындасқа – түрік дүниесі және ислам әлеміне қарсы бағыттапты. Жолында тұрған, көлденеңнен ұшырасқан бірлі жарым, кездейсоқ қақтығыс болмаса, христиан жұртының босағасынан ары аттамаған. Аттағаныңыз не, Франциямен одақ жасасқан, Англиямен, Испаниямен елші алмасып, достық, түсіністік қатынас орнатқан. Трапензунд, Генуя, Венеция әскерін көмекке шақырған. Өз қауымына қарсы күрескен. Ақсақ Темір – Тамерлан. Исламның қас дұшпаны, түрік тектілердің бас жендеті. Шабумен, жеңумен шектелмеген. Ешқашан қайта көтерілместей тапап, халқын жаппай қырып, қаласын құлатып, қиратып, елді бір жола тұралатып отырған. Нәтижесінде бүкіл әлемнің мың жылдық болашағы – қалыптасқан, орнығып тұрған бағдарын өзгертіп, ағысы теріс, басқа бір арнаға түсті. ... Жарым дүние – бүгінгі Батыстың ойшыл ғалымы, білімдар оқымыстысы бір ауыздан мойындап, өзі шыққан нәсілге, қарындас, діндес қауымға қарсы жүргізген жеңімпаз жорықтары, шексіз қаталдық, аяусыз қырғын арқылы бүкіл христиан әлемін, Еуропаны, Орыс елін сақтап

қалды деп бағалаған Ақсақ Темірдің бұл тараптағы бар ісін санап түгесу мүмкін емес» [9,38-б.]. Рас сөз. Мұны Темірдің өзі де айтқан: «Железный Хромец предпринимал в это время поход на Китай. Он собрал вождей своих и сказал им: «На душе моей и вашей много грехов; много и мы пролили крови магометанской; пора смыть ее другою, более угодной Господу кровью; пойдём избить китайских язычников» – деп[13,225-б.]. Бірақ әміршінің бұл мұраты іске аспады.

Қазақ жазушысының жазғандарының бәрі де шындыққа саяды. Ақсақ Темірді зерттеуші тарихшылардың сөзі мынадай: «В «Повременной записи деяний Франков» приведены не лишённые интереса сведения о прибытии посольства архиепископа Иоанна в Париж в 1403 г. В хронике говорится, что, прибыв в Париж, посол Тимура в торжественной обстановке изложил цели своего приезда, а именно : 1) известить о победе Тимура над Турцией, во взятии в плен султана, об освобождении христиан, взятых в плен Баязидом, и о намерении Тимура предоставить свободу и другим христианам, если таковые найдутся; 2) желание увидеть величие трона Франции и поведать о блеске державы Тимура» [13,335-б.]. Тарих тереңіне бұдан әрі үңіле берсек, шынында да, «Ақсақ Темірдің бұл тараптағы бар ісін санап түгесу мүмкін емес».

Ақсақ Темір 1405 жылы ақпан айында Отырарда қайтыс болғаны тарихтан мәлім. Оның соңғы сөзі туралы Шереф-ад-дин Жезді былай деп жазады: «Енді мен немерем Жахангир ибн Пірмұхамед мұрагерім және ізбасарым болсын деймін. Ол өзінің тәуелсіз билігімен азаматтық және әскери істердің камын ойлай алатын болуы үшін Самарқан тағына ие болып тұруға тиіс, сендер оған бой ұсынып, қызмет қылуға, дүниенің берекесі кетпес үшін, менің соншама жыл еңбегім еш болмас үшін, оның билігін сақтау үшін өмірлеріңді қиюға дайын болуға тиіссіндер; егер сендер бір ауыздан осылай етсендер, оған ешкім қарсы келуге батпайды, менің ақтық өсиетімнің орындалуына кедергі бола алмайды». Осы өсиетін айтқаннан соң ол барлық әмірлер мен ақсүйектерге жанына келуге әмір берді. Өзінің өсиетін орындайтындықтарына және бұған қандай да болмасын қарсылық жасалуына жол бермейтіндіктеріне ұлы ант бергізді; бұдан соң келмей қалған әмірлер мен әскербасыларына да осылай ант беруді

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKISTAN Özel Sayısı

бұйырды» [2,343-б.]. Бірақ «өлінің айтқанын тірі істемейді» дегендей Темірдің бұл өсиетін ешкім де орындамады. Оның немересі Халел сұлтан Самарқан мен тақты иемденді. Темір өлерінде Қытайға жорық жасауға аттанып бара жатқан қолды тоқтатпаңдар деген еді. Өміршінің бұл тапсырмасы да жөніне қалды.

Темір өлген соң балалары мен немерелері таққа таласып, өзара жауласып, мемлекеті әлсіреді. Арты қайырлы болмады. Ыдырап тынды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сафарғалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – 276 с.
2. Шараф-ад-дин Әли Жезді. Зафар-наме. – Ташкент: SANAT, 2008. – 486 б.
3. Едиге. Қияс варианты // Едиге. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1990. – 400 б.
4. Якубовский А. Тимур // Властелин Евразии. – Алматы: Кочевники, 2003. – 366 с.
5. Лянглэ Л. Жизнь Тимура // Властелин Евразии. – Алматы: Кочевники, 2003.
6. Татар эпосы. Дастаннар. – Казан: Раннур нәшрияты, 2004. – 640 б.
7. Рене Груссе. Империя степей // История Казахстана в западных источниках. XII – XX в.в. – Алматы: Санат, – 2005. – Т.2 – 336 с.
8. Мизун Ю.В., Мизун Ю.Г. Ханы и князья. – Москва: Вега, 2005. – 336 с.
9. Мағауин М. Келде-мұнара // Жұлдыз. – 2005. – № 8.
10. Ивани М. Состояние военного искусства у Среднеазиатских народов при Тимерлана // Властелин Евразии. – Алматы: Кочевники, 2003. – 360 с.
11. Сұлтанов Т. Темір және оның империясы. – Алматы: Мектеп, 2004. – 152 б.
12. Хилда Хукхэм. Тамерлан. – Алматы: Кочевники, 2002. – 288 с.
13. Властелин Евразии. – Алматы: Кочевники, 2003.
14. Бартольд В. Царствование Тимура // Властелин Евразии. – Алматы: Кочевники, 2003.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРОСТРАНСТВЕННОГО ПОВЕДЕНИЯ УЧАЩИХСЯ КАК СОЦИАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ДИАЛОГОВОЙ И РОЛЕВОЙ ФОРМЕ

Ермекбаева Гульмира Габитовна²⁰

Аннотация. Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме диалога в образовательном процессе. В работе излагаются взгляды некоторых ученых на сущность научного термина «диалогизм». Автор статьи рассматривает организации диалога, общения, считает что обучающие игры заставляют думать, предоставляют человеку возможность проверить и развить свои способности.

Ключевые слова: учебный процесс, технология обучения, модульная технология обучения, познавательная деятельность.

²⁰ магистр, старший преподаватель
Баишев Университет, Казахстан, г.Актобе

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

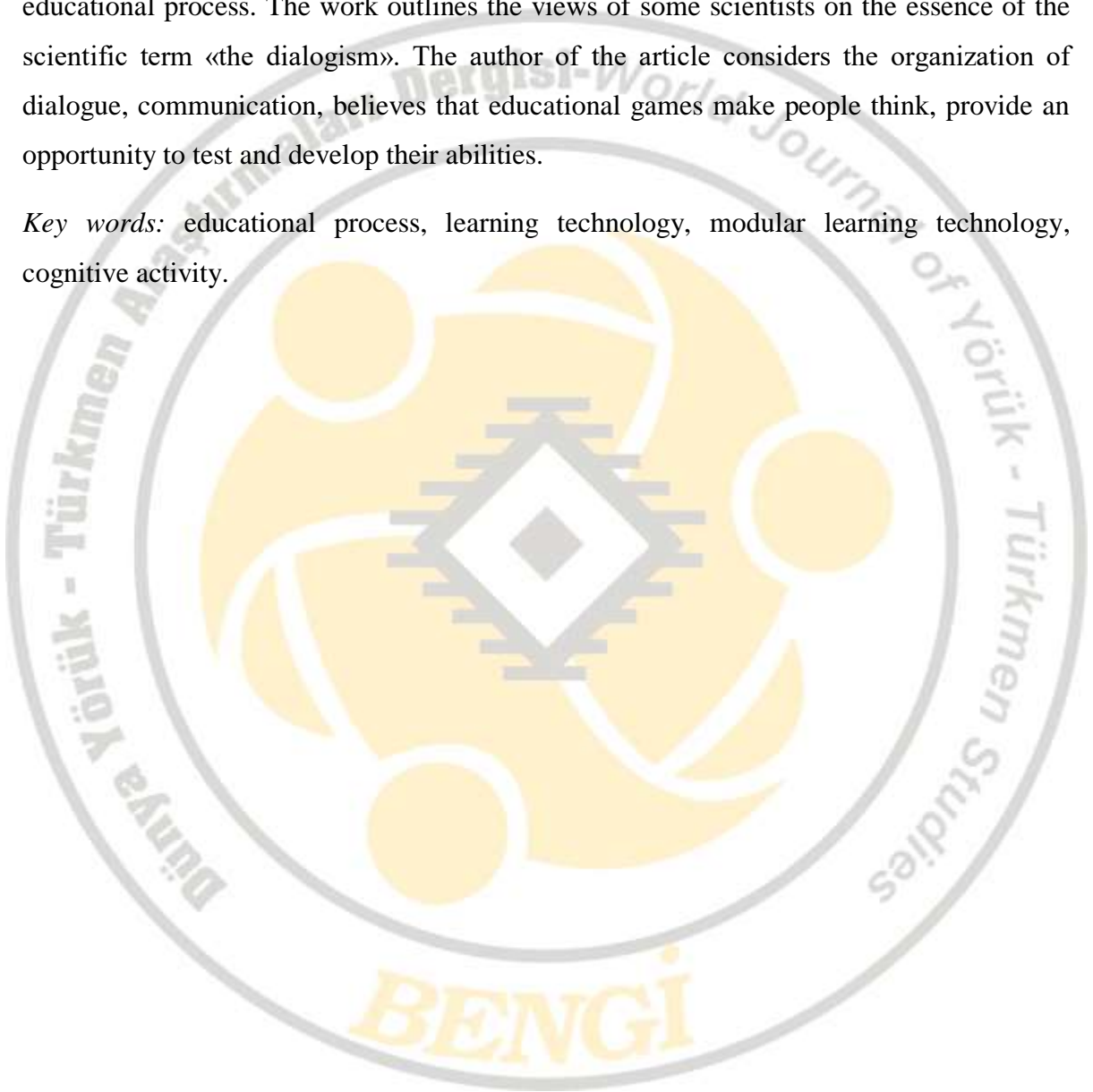

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

ABSTRACT

The article is devoted to the actual problem of effective use of modern dialogue in the educational process. The work outlines the views of some scientists on the essence of the scientific term «the dialogism». The author of the article considers the organization of dialogue, communication, believes that educational games make people think, provide an opportunity to test and develop their abilities.

Key words: educational process, learning technology, modular learning technology, cognitive activity.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРОСТРАНСТВЕННОГО ПОВЕДЕНИЯ УЧАЩИХСЯ КАК СОЦИАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ДИАЛОГОВОЙ И РОЛЕВОЙ ФОРМЕ

Идею включения каждого ученика в процесс обучения поддерживала Н.К. Крупская. Она писала, что необходимо «привлечение в самой широкой мере к делу преподавания самих учеников. Каждый ученик должен являться в одно и то же время и учеником и учителем» [1].

В данной статье мы попытаемся раскрыть роль диалога, общения в формировании языковой среды.

Проблема диалога рассматривалась ученым А.А. Бейсенбаевой. В своей работе она доказывает, что «диалогизм принадлежит современной культуре и является одним из ключевых проблем духовной жизни общества» [2, с.158]. В ее исследовании была поставлена задача- показать, что «диалог и диалогизация образования в обучении неразрывно связаны с понятием свободы личности и является одним из решающих факторов формирования ее гуманистических качеств» [2, с.158].

Рассматривая диалог в широком смысле, О.Г. Зуев в своем диссертационном исследовании отмечал, что диалог может выступать и как принцип, и как метод обучения и выполнять ряд функций:

- «образовательную – наряду с расширением и углублением ЗУН формирует учебно-познавательную деятельность обучаемого через осознанность целей, средств, результатов учения;
- развивающую – развивает у учащихся интеллектуальные процессы (восприятие, память, мышление, воображение и т.д.), готовит к самостоятельному познанию;

- воспитательную – на основании опыта ведения спора, умения отстаивать свою позицию, воспитывает критичность и самокритичность;
- стимулирует познание обучаемых, облегчает усвоение соответствующего предмета, руководит познавательной деятельностью учащихся;
- диалог как метод наиболее успешно обеспечивает обратную связь, а вместе с тем и контроль за ходом процесса обучения со стороны обоих субъектом обучения, является оптимальной формой общения между субъектами обучения».

Изучение литературы по проблеме общения (А.Е. Войскунский [3], А.А. Леонтьев [4], В.И. Соковкин [5] и др.) показывает, что общение возникает только в том случае, если между участниками есть взаимодействие: речевое взаимодействие (взаимная активность) создает общение.

А.А. Бейсенбаева считает, что в последнее время философия, дидактика и психология все больше объединяются между собой в поисках общих законов развития гуманной личности.

Формирование языковой среды осуществляется посредством: опоры на две сигнальные системы человека: на каждом уроке диалогической части ученик читает (видит), слушает, записывает, проговаривает учебный материал;

- обязательного применения разнообразных и активных форм обучения – игрового обучения, дискуссий, парных, групповых и индивидуально-групповых форм работы на всех уроках диалогической части;
- преимущественно диалогической формы обучения, способствующей развитию навыков слушания и говорения, развитию активного словарного запаса: в рамках учебного модуля по конкретной теме, разделу на вводную и контрольную (итоговую) части отводится по 2

часа, все остальное время (около 80 %) посвящено диалогической части - «организации самостоятельной познавательной деятельности учеников преимущественно через диалогическое общение» (М.М. Жанпеисова) [6].

Взаимодействие учащихся между собой строится через деление класса на микрогруппы по 2-6 человек.

Известный русский дидакт М.А. Данилов писал: «...работая в составе группы, звена, школьники на собственном опыте убеждаются в пользе совместного планирования, распределения обязанностей, взаимообщения. Учащиеся сплавиваются между собой, приучаются действовать согласованно и слаженно, испытывая чувство коллективной ответственности за результаты совместной деятельности. Групповая форма организации работы, кроме того, делает явными усилия и способности каждого, что является естественным стимулом здорового творческого соревнования [7, с.184].

Каждый ученик на каждом уроке имеет возможность слушать, записывать, видеть и проговаривать учебный материал. Использование двух сигнальных систем человека позволяет развивать как познавательные способности личности, так и познавательные процессы (Жанпеисова) [6].

Как подчеркивает автор технологии, обязательным условием диалогической части является применение активных и игровых форм обучения, позволяющих учащимся работать с учебным материалом, возвращаясь «по нарастающей» до 7 раз.

Следует отметить, что не просто повторение материала, а *возврат* к теме на новом уровне, является важнейшим средством формирования учебной языковой среды на уроках казахского языка.

Как показало наше исследование, игра способствует созданию на уроке обстановки естественного речевого общения, снимает напряжение, непроизвольно побуждает обучаемых к активному участию в учебном процессе, стимулирует и интенсифицирует его, вызывает интерес к изучению языка. Игры заставляют думать, предоставляют человеку возможность проверить и развить свои способности,

включающие его в соревнование с другими людьми (Р.С. Немов) [8]. Участие детей в играх способствует их самоутверждению, развивает настойчивость, стремление к успеху и другие полезные мотивационные качества.

Г.К. Селевко справедливо отмечал, что педагогическая игра обладает существенным признаком – четко поставленной целью обучения и соответствующим ей педагогическим результатом которые могут быть обоснованы, выделены в явном виде и характеризуются учебно-воспитательной направленностью [9].

Следует подчеркнуть, что обращение к игровым формам обучения требует осторожности, т.к. существует опасность увлечения внешней формой работы. В совместной работе учащихся привлекало и удовлетворяло общение с одноклассниками, осознание цели деятельности, умение выполнять работу по отдельности и сообща, возможность высказывать свои мысли на другом языке, пусть даже в самой элементарной форме.

Условием успешной организации диалога, общения является знание учителем личностных качеств учащихся: характера, способностей, интересов, особенностей мышления каждого ученика, взаимоотношений с одноклассниками и т.д. Учителями на уроках применялись разнообразные активные формы (групповая, индивидуально-групповая, парная работа). Обучение строилось на активных формах сначала с целью воспроизведения учебного материала и формирования экспериментальных умений и навыков, а затем – с целью проведения анализа, синтеза и оценки знаний.

При работе с текстом нами были использованы следующие обучающие игры: «Части текста», «Древо мудрости», «Пойми меня», «Пересказ по кругу», «Составь текст», Обучающая игра «Обсуждение (перед экзаменом)», Обучающая игра «Дотошный ученик», Обучающая игра «Доклад», «Найди свою половинку», Взаимодиктант, «Брейн-ринг», «Снежный ком» и др. (Все игры из книги Жанпеисовой М.М. «Модульная технология обучения как средство развития ученика»).

Опыт показал, что целенаправленный отбор текстов и заданий, включение каждой обучающей игры в продуманную систему работы – это те условия, которые создают развивающую речевую среду, обеспечивающую речевое развитие учащихся.

Исследование выявило, что учащиеся в игровых ситуациях меньше устают, чаще испытывают положительные эмоции и удовлетворение от учебной деятельности.

Приведенные выше и другие альтернативные формы обучения, включаемые в диалогическую часть учебных модулей, способствовали созданию учебной языковой среды. В частности, на уроках появилась возможность реализации следующих важнейших функций языковой среды:

- мотивационной (у учеников появились мотивы естественной речевой деятельности);
- коммуникативной (посредством включения учащихся в речевое взаимодействие);
- информационной (через получение языковой информации);
- элиминативной (посредством устранения психологических барьеров);
- активизирующей (через формирование коммуникативных умений).
- корректирующей (которая осуществляется на данном этапе обучения казахскому языку в процессе ориентации учащихся на образцовую речь учителя, а также в процессе выполнения и взаимопроверки разноуровневых заданий. Проверяя по образцу ответ одноклассника, в достаточной степени владеющего навыками казахской речи, учащийся имеет возможность видеть (читать) и слышать нормированную речь и корректировать свои умения и навыки).

Кроме того, большую роль в этом должны сыграть технические средства обучения, аудио-видеоаппаратура и т.д.

Таким образом, как показало исследование, формирование учебной языковой среды обеспечивается комплексным подходом к преподаванию казахского языка на основе использования интерактивных технологий обучения, обеспечивающих пространственное поведение учащихся как социальное воздействие в диалоговой и ролевой форме.

Список литературы

1. Крупская Н.К. К вопросу о свободной школе [Текст] / Н.К.Крупская // Пед.соч. в 6 т. – М.: Педагогика, 1978 – Т. 1. – 93-38 с.
2. Бейсенбаева А.А. Теория и практика гуманизации школьного образования: Монография [Текст] / А.А.Бейсенбаева. – Алматы, Ғылым, 1998. – 225 с.
3. Войскунский А.Е. Я говорю, мы говорим. Очерки о человеческом общении [Текст] / А.Е.Войскунский – М.: Знание, 1982.
4. Леонтьев А.А. Психология общения [Текст]: учебное пособие для студентов-психологов / А.А.Леонтьев. – Тарту: Тартуский университет, 1974.
5. Соковкин В.М. О природе человеческого общения [Текст] / В.М.Совкин // Опыт философского анализа. – Фрунзе, 1973.
6. Жанпеисова М.М. Модульная технология обучения как средство развития ребенка [Текст] / М.М.Жанпеисова. – Алматы, 2001. – 154 с.
7. Данилов М.А. Урок в восьмилетней школе [Текст] / М.А.Данилов. – М., 1966. – 184 с.

BENGI

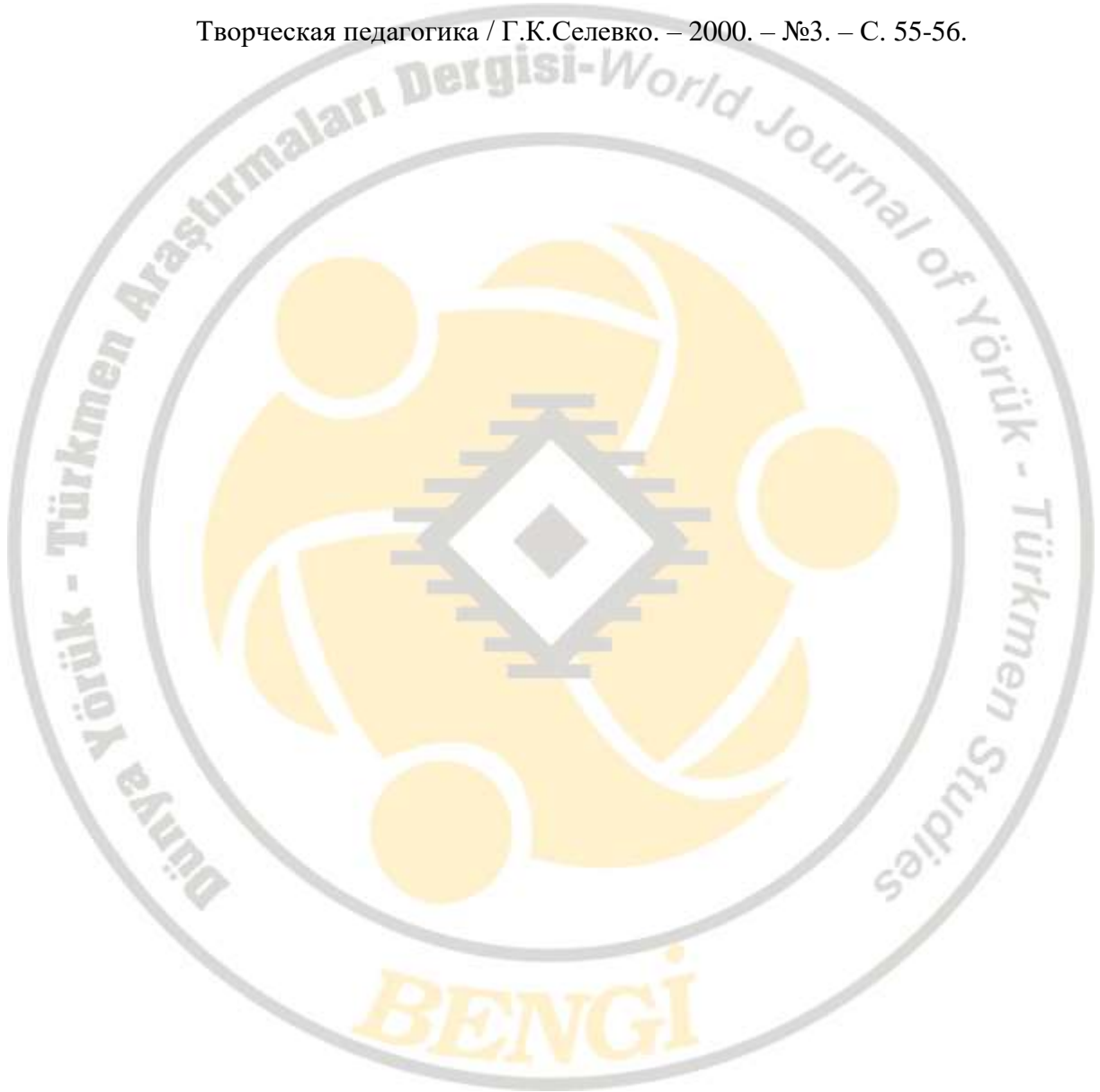

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

8. Немов Р.С. Психология [Текст]: учебник для студентов высших пед. учебных заведений: В 3-х кн. Книга 2. Психология образования. – 3-е изд. / Р.С.Немов. – М.: ВЛАДОС, 1998. – 608 с.
9. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии [Текст]: Творческая педагогика / Г.К.Селевко. – 2000. – №3. – С. 55-56.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ ӘЛПБИДЕН ТЫС ГРАФЕМАЛАР

Гульнар ЕСКЕРМЕСОВА ²¹

проф. Тыныштық ЕРМЕКОВА ²²

Пунктуацияға берілген көптеген анықтамалар мен зерттеулердің маңызын, жарық көрген оқу құралдарының жалпы практикалық құндылықтарын мойындағанмен де, пунктуацияға қатысты түрлі қосымша нақтылаулар мен өзгерістердің пайда болуы пунктуациялық белгілер мен пунктуациялық-графикалық құралдарды қолдану тәжірибесінде болып жатқан сапалы өзгерістерді ескеру қажеттігін көрсетеді. Әсіресе студент жастар арасында жүргізілген сауалнама қорытындысы бұл пікірді нақтылай түседі.

Тірек сөздер: пунктуация, тыныс белгілері, эмотикондар.

²¹ Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

²² Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

OUT OF ALPHABETICAL GRAPHEMES IN SOCIAL NETWORKS

ABSTRACT

Despite the recognition of the importance of many definitions and studies presented for punctuation, the generally recognized values of textbooks, the emergence of various additional clarifications and changes relating to punctuation, indicate the need to take into account the qualitative changes occurring in the practice of punctuation marks and punctuation-graphic means. In particular, the results of the survey among students clarify this opinion.

Keywords: *punctuation, punctuation marks, emoticons.*

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ ӘЛІПБІДЕН ТЫС ГРАФЕМАЛАР

XX соңы мен XXI ғасырдың басында ақпараттық технологиялардың жылдам дамып, ақпаратты сақтау, іздеу және таратудың жаңа жолдары, сондай-ақ жаңа мәдени және тілдік орта қалыптасып келеді. Қазіргі заманғы байланыс құралдарының көбеюімен байланысты тез дамып келе жатқан жаңа лингвистикалық шындық қалыптастырылуда. Интернеттің пайда болуын осы үдерістердің негізгі көріністерінің біріне жатқызу керек. «Қазіргі уақытта Интернет жаңа коммуникативтік тәжірибе, жаңа көзқарас қалыптастыратын заманауи мәдениеттің жаңа ақпараттық ортасы болып табылады, онда барлық дәстүрлі қарым-қатынас құралдары бір немесе бірнеше нысанда қызмет етеді, мысалы: форум, блог, чат, ICQ, электронды пошта және т.б.» [Вишнякова, 2007: 22].

Интернет қазіргі уақытта тек ақпараттық орта (ақпаратты сақтау және тарату) ретінде ғана емес, коммуникативті орта ретінде де жұмыс істейді. Осыған байланысты көптеген зерттеушілер ғаламтор негізінде әр түрлі қызығушылықтары, себептері, мақсаттары, қажеттіліктері, көзқарастары, сондай-ақ жаңа кеңістікте тікелей байланысты психологиялық және әлеуметтік қызметтің нысандары бар адам өмірінің жаңа виртуалды ортасын атап өтеді. Нәтижесінде жаңа виртуалды ақпараттық қоғам қалыптасады.

Компьютерлік коммуникация - бұл компьютерлер арқылы ақпарат алмасу және адамдар арасындағы қарым-қатынас сияқты үрдістерге байланысты коммуникативтік әрекет.

Компьютерлік коммуникация - бұқаралық коммуникацияның түрі. Oxford Advanced Learner сөздігінде анықталғандай, «бұқаралық ақпарат құралдары, мысалы, газеттер, теле-радио, радио» [OALD, 1995: 720]. Басқаша айтқанда, бұқаралық байланыс - бұл газеттер, теледидар, радио арқылы жүзеге асырылатын көптеген адамдардың қатысуымен байланыс құралы.

Т.Ж. Балжированың пікірінше, интернетті «әлеуметтік коммуникациялар арқылы әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыра алатын адам ортасының жалғасы деп санауға болады» [Балжиров, 2003: 13].

Интернет - бұл электронды хабарламаның ерекше түрі. Оның мәні желіге тән функциялардан туындайды, атап айтқанда:

- бүкіләлемдік мультимедиялық хабар алмасуды (байланыс және кеңістіктік функция) қамтамасыз ететін жаһандық байланыс арнасы;

- жалпыға қол жетімді ақпараттық қойма, әлемдік кітапхана, мұрағат, ақпараттық агенттік (байланыс және уақыт функциясы);

- іскерлік және қызығушылық танытқан серіктестермен бос уақыт серіктестерінің ортақ клубымен байланыс арқылы жеке және әлеуметтік топты әлеуметтендіру және өзін-өзі жүзеге асырудың қосалқы құралы [Соколов, 2002: 8].

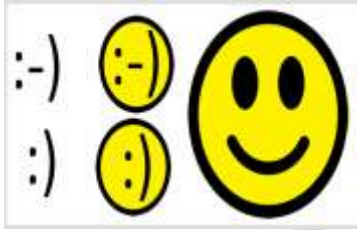
Қазіргі кезде интернет телекоммуникациялық технологияларды қолдану арқылы жеке және топтық коммуникация қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған жаһандық әлеуметтік және коммуникациялық компьютерлік желі ретінде танылды. Интернет коммуникация ауызша және жазбаша формалар бар. Біздің нысанымыз жазбаша коммуникация, сондықтан коммуникацияның осы түрі жиі жүзеге асатын төмендегі коммуникация түрлеріне тоқталамыз:

1. Чат-коммуникация;
2. Форум-коммуникация;

Ғаламтордағы коммуникация бастапқыда тек жазбаша түрде жүргізілгені белгілі. Бірақ ол коммуниканттардың эмоцияларын көрсете алмайтын. Осыны байқаған американдық белгілі компьютер маманы Скотт Эллиот Фахлман комикстерге арналған таңбалар жиынтығын пайдалануды ұсынды. Мысалы: :-) мына таңбаны оңға бұрып, оны дөңгелектеп қоршаңыз, онда күліп тұрған адам бейнесін көресіз (Сурет 1).

Сурет 1. Көңілді эмоцияны бейнелейтін смайликтің қалыптасуы

Айталық, жақында Facebook желісінде

Немесе Димаш Құдайбергеннің «Аққуым» әнінің бейнебаянының астына жазылған комментарийлер:

Зарина Исмаилова: Құтты болсын, Димаш! Өте әдемі ән және бейнебаян! Әбден жыладым (жылаған смайлик)

Stepanida Savvinova Класс (бас бармақтың суреті)

Ква Зар: Самый лучший во всей вселенной! (планета мен жұлдыздың суреті)

Гульаим Ахметова: Димаш, енбегин жана берсин, енбегине коп коп алгыс. Елинди аркашан куанта бер! Керемет алтын бала, тек биктен коре берейк, сени тил козден сактасын ! (бас бармақ пен сыйыну белгісі)

Валентина Поплавская: Ещё не придуманы самые необыкновенные слова восторга о Димаше!!! На планете Земля- он такой один!!!! Храни, Господи , его!!! Давай ему силы!!!

Байқағанымыздай, чатта оқырмандар өз серін шынайы беру үшін сөздік мәтінге қоса, тыныс белгілерін қабаттастыра қолданумен бірге түрлі эмотикондарды жиі қолданады.

Бұл тыныс белгілері мен эмотикондардың интернет коммуникациядағы ролінің күштілігін көрсетеді.

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKISTAN Özel Sayısı

Қазіргі жастар арасындағы тыныс белгілерінің маңызын айқындау үшін студенттерге екі топқа сауалнама жүргізілді.

1-топ. Филология мамандығының студенттері арасында жүргізілді. Сауалнамаға әр курстан (1-4-курстар) 12 студенттен 48 студент қатысты.

2- топ. Басқа мамандықта оқитын студенттер арасында жүргізілді.

Сауалнамаға қатысқан студенттер:

биология мамандығы бойынша – 10,

информатика мамандығы бойынша – 10,

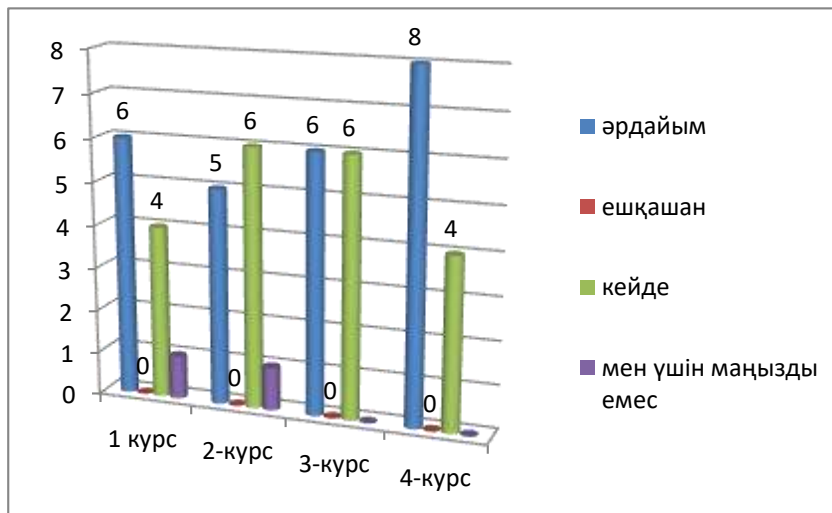
музыка мамандығы бойынша – 10,

дене тәрбиесі мамандығы бойынша – 10.

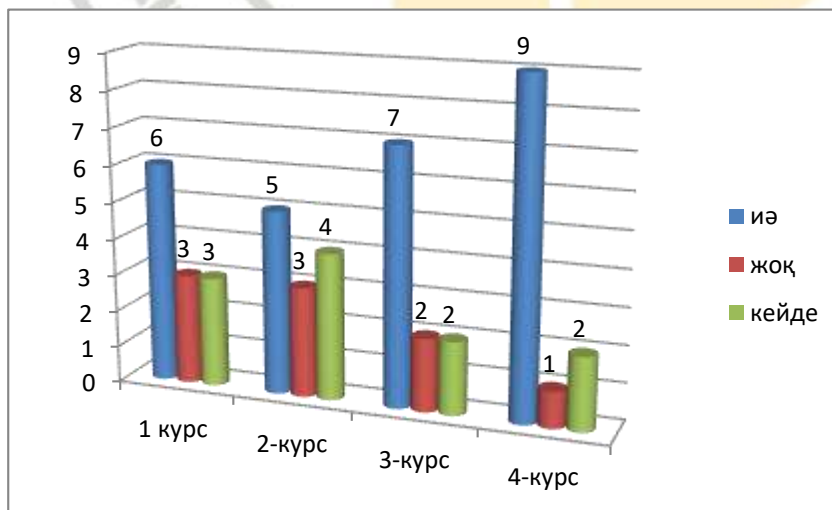
Екі топқа да бірдей сұрақтар таратылды. Айырмашылығы – тыныс белгісін қою үшін ұсынылған мәтінде. Филологтарға пунктограммасы мен көлемі көбірек қамтылған мәтін ұсынылса, басқа мамандық студенттеріне көлемі шағын, пунктограммасы жеңіл мәтін ұсынылды.

Филологтардың нәтижесі мына диаграммада бейнеленген:

1. Тыныс белгілерін қаншалықты жиі қолданасыз?

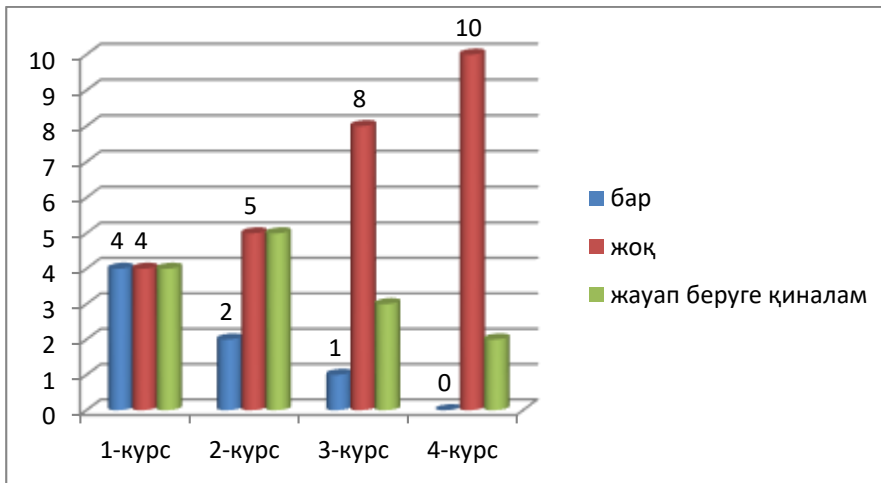
2. Тыныс белгісі жоқ мәтінді оқу қиын ба?

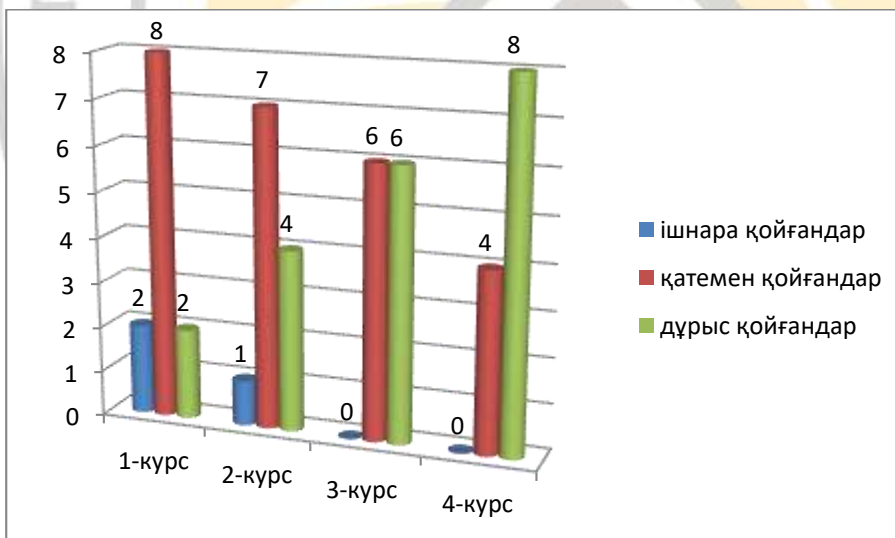
3. Артық (мүлде қолданбауға болатын) тыныс белгілері бар

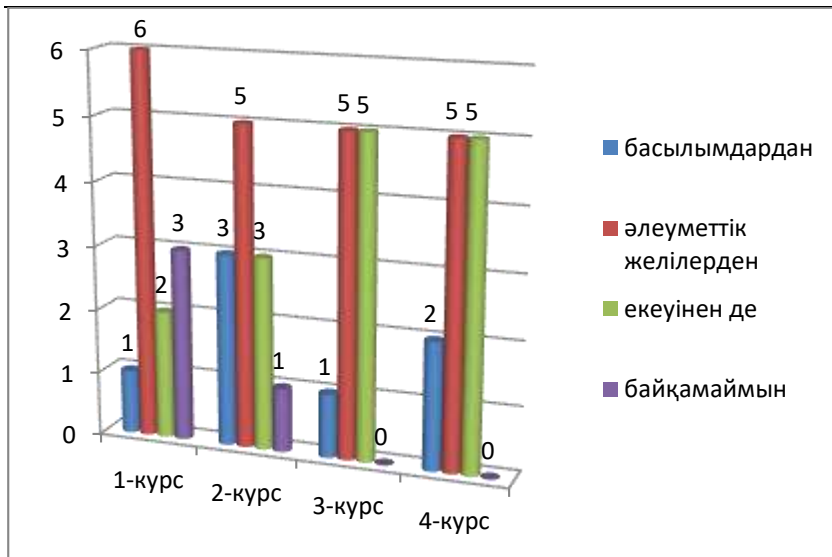
ма? Бар болса, көрсетіңіз.

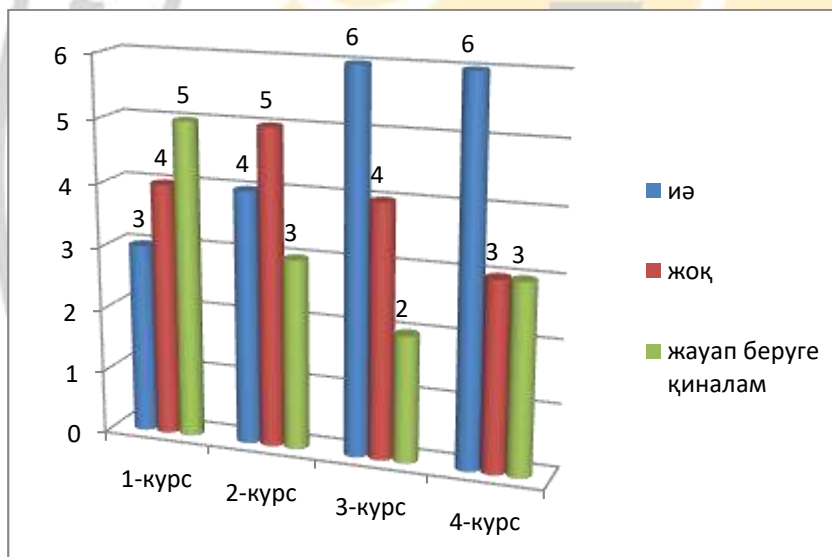
4. Мәтінге тыныс белгілерін қойып шығыңыз.

5. Тыныс белгілерінің қате қолданысын қайдан жиірек байқайсыз?

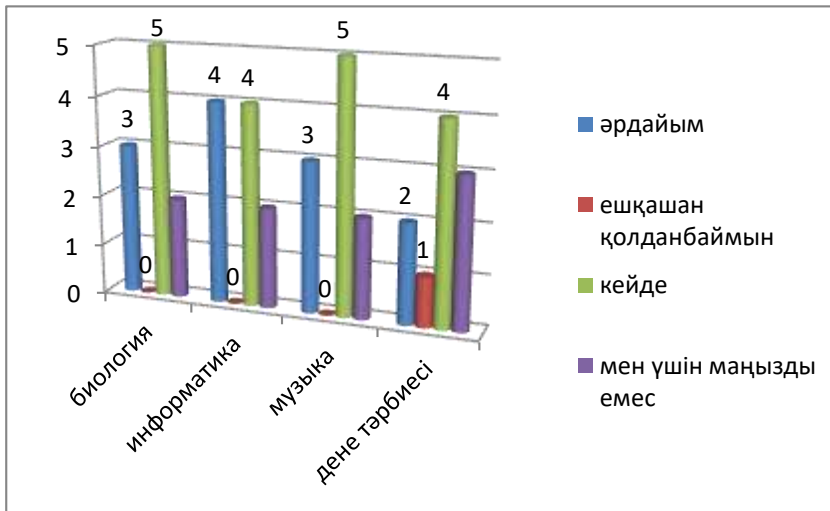

6. Эмотикондарды тыныс белгілеріне жатқызуға бола ма?

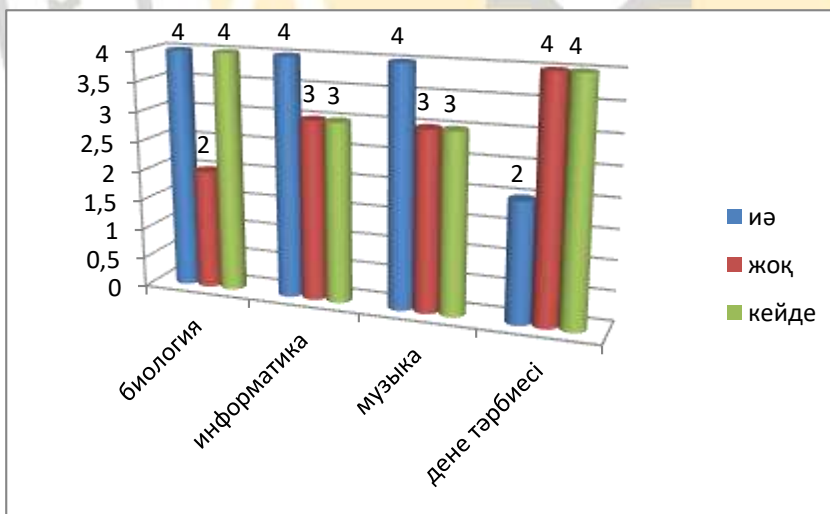

Басқа мамандықтарда оқитын студенттер арасында да жүргізілген дәл осы сауалнаманың қорытындысы

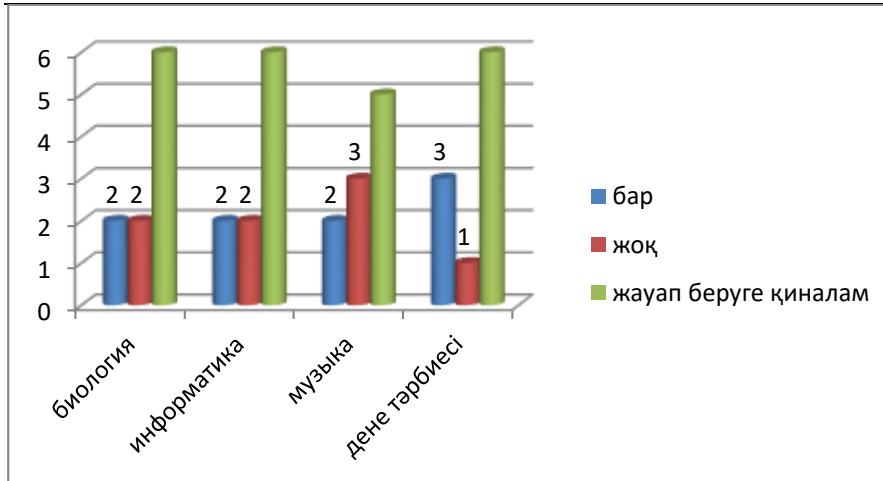
1. Тыныс белгілерін қаншалықты жиі қолданасыз?

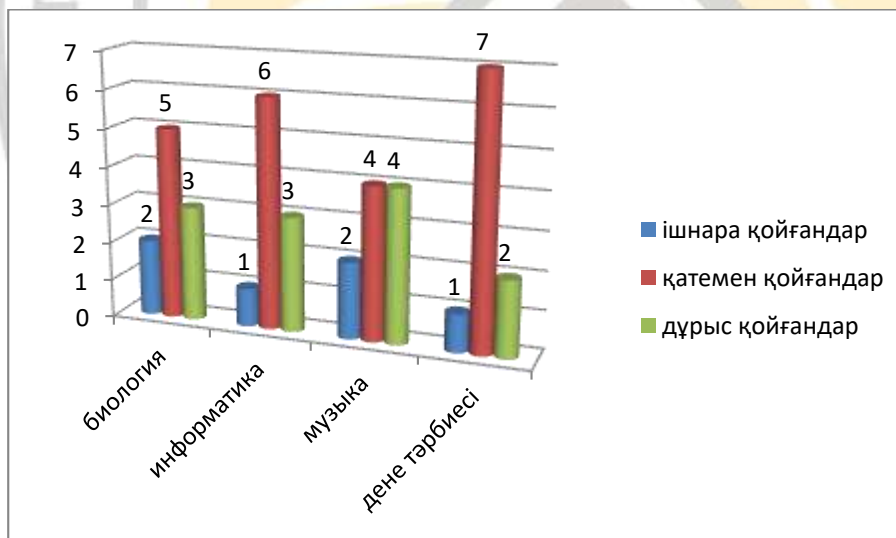
2. Тыныс белгісі жоқ мәтінді оқу қиын ба?

3. Артық (мүлде қолданбауға болатын) тыныс белгілері бар ма? Бар болса, көрсетіңіз.

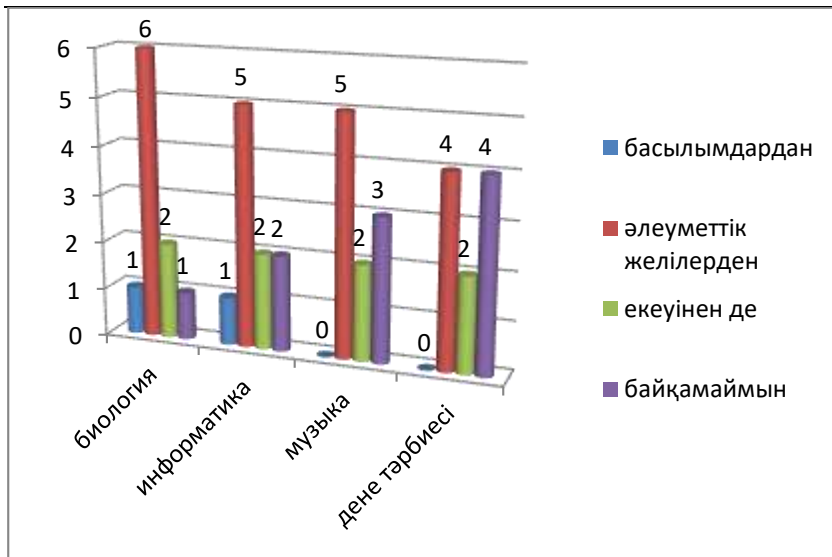

4. Мәтінге тыныс белгілерін қойып шығыңыз.

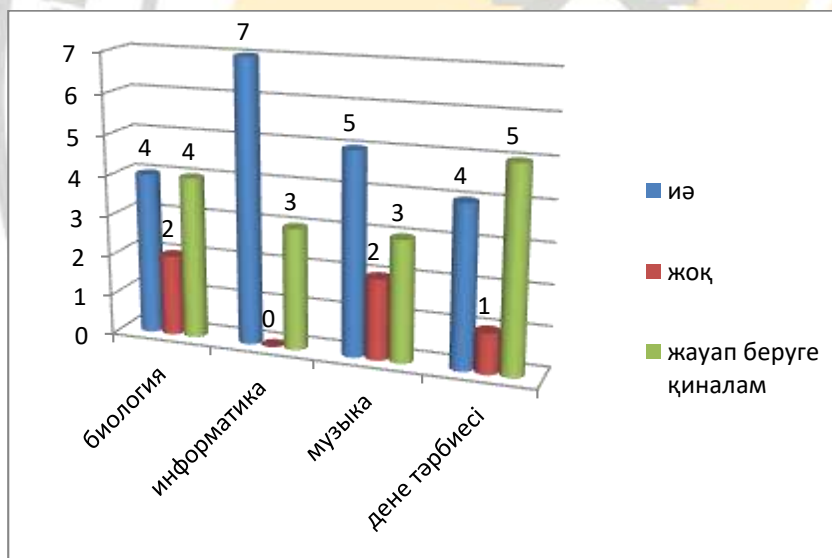

5. Тыныс белгілерінің қате қолданысын қайдан жиірек байқайсыз?

6. Эмотикондарды тыныс белгілеріне жатқызуға бола ма?

Қорытынды:

1) Мамандығына қарамастан, көптеген студенттер тыныс белгілерін пайдаланады және оларсыз жазбаша коммуникацияны жүзеге асыру мүмкін еместігін түсінеді.

2) Студенттердің басым көпшілігі тыныс белгісі жоқ мәтінді оқу қиындық тудыратынын көрсетсе, дене тәрбиесі мамандығы студенттері тыныс белгісі жоқ мәтіндерді оқудың аса қиындығы жоқ екенін көрсетті. Ал филология мамандығының 3-4-курс студенттері тыныс белгісі жоқ мәтінді түсіну қиындығын көрсетуі – мәтінді дұрыс қабылдауда тыныс белгілерінің қаншалықты рөл атқаратындығын саналы түрде түсінуімен байланысты болса керек.

3) Респонденттердің басым көпшілігі артық (мүлде қолданбауға болатын) тыныс белгілері жоқ екенін көрсетеді. Бірақ ішнара мүлде қолданбауға болатын тыныс белгілері ретінде көп нүкте мен тырнақшаны көрсеткен.

4. Мәтінге тыныс белгілерін қоюда барлық респонденттер сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілерінен қате жібермеген. Басқа мамандық студенттерінің ішінде сөйлем соңы тыныс белгілерін қоюмен шектелген студенттер бар. Филология мамандығының 1-2-курс студенттері құрмалас сөйлем мен төл сөздің тыныс белгілерінен қателессе, басқа мамандық студенттері сөйлемдегі оқшау сөздер мен жалпылауыш сөздерге байланысты қойылатын тыныс белгілерінен қате жіберген.

5. Сұралғандардың басым көпшілігі әлеуметтік желілерде тыныс белгілерінің қате қолданылатынын көрсетсе, 20 проценті басылымдарда, 30 пайызы екеуінде де (басылымдар мен әлеуметтік желілерде) қате қолданысты байқаған. Бірақ филологтардың 1-курс студенттері мен басқа мамандық студенттерінің ішінде қатені мүлде байқамағандар кездесті.

6. Эмотикондарды тыныс белгілеріне жатқызу не жатқызбау жөнінде пікір қорыту қиындық тудырды. Барлық 98 респонденттің 39-ы оны тыныс белгілерінің қатарына жатқызу керек десе, 21-і мүлде жатқызуға болмайтынын көрсетеді, ал 28 студент бұл сұраққа жауап беруге қиналатынын көрсетті.

Қорыта келгенде, жастар арасында тыныс белгілерін қолдануда проблемалар бар. 98 респонденттің 32-сінің ғана тыныс белгілерін дұрыс қойып, 47-нің қате жіберуі, 10 пайызының тек сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілерін қойып шығуы жоғары білім саласында тыныс белгілерін оқытуға назар аудару қажеттігін көрсетеді. Жазба

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

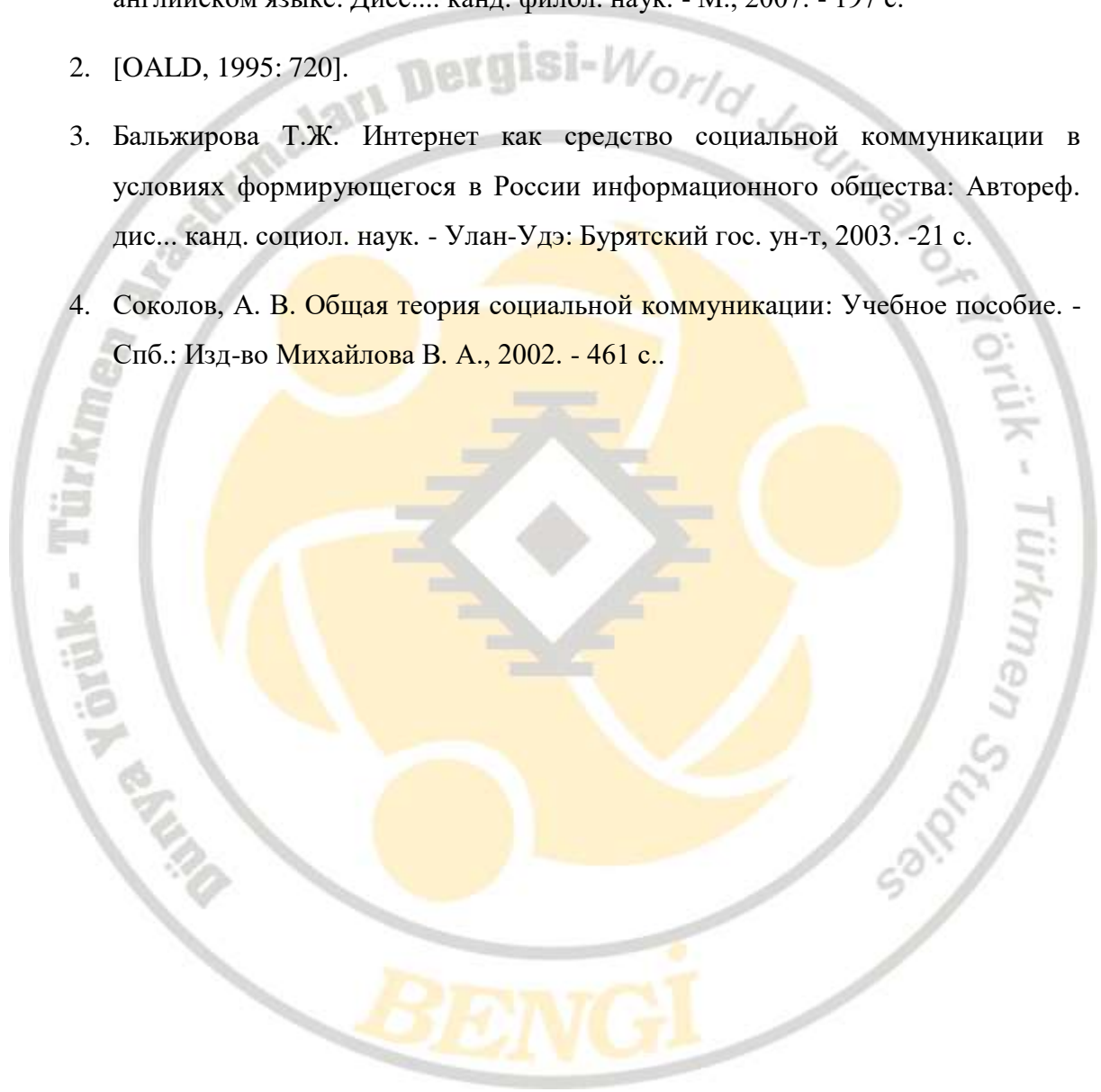
ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKISTAN Özel Sayısı

тіл қоғамдық тәжірибені ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырады. Сол себепті ол стиль қалыптастырушы, норма қалыптастырушы қызмет атқарады. Қоғам дамуына байланысты таңбаның білдіретін мәні күрделеніп, мазмұн межесі сан жағынан да, сапа жағынан да жетіліп отырады. Қоғам дамуымен байланысты тілдегі өзгеріс, жаңалықтар мәтіннің пунктуациялық жағынан безендірілуіне де белгілі бір дәрежеде ықпал етіп жатады. Бұл тыныс белгілерінің қолданыс ауқымына да, функционалдық жүгіне де, олардың саны, мен сапасына ғана әсер етіп қоймайды, сонымен қатар мәтінді семантикалық және коммуникативтік-прагматикалық ұйымдастыруда да маңызды рөл атқаратындығын көрсетеді. Осылайша тыныс белгілері, бір жағынан, тілдегі қалыптанған нормаларға сүйене отырып, тұрақты сипатқа ие болса, екінші жағынан, автор діттеміне сәйкес, қоғам дамуына, тілдің синтаксистік құрылымындағы өзгерістерге байланысты тиісті түзетулер ену мүмкіндігі бар әліпбиден тыс графикалық белгілер жиынтығы екенін нақтылай түседі.

Пайдаланылган әдебиеттер:

1. Вишнякова Е. А. Электронное письмо в составе сетевого текста на английском языке: Дисс.... канд. филол. наук. - М., 2007. - 197 с.
2. [OALD, 1995: 720].
3. Бальжирова Т.Ж. Интернет как средство социальной коммуникации в условиях формирующегося в России информационного общества: Автореф. дис... канд. социол. наук. - Улан-Удэ: Бурятский гос. ун-т, 2003. -21 с.
4. Соколов, А. В. Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие. - Спб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002. - 461 с..

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKISTAN Özel Sayısı

Dünya Yörük - Türkmen

World Journal of Yörük-Türkmen Studies

BENGI

141

ЖЕТІ САНЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Дидр РЫСКҰЛБЕК ²³

ф.ғ.д., проф. Тыныштық ЕРМЕКОВА ²⁴

Гүлнар ЕСКЕРМЕСОВА ²⁵

Аннотация

Жалпы тілді қоғамдағы тарихи, әлеуметтік, мәдени, рухани өзгерістердің айнасы деп танымыз. Қазір лингвистика ғылымы да өзінің зерттеу нысанын әлдеқайда кеңейте түсті. Әсіресе, тілдік бірліктердің танымдық сипатын зерделеуде біршама іргелі жұмыстар жүргізілуде. Соның бірі – киелі сандарды зерттеу. Сан ұғымдарымен байланысты қалыптасқан халықтық ұғымдарды зерделеу, оны әлем халықтары түсінігінде талдау әлемнің тілдік бейнесі туралы түсініктерді қалыптастырады. Мақалада жеті санына қатысты тілдік бірліктерге таным тұрғысынан талдау жасалды.

Кілт сөздер

Сан, жеті, ұлттық дүниетаным, символ, астрономия, миф, фольклор, салт-дәстүр, дін, мәдениет, ұлт.

²³ Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

²⁴ Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

²⁵ Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

COGNITIVE CHARACTERISTICS OF NUMBER SEVEN

ABSTRACT

We recognize language as a mirror of historical, social, cultural, and spiritual changes in the society. Now linguistic science has significantly expanded its research form. In particular, some fundamental work is being done to study the cognitive nature of language units. One of them is the study of sacred numbers. The study of popular concepts associated with the concept of number, its analysis in the understanding of the peoples of the world forms the concept of the linguistic image of the world. The article provides a cognitive analysis of language units related to the number seven.

Keywords

Number, seven, national worldview, symbol, astronomy, myth, folklore, customs, religion, culture, nation.

ЖЕТІ САНЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Сандар – адам баласының табиғаттың сырын түсінуге бағытталған іс-әрекетінің жемісі. Көне мифологиялық таным бойынша әр санның магиялық күші бар деп саналады. Сондай қасиетті сандардың бірі – жеті.

«Жеті» санының этимологиясына қатысты түрлі жорамалдар бар. Мәдениеттанушы Ж. Жұмашева «жеті» сөзін «жет», «жету» етістігімен байланыстырып, әр істің нәтижесі, соңғы нүктесі ретінде қолданған деп көрсетеді. Сондай-ақ «Ж.Галевише «жеті» есімі «жету» етістігінен, А.Вамбери мен М.Хортманша «жетті» («жеткен-ді», «йет-ді») сөзінен, Г.И.Рамстедше «йе» мысалы, «ет же» мағынасында) сөзінен шыққан. Н.Я.Маррдың түсіндіруінше «жеті» сөзі «дин-ти»... «ти» - 5, «дин» - 2. Сонда $7=2+5$ ... Н.Я.Марр өзінің сан есім жөніндегі жалпы схемасын түркі сандарына қолданып, оларды «дин», «ти» элементтері арқылы үнді-европалық тілдердің «айн», «ди» («дуа»), «пис» есімдеріне жақындастырмақшы болған. Мұндай түсіндірмелер ғалымдардың көпшілігін қанағаттандырмады [2]. Ал ғалым Н.А.Смаилович [3] жеті сөзінің этимологиясын «жеу» етістігімен сәйкестендіреді. Бұдан бөлек «сандардың атаулары саусақпен қатысты» болуы мүмкін деген пікірді де негізге алуға болады [4], [5]. «Алты» мен «жетінің» алғашқы түрі «ал тағы» мен «және тағы» сияқты. Санаудың түпкі тегі саусақ екенін еске алсақ, бір қолдың саусақтарын санап болып, екінші қолға көшкенде «тағы біреу қос» дейміз. «Тағы» сөзі түркі тілдерінде «тау» болып өзгерген. Мысалы: Мұз тауы – «Мұзтағ», Қара тау – «Қара тағ», Нефть тауы – «Небітдағ». «Және тағы» – әлгі алтыға тағы да біреу қос». «Және» сөзі қысқартылып, «жә» деп те айтылған. Сонда «жә, тағы» сөздері бірігіп, «жетеу» болып шығады. 6 мен 7 есімдері бірталай халықтарда осылай жасалған. Мәселен, 6 мен 7 сандары римше VI және VII түрінде жазылады. Мұндағы V таңбасы әуелде сол қолдың, 1 таңбасы оң қолдың бір саусағының суреті болған, сөйтіп VI цифры «ал тағы біреу» мағынасын берген. $VI=V+1$, «алтау» - «ал тағы», $VII=VI+1$, «жетеу» - «және тағы» [2, 143]. Жеті саны атауының тым ерте заманнан келе жатқандықтан қалай пайда болғандығы туралы нақты тұжырым жасау қиындық тудыратыны анық. Жалпы сан атауларының

пайда болуы және тарихы туралы түрлі болжамдар айтылғанымен нақты сақталған дерек жоқ.

Жеті саны – әлем халықтарында өзінің символдық мәнімен, киелі мағынасымен ұлттық ұғымға орныққан сан. Мысалы, моңғол тілінде жеті санының символдық мәніне айналған «жолоон бурхан (жеті қарақшы), давхцак, давхардак (жеті қабат), долоон үл (жеті ата)» сияқты тіркестер моңғол халқының дүниетанымындағы жеті санының киелі сипатын дәлелдейді [6, 123]. Дәл осындай мазмұнда жетіқарақшы (аспан жұлдызы), жеті қабат (көк аспан), жеті ата (әке, бала, немере, шөбере, шөпшек, немене, туажат) ұғымдары қазақ халқында да жеті санының қасиетін көрсетеді. Ал гректер жеті санын кие тұтып, Ніл өзенінің бірнеше тармағы болса да жеті тармағы бар деп санаған. Ал жапондықтар «жеті саны жақсылық әкеледі» деп сенген. Осылайша дүниежүзі елдері бойынша жеті саны ерекше күшке ие сан ретінде бағаланып, өмірдің барлық саласынан көрініс береді.

Жеті санының магиялық сипаты туралы көптеген зерттеушілер өз еңбектерінде көрсеткен. Санның мәнін жан-жақты зерттеген ғалымдардың көпшілігі (І.Кеңесбаев, Ә.Хасенов, Н.Уәли, Я.Н.Марр, А.Кононов т.б.) оның мифтік, діни, философиялық, астрологиялық, тағы басқа ғажайып сырға ие екенін айтады. Тіпті жеті санын «магическая семерка», «сумма мира» деп те атаған [7, 294]. Ғажайып пен құпияға толы сандар әлемін зерттеушілердің пікірі бойынша сандарды тек математикалық тұрғыдан ғана емес түрліше сипатта қарастырудың маңызы зор. Себебі сан – әмбебап категория. Бұл туралы ғалым Н.Я.Маррдың пікірін айта кеткеніміз жөн: «Если возьмем из современной, тем более древней, человеческой речи культовые термины и слова морали, легче всего понять, какая исключительная роль сыграна в этом отношении числительными в сметании как плевелы возвращавшихся классово культурным человечеством граней и так же племенных и национальных и социальных» [4, 8]. Ал дінтанушы, арабист-ғалым Аннемари Шиммель өзінің еңбегінде сандардың мәдениаралық портретін діни (ислам, будда, христиан) және мифтік тұрғыда талдап, сан атауларын заттарды бір-бірінен ажыратып танудың өлшемдік, шамалық көрсеткіші, қоршаған әлемді танып-білудің тілдік мазмұны ретінде көрсетеді.

Математикалық сандарды шығыс мәдениетінен бастап, пифогоршылар философиясымен сәйкестендіріп, үнді және қытай мәдениетінен және Библиядан бастап Шекспирден мысалдар келтіре отырып дәлелейді [8]. Жалпы сандарға тән көпқырлылықты ескере отырып, сандар жүйесін түрлі сипатта, яғни халықтық наным-сенім, діни көзқарас, мифтік түсінік, астрономиялық зерттеу, фольклорлық негізде қарастырудың маңыздылығы артып отыр. Ол үшін жеті санының ұғымдық ақпаратын төмендегіше топтастырып көрсеттік.

Астрономиялық	Фольклорлық, мифтік	Әдет-ғұрып, наным-сенімдік	Діни
Жеті планета	Жеті басты жалмауыз	Жеті-денсаулық	Жетісін беру
Жеті күн	Жеті басты айдаһар	Жеті ата	Жеті әулие
Жеті құдай	Жеті қат жер астына түсу	Жеті жарғы	Жеті шырақ
Жетіқарақшы	Жеті қабат сауыт кию	Жеті жабу	Жеті шелпек
Жеті қат көк	Жеті қабат қорған	Жеті жас	Жеті әліп
Жеті жұт	Жеті дариядан өту	Қырық жеті	Жеті күн
Жеті амал	Жеті күн ұйқы	Жеті қазына	Құранның жеті хаты
Жеті ғалам	Жет рет айналу		Жеті періште
	Жеті – желке (санамақ)		Жеті пайғамбар
	Жеті қабат арқанды үзу		Жеті құдай

Ерте заманнан бері «жеті» саны қазақ халқының ұғымында қасиетті сандардың бірі болып, ұлттық дүниетанымында өзіндік ерекшелігімен әлі күнге дейін киелілік сипатынан ажырамай келеді. Мұның себебі өзге халықтар мәдениетінде де кездесетіндігінен болса керек. Мысалы, жеті саны әлем халықтарының барлығында дерлік ерекше сипатқа ие сан болып саналады. Ең әуелі бұл түсінік вавилондықтарда ай жартысының жеті күнде ұлғаятынын анықтау барысында бұдан 4000 жыл бұрын пайда болған екен. Астрономиялық зерттеулердің нәтижесінде жеті планета (вавилондықтар планеталарды құдайлар деп түсінген), кейін жеті күндік апта пайда болған. «Апта» - «жеті» мағынасындағы көне сөз, ол санскритше саптан, парсыша һәфта, грекше хәпта, румынша шәпта, латынша септем болып айтылады [2, 128].

Қазақ тіліндегі «жеті күн» тіркесіне парсының «апта», арабтың «жұма» деген сөздері синоним ретінде қолданылады. Бұл туралы І.Кеңесбаев: «Мұсылман дініндегілер аптаның жеті күнін (дүйсенбі, сейсенбі, сәрсенбі, бейсенбі, жұма, сенбі, жексенбі) иран тілдері бойынша атайды. Ал одан бұрын не деген екен? Бұл сұраққа әзірше, үзілді-кесілді жауабымыз жоқ. Жай бағдар-болжау ретінде мынаны айтуға болады: бірінші, екінші, ... күн деген тәрізді ізбен айтылуы ықтимал. Айталық орхон жазуларында ілкі күн (ілкі күн өлтүрім), екінші күн (екінші күн қоп өлтүрім) деген тіркестер бар. Бұлар аптаның жүйесімен айтылған бірінші күн, екінші күн бе, әлде болған оқиғаның алғашқы күні, екінші күні деген орайда айтылатын жай күн ретін атау ма, ол жағы көмескі» [9, 48]

Жеті күннің пайда болуына себеп болған жеті планета қазақ халқында «жеті қат көк» деп аталады. «Ай, Меркурий, Шолпан, Күн, Қызыл жұлдыз (Марс), Мүштәри (Юпитер), Сатурн. Осы жеті жарық шығыс астрономиясында жеті қат (қабат) көк деп аталады [10, 103]. Мұның түпкі мәнінде бағзытүркілік «санға сыйыну» дәстүрі жатқанын аңғармау мүмкін емес.

Қазақ жұлдызшылары аспан денелерінің (күн, жұлдыз, ай) бағытына, тууына, шығуы мен батуына, көрінуіне, пішініне, толуына қарай ертеңгі күнді, келген мезгілді анықтаған. Соған орай жеті амал қалыптасқан. Олар: «1. Күннің тоқырауы. Жаз

мезгіліндегі күннің тоқырауы 21 маусымда. Қыс мезгіліндегі күннің тоқырауы 22 қаңтарда. 2. Қарашаның қайтуы – бұл айда құс оңтүстікке қайтып, алғашқы қар түседі. 3. Үркердің батуы: маусым айы туғанда үркер жұлдызы мүлдем көрінбей кетеді. Осыған орай осылай аталған мезгіл. Халықтың «Үркер жерге түспей жер қызбайды» деген қанатты сөзі бар. 4. Мұздың қатуы: судың бетіне жұқа мұз қататын мезгіл. Қарашаның суығы басталады. 5. Киіктің матауы: Үркер бататын қыс мезгілін білдіреді. Үркер 11 қаңтарда батады. 6. Қыс тоқсан: қыс тоқсанында қыс айлары кіреді. 7. Ай тоғамы: егер ай мен Үркер шоқжұлдызы бір мезгілде көрінсе, ол түйісу деп аталады» [11]. Бұл – шамандық наным бойынша бабаларымыздың күнге, отқа, суға табынғандығының белгісі. Соның тағы бір дәлелі – жеті нан (жеті шелпек). Көне түркі танымы бойынша нанды күнге ұқсатып дөңгелек етіп пісіру – күнді құрмет тұтудың, күнге табынудың белгісі. Ал санының жеті болуының бір себебі жеті ғаламмен (*планета*, шумерлерше *құдай*) тікелей қатысты болса керек.

Көшпенді қазақ мәдениетінде жеті саны астрономиялық пайымдаулармен тікелей байланысты екендігіне жеті ғалам, жеті дүние, жеті амал, жеті күн, жетіқаракшы, жеті қат көк сияқты ұғымдар дәлел бола алады. Бұл бабаларымыздың аспан әлемінің сырына қаншалықты қызыққандығын көрсетіп қана қоймай, жеті санының мазмұнын тереңдете түсері анық.

«Жеті» саны қазақ танымында тым ерте кезден бастап мықтап орын алған. Сандардың тарихына байланысты екі түрлі ұстанымды айтуға болады. Бірі – мифтік түсінік болса, екіншісі – танымдық. Алғашқысын адамзат баласының қоршаған ортаға қатысты қорқыныштан, үрейден, шамандық түсініктен туған десек, кейінгісі адам өзін табиғаттың бір бөлшегі ретінде тануынан пайда болған. Қазақ ұғымында сандарға қасиет беру дін пайда болғанға дейін орын алған. Олар дейтін себебіміз ауыз әдебиеті үлгілерінде кездесетін «жеті басты жалмауыз», «жеті басты аждаһа», «жеті қат жер астына түсу» сияқты үлгілер жеті санының маңыздылығын көрсетеді. Сан мен сөздің өзара байланысындағы магиялық күштің болатындығына сенген бабаларымыз батырларына жеті қабат сауыт кигізіп, жеті қат жердің астына түсіріп, жеті қабат қорғанды жарып өткізіп, жеті дарияны кешкізіп, жеті қабат арқанды үздіріп, ақыр

соңында мұрат-мақсатына жеткізеді. Мұндай жетілік баяндаулар әлем халықтары ауыз әдебиетінде жиі кездеседі. «Мәселен, түркі халықтарына ортақ мұра «Қорқыт ата» дастанында сандар жиі ұшырап, ерекше орын алады. Дерсеханның әйелі баласының жарасын емдеу үшін Қыдырдың насихатына сүйеніп, жеті тау гүлін жинап, дәрі жасайды. Оғыз батыры Қарагөме ұзын мұртын жеті жерінен түйіндейді. Бамсы Бейрек жеті қыздың үміті болған. Салар Қазан жеті күндік азықпен жолға шығып, еліне қайту үшін жеті күндік мерзім белгілейді, жеті күн, жеті түн жол жүреді, жеті қабат алаңды айналады. Салар Қазанға кездескен айдаһардың жеті басы болса, кәпір қыздың жасы да жетіде. Төбекөз Оғызды жеті қабат жерден әріге қуады. Оғыз билері жеті күн ұйықтайды, жауды жеңгенде, той-томалақта жеті күн ішіп-жейді. Қамауда жатқан Басат батыр құдайға құлшылық еткенде жеті жерден есік ашылады. Жеті санының әр түрлі жолдармен осылай қайталанып өлуі «Көроғлы» мен «Қартағы мергеу» дастанында да ұшырайды. Мәселен, «Қартаған мерген» дастанындағы қарт аспанды жеті айналып, жеті рет қыдырады» [12, 22].

Дәл осындай жеті санымен байланысты қалыптасқан ертегінің мотивтері әлем халықтарының бірсыпырасында кездеседі. Үнді халқында «жеті данава», «жеті ана», «жеті рихи», «жеті мұхит», «жеті мүше», «жеті жан» сияқты тіркестер ауыз әдебиеті үлгілерінде сақталған. Осындай түсініктер араб-парсы, орыс, қытай, моңғол, корей халықтарында да бар. Мысалы, «грек мифологиясы бойынша Минотаврға /жалмауызға/ афиналықтар тоғыз жыл сайын жеті боз бала мен жеті бойжеткен қызын құрбандыққа беріп отырыпты [12, 49]. Ал ағылшын танымында айна құдайлар қолданатын қасиетті зат ретінде саналып, оны сындырсаң «жеті жылдық бақытсыздыққа ұшырайсың» деген мифтік түсінік қалыптасқан [13].

Жалпы жоғарыда көрсетілген мысалдардан әдебиет әлеміне енген киелі сандарда сиқырлы тылсым күш, жасырын сыр бар деп танығандығын байқаймыз.

Қарапайым тіршіліктен бастап халық арасындағы наным-сенімдер мен салт-дәстүрлердің қазақ халқының өмірінде орны ерекше. Ең әуелгі жеті, ол – денсаулық. «Жеті – денсаулық деуі адам басындағы жеті «терезе» – екі көз, екі құлақ, екі танау және ауыз бар, денсаулық осы жеті қуысқа байланысты деген [14, 167]. Адам

баласының өміріндегі жеті санының маңыздылығы осылай дене мүшелерінен басталып жеті атаға жалғасады. Яғни қазақ халқы ұрпағының дені сау болуы үшін жеті атаға (әке, бала, немере, шөбере, немене, шөпшек, туажат) дейін қыз алыспаған. Уақыт өте келе туыстық өлшем осы «жетімен» көрсетіліп, жеті атасын білу міндеттелген. Қазақта «жеті атасын белмеген жетесіз» деген сөз осыдан қалған. Ұрпағының қанының тазалығын, денінің саулығын ойлаған бабаларымыз жеті атаға толмаған әулетпен құдаласпаған. Мұндағы себеп – физиологиялық және психологиялық ауытқудың және генетикалық өзгерістердің алдын алу. Медицинада тұқым қуалайтын аурулардың көбі гендік ұқсастықтан пайда болатынын, яғни туыс адамдардың некелесуі дұрыс емес екендігін дәлелдеген. Мысалы «генетикалық зерттеу бойынша баланың бойында әкесінің қаны – 50%, немереде – 25%, шөбереде – 12,5%, шөпшекте – 6,25%, неменеді – 3,125%, туажатта – 1,56%, жүрежатта – 0,78%» сәйкестік кездеседі екен (Нұрхан Хамезұлының жазбасы бойынша). Қазақ халқында жазылмаған дала заңдарының негізінде қабылданған Тәуке ханның «Жеті жарғысында» да «Жеті атаға дейін қан араластыру өлімге немесе ағайындар белгілеген жазаға бұйырылады» деп көрсетілген. Ел аузында «қарғыс жеті атаға жетеді» деген мақалдың да айтылуы тегін болмаса керек. Бұдан бабаларымыздың жеті санын қасиетті деп санауының тереңінде үлкен білім жатқандығын аңғармау мүмкін емес. Осыған ұқсас «монғолдар жеті атаға дейін ат қояды. Түріктер мен тәжіктер де түбін білу үшін жеті атаны атап шығу әдетке айналған. Түріктер: «Мен жеті атадан бері темірші ұстамын» немесе «Жеті атам осы елде өмір сүреді» деп айтады. Тәжіктерде де осы ұғым бар [12, 22]. Жалпы түркі халықтарында отбасылық ғұрып бойынша өз бабалары туралы білу міндеттелген.

Қазақ салтында дүниеге келген сәбидің жеті күн ішінде кіндігі түсіп бесікке бөленеді. Бесік – түркі халықтарында киелі ұғым. Бабаларымыз бесікті ашық тастамаған, жұртта қалдырмаған. Тіпті пайдалануға жарамсыз қалғанның өзінде биік жерге іліп қойған. Сонымен қатар бесік – тәрбиенің бұлағы. Бесік жырын тыңдап өскен бала ұлттық құндылықтарды бойына сіңіріп өседі. Бесікке бөленген сәбидің саулығы, тыныштығы үшін үстіне жеті түрлі зат: дастархан, қамшы, жүген, шапан, тон, кебенек, атасының сырт киімін жапқан.

Мұсылман заңы бойынша ер бала жеті жасқа толғанда (кейде бес) сүндетке отырғызу салты бар. Бабаларымыз «Жеті жас – жетілген жас» деп айтуының түпкі мазмұны осында болса керек. Бұл кезең бала жасының физиологиялық жетілуімен ерекшеленеді, жеті жаста тісі түсіп, ойы толысады. «Жетіге келгенше жерден таяқ жейсің» дегендегісі де осыған келіп саяды. Ал қыз баланы анасы сымбатты болып өсуі үшін жеті жасқа толған соң беліне белбеу тағатын болған. Адам баласының дүниеге келгенінен бастап о дүниеге жөнелткенге дейін жеті санымен байланысты қалыптасқан ғұрыптар өте көп. Соның бірі – қаза болған адамның жетісіне дейін әйелі мен қыздары шашын жайып, өрмейтін болған. Бұл аза тұтудың белгісі ретінде орындалатын және қайтыс болған кісінің жаны жетінші күні үйіне оралады деген түсініктен туған.

Қазақ халқында қыз бала дүниеге келгенде «қырық жеті» туылды деп сүйінші сұраған. Мұнысы қыздың қалың малына берілетін жөн-жоралғылары мен малдың санын білдіреді. Ал «түркі халықтарында бала тумаған әйелдің жеті үйден ұн алып «Бибі Сүйшембі анаға» арнап құдайы беру ырымы» болған екен [15, 34].

Жеті саны қазақтың тұрмыс-салтында қажеттілік мазмұнында жеті қазынамен беріледі. Адамның өмір сүруіне қажетті жеті заттың тізімі нақты емес. Ел аузында жеті қазынаның бірнеше варианты бар. Ә.Қайдардың зерттеуі бойынша жеті қазынаға ер жігіттің жеке басына, тіршілік етуіне қажетті заттар берілсе [16, 20-21], І.Кеңесбаев жалпы адамзаттың өмір сүру қажеттілігін қарастырады [17, 3-14]. Ал Ж.Мусин қазынаны малдан іздейді [18, 89]. Негізінде өте жиі кездесетін нұсқасы: 1) жүйрік тазы, 2) қыран бүркіт, 3) перен [берен] мылтық, 4) сұлу қыз немесе сұлу әйел, 5) жүйрік ат, 6) ер жігіт, 7) ілім-білім. Әрине, ел аузында жеті қазына туралы бұдан басқа да түсініктер жоқ емес.

Байқап отырсақ, қазақ халқының тұрмыс-салтында, әдет-ғұрпында кездесін сандар оның мәдениетімен, дүниетанымымен тығыз байланысты. Символдық мәнге ие болған мұндай сандардан халықтың этномәдени өмірін танып білуге болатынын аңғардық.

Қазақ халқының ескі сенімі бойынша бақсылық, балгерлікті діни түсініктің негізінде қалыптасқан деп санайды. Бал ашу, балгерлік – жаратылыс пен табиғатты бақылау нәтижесінде пайда болған сәуегейлік білім. Бал ашудың бұл түрін басқаша құмалақ ашу деп те атайды. Құмалақ ашу кезінде «жетіскеннің жетеуі» немесе «жеті әліп» деген тұрақты тіркес бар. «Мұндағы жеті әліп маңдайы ашылған, бақыт қонған, қыдыр дарыған деген мағынаны білдіреді. Бұл – құмалақ ашуда ең сирек ұшырасатын құбылыс. Әліп – алып – әліф қазақ халқының аспан ертегілерінде «Бермес ханның жеті ұлымен» яғни аспан әлемімен байланыстырылады [15, 36]. Бұл фразеологизмдер тек ғұрыптық діннен немесе мифологиялық түсініктен хабар беріп тұрған жоқ, сонымен қатар астрологиялық мазмұнды да білдіріп тұр.

Қазақ тіліндегі жеті санының символдық дәрежеге жетуіне ислам дінінің де әсері мол. Ислам дінінде жеті санымен байланысты қалыптасқан түсініктер Алла тағаланың дүниені жаратуымен сәйкестендіріледі. Бірінші күні – жарықты, екінші күні – аспанды, үшінші күні – жерді, төртінші күні – балықтар мен құстарды, бесінші күні – ай, жұлдыз, күн, алтыншы күні – жануарлар, жетінші күні – адамдар жаратылған. Бұған қоса Құран Кәрім жетінші ғасырда түскен деген болжамдар айталады. Ал «бала ананың құрсағында жеті қырық күн жатады да екі жүз сексенінші күні Алланың әмірімен жарық дүниеге шығады. Дүниеге келген адамның рухани өсуінің жеті сатысы да ана құрсағында жатып даму заңдылықтарымен үйлестірілген. Осы жеті санының барлық сынынан өткен адам ғана Құдайға жетеді, пайғамбар дәрежесіндегі ұлы әулие болады» деп сенген [15, 97]. Ал Құранның аудармасында (Халифа Алтайдың аудармасы бойынша) жеті сөзімен келетін тіркестердің саны 21 рет кездеседі. Бұл жеті санының ислам дінінде де қасиетті саналғандығын көрсетеді. Ал христиан діни түсініктері бойынша жетіге тән сипат Інжіл кітабында берілген. Мысалы, «Христос жетінші күні аспанға ұшып барып, жетінші күні қайта дүниеге келді» деген уағыз бар [19].

Анатолияда және барлық түрік тайпаларында жеті саны қасиетті деп саналады. Алтай түріктерінің айтуы бойынша, айдың тұтылуында «жеті бастың қасқырлы беті» бар. Құранның жеті хаты бар. Таваф - Каабаның айналасында жеті рет дұға. Суфизмде жеті

мекеме және жеті өріс бар. Құранда жеті қабатты мағынасы бар және жеті қарат бойынша оқылады. Намаздың әрбір намазы жеті бөліктен тұрады. Исламның Батуи түсіндірмесіндегі Құдай есімдерінің суреттері деп сипатталған сүйіспеншілігінен өткен жеті періштелер мен жеті пайғамбар бар. Денсаулықтың түпкілікті мақсатына қол жеткізу үшін жеті кезең бар [20].

Бұдан өзге адамзат өркениетінің көшбасшысы аталатын шумерлер де жеті санын қасиетті санап жеті құдайға (*аңу (шошқа), эа (арыстан), энги (өгіз), щинина (қой), набу (ешкі), ранар (мысық), еркіала (қоян)*) табынған. Қорытындылай келе, біз әлем халықтарына ортақ жеті санымен берілетін ұғымдар қатарын анықтадық.

Жеті планета (жеті құдай, жеті қат көк)	грек, үнді, шумер, араб-парсы, орыс, қытай, моңғол, корей
Жетіқарақшы	моңғол, қырғыз, қазақ
Жеті басты айдаһар (дәу, жалмауыз)	грек, үнді, иран, араб-парсы, орыс, қытай, моңғол, корей
Жеті күн	шумер, парсы, араб, әлем халықтары
Жеті шырақ	христиан, иудаизм, қазақ,
Жетісін беру	қытай, мұсылман халықтары
Жеті жас	әлем халықтары
Жеті күндік ұйқы	Үнді, қазақ
Жеті күндік жол	үнді, қазақ,
Жеті рет айналу	араб, қазақ, үнді
Жеті қабат қорған	үнді, қазақ
Жеті қабат жер астына түсу	грек, үнді, қазақ, моңғол
Жеті ата	моңғол, қырғыз, қазақ, түрік, тәжік
Жеті әулие (жеті шәріп)	мұсылман халықтары
Жеті шелпек (құдайы нан)	әлем халықтары (атауы, саны түрліше)

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKISTAN Özel Sayısı

Жалпы сандарға тән тереңдікті жеке бір ұлттың шеңберінде ғана емес, әлем халықтарына ортақтықта қарастырудың маңыздылығы артып отыр. Бұл туралы М.Әуезов: «Қазақ халқының ескілігі жалғыз қазақтікі емес, жалпы түрік жұртының ескілігі деп саналуы керек» [21, 10] деген болатын. Дүниені қабылдау әр этноста өз мәдениетіне, танымына, болмыс-бітіміне сай түрліше болғанымен, заттар мен құбылыстар, уақыт пен кеңістік адамзатқа ортақ. Сондықтан киелі сандар бір мезгілде әрі идиоэтникалық, әрі универсалдық категория ретінде танылады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қожахметова М. Адам құпия. -Алматы, 1997. 234 б.
2. Ежелгі мәдениет мұралары. Ред. Бас. Ә.Марғұлан. «Қазақстан» баспасы, - Алматы. 1966. 212 б.
3. Смаилович А.Н. Турецкие числительные количественные и обзор попыток их толкования. // Языковые проблемы числительных. –М., 1927.
4. Марр Я.Н. О числительных. Языковые проблемы по числительным. –Л., 1927. 96с.
5. Жәутіков А. Математиканың даму тарихынан. –Алматы: Мектеп, 1967. 332б.
6. Базылхан Б. Қазақша-моңғолша сөздік. -Улан-Батор. 1977. 400 б.
7. Топоров В.Н. Числа. –Мифы народов мира. т2. -М., 1982. с. 630.
8. Annemarie Shimmel. The Mystery of Numbers. Oxford University Press, 1994., -336с.
9. Шаһарман Г. Қазақ тіліндегі сан есім сөздерден жасалған туындылардың мағыналық ерекшеліктері. Фил.ғыл.канд. дисс. -Алматы, 1988.
10. Уәли Н. Жұмбақ жетілер. «Жалын» журналы, 1988. №3, мамыр-маусым.
11. <https://e-history.kz/kz/publications/view/2271>
12. Тәжиев Қ. Киелі сандардың генезисі және эпикалық жырлар мен жыраулар поэзиясындағы көркемдік қызметі. Фил.ғыл.канд. дисс. -Түркістан, 2004.
13. The folklore society. Devoted to the study of folklore and tradition// <http://www.folklore-society.com> (10.04.2012).

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKISTAN Özel Sayısı

14. Бсқақов М. Ғылым және соқыр сенімдер. – Алматы: Қазақстан, 1965.
15. Дүсіпбаева Қ. Қазақ ескіліктерінің сандар жүйесіндегі тілдік көрінісі. Фил. ғыл. кандисс. - Алматы, 2001.
16. Қайдар Ә. Этнолингвистика // Білім және еңбек. 1985, №10.
17. Кеңесбаев І. «Жеті», «үш», «тоғыз», «қырықпен» байланысты ұғымдар // ҚазССР Ғылым акад. хабарлары. Филология сериясы, 1946. 4 шығар.
18. Мусин Ж. Жеті қазына деген не? // Қазақ тілі мен әдебиеті. 1992, №5-6.
19. Абдразакова А.А., т.б. Сан компонентті кейбір киелі ұғымдардың қалыптасу тарихынан. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ сериясы - №2 (123) /2018).
20. Özköse, K. (2014). Sayıların Gizemi. Yeni Dünya Dergisi, 113-120.
21. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. 16-том. -400 б.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ОРНИТОНИМДІ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ ЛИНГВОЕЛТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Кендибай ӘБІШЕВ ²⁶

Жұлдызай АБДУМАНАПОВА ²⁷

М.О. Мирон ²⁸

Аңдатпа

Мақалада қазақ және түрік халықтарының танымындағы орнитонимді тілдік бірліктер жайында сөз қозғалды. Түрік тілі мен қазақ тіліндегі орнитонимдерге қатысты тілдік бірліктердің пайда болу себептерінің ұқсас жақтары, аталмыш тілдік бірліктер құстың бойындағы ерекше қасиетіне, сыртқы түр-тұлғасына, әсемдігіне, сұлулығына байланысты атаулардың паремиологиялық бірліктерде, фразеологизмдерде, тұрақты теңеулерде, антропонимдер мен топонимдерде жиі қолданылуы екі халықтың да құс туралы танымының өте тереңде жатқандығын аңғартса керек. Түркі халықтарының қоршаған ортаның, табиғаттың еркін перзенттері – құстарды танудағы мол тілдік деректері көшпелілерді тек төрт түлік малмен байланысты қарайтын стереотипке қарсы жаңа пайымдаулар жасауға түрткі болады.

Түйін сөздер: орнитонимдер, құс атаулары, паремиологиялық бірліктер, антропонимдер, топонимдер.

²⁶ И.ғ.к., Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан
email: kendeken@mail.ru

²⁷ Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан
email: joti_miss_kz@mail.ru

²⁸ Mirov-agu@mail.ru, Филология ғылымдарының кандидаты, доцент Баишев университет
Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

ORNITHONYM LANGUAGE UNITS OF LINGUAL PROPERTY IN KAZAKH AND TURKISH PEOPLE

ABSTRACT

This article is about cognition of kazakh and turkish people of ornithonym language units. In kazakh and turkish languages appurtenant of ornithonyms, reasons of creation language units and it's similar aspects, denominated language units the special properties of bird, an appearance the identity of the species, pulchritude, loveliness, frequently utilizing names of paremiological units, idioms, constant parallels, anthroponims and toponims in both of nation about bird, might be profoundly served. Recognition of Turkish people of language details about environment, licentious brood of nature – birds, will be led new discourses against a stereotype about nomads with for cattle.

Key words: ornithonyms, names of bird, paremiological units, anthroponims, toponims.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ОРНИТОНИМДІ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ ЛИНГВОЕЛТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Түбі бір түркілердің бір бұтағы ретінде орын алған, бірнеше халықтардың, яғни БАӘ, Мысыр, Византия, Грузия сияқты елдердің мәдениетімен етене байланысып, тілімен біте қайнасқан түрік ағайынның «қарға» тамырлы Қазақиямен де жақындығы айтарлықтай. Мақаламызға өзек болып отырған құс атауларының тек қазақ танымында ғана емес, сонымен қатар, кезінде бір тудың астында өмір сүріп, тілі мен ділі бір, мәдениеті мен рухы бір болған, бүгін де бірлігі бұзылмаған қырғыз, өзбек, түрік сияқты т.б. түркі халықтарының да тыныс-тіршілігін, өмір сүру салтын айқындайтын деректер құсқа қатысты наным-сенімдерден хабар береді. Мысалы, ауа райын болжауда халық арасында бір ғана қарлығаштың қимыл-әрекетіне байланысты түрлі нышандар бар: егер де қарлығаш жоғарылап ұшса, ауа райы құрғақ, күн ашық, ал дамыл таппай бірде жоғары, бірде төмендеп ұшса, жел, дауыл тұрары сөзсіз. Егер қарлығаш ұясына кіріп-шығып, тынышсыздана бастаса, жауынды күтуге болады. Немесе қарлығаш өте төмендеп жер бетін жанай ұшатын болса, онда ол жаңбыр жаудың нышаны [1]. Дәл осы сенушілік қырғыз және өзбек халқында да бар екен.

Орнитология (*грек. ornitos – құс және logos – ғылым*) – зоологияның құстар, олардың жүйеленімі, жекеше және тарихи дамуы, физиологиясы, экологиясы, жер бетіне таралуын зерттейтін саласы. Орнитология терминін алғаш рет ғылымға XVI ғасырда италиялық ғалым *У. Альдрованди* енгізді. Орнитонимдер – лингвистикалық зерттеу нысаны ретіндегі құс атаулары. Орнитонимдердің басты өкілдері – құстар болса, онда құсты күтіп, баптаушы құсбегілерді *орнитологтар* деуге толық негіз бар. Құсбегілік те қазақ пен қырғыз халықтарына тән. Осы тәрізді ұқсастықтар көптеп кездеседі. Бұның бәрі халықтар бірлігінің айғағы іспеттес.

Кезінде жер шарының Оңтүстік-Батыс бөлігін мекен еткен, бүгінгі таңда Батыс және Орталық Азия, Шығыс Еуропа елдеріне тараған оғыздардың өкілі – түрік халқының мифологиясында тоғыз түрлі жануар мен аң-құс ерекше орынға ие. Олар: ат, барыс, арыстан, айдаһар, бүркіт, аю, қасқыр, бүркітбасты гриффон және бүркіттұмсық,

бүркітбасты, қол-аяғы мен денесі адам бейнесіндегі гаруда. Мұндағы гриффон – Көк Құдайы, гаруда – Соғыс Құдайы, ат – ер азаматтың досы, күш-құдіреттің символы, барыс пен арыстан – жеңімпаздықтың, айдаһар – зұлымдықтың, аю – Орман Құдайы немесе орман рухының, қасқыр – билік пен тәкаппарлықтың, *бүркіт* – тегеурінділіктің, әділеттіліктің, күш-құдіреттің символы, Көк Тәңірінің бейнесі саналған. Дәл бүркіт құсына қарата айтылған бұл ұғым, түсінік Ислам мәдениетінен кейін де қолданылған [2]. Бұл сияқты ұғымдарды былай қойғанда, түрік фольклорында, мақал-мәтелдерінде, тұрақты тіркестерінде, поэзияда, тіпті жұмбақ пен жаңылтпаштарында да жалпылама құстар мен орнитонимдерді жиі қолданған. Бауыр еті балаларын «бүлдіршін» деп атап, «балапаным», «қарғам» деп еркелететін қазақ халқының танымында құстардың рөлі қаншалықты зор болса, балаларына «bildircinim» (бөденем), «yavrum» (кез келген аң-құс, жануар төлінің жалпылама атауы), minik serçe (кішкентай торғай), «şocuğum» (шөжегім, шөшем, балам) деп айтатын түрік халқының да санасына бұл құбылыс сіңісті екен. Балаларына жаттатып, айтқызатын

Kırk kara kartal

Kartal kalkar dal tartar

Dal tartar kartal kalkar...

сияқты жаңылтпаштары мен төмендегі бесік жыры да құстардың бала өсіру барысында, тәрбиелік мәнде де қолданылатынына нақты көрініс бола алады:

Karga karga gak dedi

Bir kaşıcak yağ dedi

Yağ olmazsa bal olsun

Benim oğlum sağ olsun.

Karga hadi git işine

Düşme yavrumun peşine

Karga seni tutarım

Kanadını yolarım

Yelpazeler yaparım

Minimini yavrularsa satarım

Ninni ninni ninnisi var

Benim çocuğumun uykusu var [3].

Бұл тектес бірліктер туралы айтпас бұрын былайша топтастырып, жүйелеп алғанды жөн көрдік:

1. паремиологиялық бірліктер;
2. фразеологизмдер;
3. тұрақты теңеулер;
4. антропонимдер;
5. топонимдер.

Аты аталған бірліктер қашан да халықтың, ұлттың өткенінен хабар беретін, дәстүр мен салтын, мәдениетін көрсететін, тарих пен бүгіннің арасындағы сабақтастықты сақтайтын амалдардың алғашқысы. Соның дәлелі ретінде төменде құсқа қатысты бірнеше мақал-мәтел беріп отырмыз [4]. (Кесте 1).

№	Түрік тілінде	Қазақша аудармасы
1	Alıcı kuş dindiğinden (gaga) bellidir.	Алғыр құс тұмсығынан белгілі.
2	Alıcı kuşun ömrü az olur.	Алғыр құстың өмірі қысқа.
3	Anasız çocuk kanatsız kuş gibidir.	Анасыз бала қанатсыз құспен тең.

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKISTAN Özel Sayısı

4	Ava gelmez kuş olmaz, Başa gelmez iş olmaz.	Ауланбайтын құс болмас, Басқа келмейтін іс болмас.
5	Dağ kuşu dağda, bağ kuşu bağda yaraşır.	Тау құсы тауға, бақ құсы баққа жарасар.
6	Elindeki kuşu sıkı tut, kuş arama.	Қолындағы құсыңды жіберіп алма, құс іздеме.
7	Erkek kuş havai, dişi kuş yapar yuvayı.	Еркек құс түздікі, ұрғашы құс үйдікі.
8	Erkek kuşun yuvası olmaz.	Еркек құстың ұясы болмас.
9	Evde horoz, sokakta tavuk olma.	Үйде қораз, сыртта тауық болма.
10	Gafil kuşun avcısı çok olur.	Аңқау құстың аңшысы көп.
11	Kanadı olan uçar, tırnağı olan koşar.	Құс қанатымен ұшып, тырнағымен жүгіреді.
12	Kış kışlığını yapar, kuş kuşluğunu.	Қыс қыстығын, құс құстығын жасайды.
13	Kuş gördüğü yuvayı yapar.	Құс көрген ұя салар.
14	Tek kanatlı kuş olmaz.	Жалғыз қанат құс болмас.
15	Kuş kanadın, er atın.	Құс қанатымен, ер атымен.

Түрік тілі мен қазақ тіліндегі орнитонимдерге қатысты тілдік бірліктердің пайда болу себептерінің ұқсас жақтары көп. Тіліміздегі аталмыш тілдік бірліктер құстың бойындағы ерекше қасиетіне, сыртқы түр-тұлғасына, әсемдігіне, сұлулығына байланысты айтылса, түрік тіліндегі тілдік бірліктер де дәл солай қалыптасқан. Мысалы, *karga burun* (қарға мұрын), *çifte kumrular*, *leylek basaklı* (дегелек аяқты), *serçe rapmağı* (торғай саусақты) сияқты ұқсатулар арқылы пайда болған. Бір ғана бұлбұл құсына байланысты *bülbül gibi konuşmak*, *bülbül gibi dem çekmek*, *bülbül gibi okumak*,

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKISTAN Özel Sayısı

bülbül gibi söylemek, bülbül gibi şakımak, bülbül-i kadeh, bülbül-i genç, bülbül-i nalan, bülbül-i şeyda, çesm-i bülbül, deli bülbül, dere bülbülü, dut yemiş bülbüle dönmek, kenef bülbülü, sazına bülbül konmak, şeyda bülbül секілді тіркестер қалыптасқан [5]. Түрік тіліндегі орнитонимдерге қатысты тілдік бірліктердің барлығы да құстардың жеке қасиеттеріне негізделгенін төмендегі кестеден байқауымызға болады (Кесте 2).

№	Түрік тілінде	Қазақша аудармасы
1	Bahar gelmeyince bülbül ötmez.	Көктем келмейінше, бұлбұл да сайрамас.
2	Bülbülle konuşan güllüğe, kargayla konuşan küllüğe.	Бұлбұл гүлмен тілдесер, қарға күлмен тілдесер.
3	Bülbülün gözü gülde, tavuğun gözü külde.	Бұлбұлдың көзі гүлде, тауықтың көзі күлде.
4	Bülbül kafesi ile kimse doymaz.	Бұлбұл жегеннің қарны тоймас.
5	Misafırı horoz olanın anbarında buğday kalmaz.	Қонағы қораз болғанның қорасында бидай қалмас.
6	Horozun uçacağı yer küllüğe kadardır.	Қораздың ұшқаны жерге дейін.
7	Bir çöplükte iki horoz ötmez.	Екі қораз бір бұтақта шақырмас.
8	Arkası yara olan hayvan karganın nereden geldiğini bilir.	Арқасы жараланған жануар қарғаның қайдан келетінін біледі.
9	Karga karganın gözünü oymaz.	Қарға қарғаның көзін шұқымас.
10	Karga yavrusuna bakmış, ah benim ak-pak evladım demiş.	Қарға баласын аппағым дер.

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

11	Kazla yarışan tavuğun arkası yırtılar.	Қазбен жарысқан тауықтың арты жыртылар.
12	Et olsun da leylek eti olsun.	Ет болса да, дегелектің еті болсын.
13	Şaşkın ördek kıçından dalar.	Сасқан үйрек артымен жүзер.
14	Herkesin serçesi kendine bülbüldür.	Әркімнің торғайы өзіне, бұлбұлдай көрінер көзіне.
15	Kedinin kanadı olsaydı serçenin adı kalmazdı.	Мысықтың қанаты болса, торғай құстың аты да қалмас.
16	Kırk serçedenbirkaziyi.	Қырық торғайдан бір қаз артық.
17	Serçeilekonuşanınsesisemadangelir.	Торғаймен тілдескеннің даусы көктен шығар.
18	Şahin küçük ama payını ele vermez.	Сұңқар кіші болса да, сыбағасын бермес.
19	Tavuk var kazdan güzel, gelin var kızdan güzel.	Тауық бар қаздан сұлу, келін бар қыздан сұлу.
20	Tavuğun sadakası bir yumurta.	Тауықтың садақасы бір жұмыртқа.

Түрік тіліндегі *kene gibi yarışkan* (кенедей жабысу), *ılan gibi soğuk* (жыландай суық), *arı gibi çalışkan* (арадай еңбекқор), *tilki gibi kurnaz* (түлкідей қу), *kedi gibi nankör* (мысық секілді рақметі жоқ), *eşek gibi inatçı* (есектей табандылық таныту), *deve gibi kinci* (түйедей кекшіл), *köpek gibi sadık* (иттей адал болу) тақылеттес қалыптасқан тұрақты теңеулердің қатарын орнитонимдерден өрбіген теңеулер мен метафоралар да толықтырып отыр [5]. (Кесте 3).

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKISTAN Özel Sayısı

№	Түрік тілінде	Қазақша аудармасы
1	Kuşu boyunca	Аққу мойын
2	Kuşu gibi	Аққудай
3	Tavuk gibi gidaklamak	Тауықтай қыт-қыттау
4	Horoz gibi ötmek	Қораздай шақыру
5	Karga gibi burnu bokta olmak	Қарғадай тұмсығы аспандау
6	Ördek gibi paytak paytak yürümek	Үйректей жүзу
7	Şahin gibi bakmak	Сұңқардай қарау
8	Bülbül gibi söylemek	Бұлбұлдай сайрау
9	Atmaca gibi atılmak	Қаршығадай бойлау
10	Kartal gibi süzülme	Бүркіттей сүзілу
11	Kaz gibi tısılamak	Қаздай қорғау

Қазақ тіліндегі орнитонимдер атаулар жүйесіне біршама үлес қосып, ономастиканың бір тармағы – антропонимияның дамуында маңызды орын алса, түрік тілінде де дәл осы қызметті атқару қабілетіне ие. Қасқыр мен құс теңдей өмір сүрген әлем ұрпағының бүгінгі буыны қарға мен торғайдан артық құс танымауы да әбден мүмкін. Қазақтың ұлдарына *Лашын, Сұңқар, Бүркітбай, Қоразбек*, қыздарына *Ақсұңқар, Үкілімай, Аққу, Ақтоты, Бұлбұл, Қарлығаш, Сандуғаш* сынды құс аттарымен есім бергенін ескерсек, қазақтармен қатар, түріктер де бағзы замандардан-ақ құспен үндес халық екенін айтқымыз келеді: *Akdoğan, Akkuş, Aksuna, Aksungur, Alakuş, Alpkartal, Arkuş, Aysungur, Balaban, Bülbül, Çalikuşu, Doğan, Doğanalp, Doğanbaşı, Doğanbey, Dudu, Gülsuna, Hüma, İshak, Karabatak, Karadoğan, Karakuş, Keklik, Kumru, Kuşhan,*

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Martı, Özdoğan, Özşahin, Saka, Sariasma, Suna, Sungur, Sunguralp, Sungurbay, Sungurbey, Sungurtekin, Şendoğan, Toygar, Turna, Üveyik [6]. Тертеп: Atmaca, Baykuş, Bozkuş, Cücük, Çaylak, Demirkuş, Doğancı, Doğancıl, Doğancılar, Ferik, Gökkuş, Güvercin, Horoz, Horozlu, Horozoğlu, Horozpınar, Kartal, Kırlangıç, Kocakuş, Kumru, Kumrulu, Kumrulukuş, Kumruoğlu, Kuş, Kuşbaz, Kuşçu, Kuşcular, Kuşculu, Kuşculu, Kuşculuoğlu, Kuşdoğan, Ördekçioğlu, Ördekoğlu, Özkartal, Özkuş, Özsungur, Sarıkuş, Serçe, Sungurgil, Sungurlar, Sungurlucan, Sunguroğlu, Şahin, Şahinalp, Şahinbaş, Şahinbaşoğlu, Şahinbozkır, Şahindaş, Şahiner, Şahingil, Şahingiray, Şahingöz, Şahingür, Şahinkanat, Şahinkaya, Şahinler, Şahinli, Şahinoğlu, Şahinoğulları, Şahinöz, Şahintaş, Şahintürk, Şahinuçtu, Şahinyılmaz, Şahinzade, Tavukçu, Tavukçuoğlu, Turnagil, Turnagöz [7].

Түрік мәдениетіндегі құстардың маңызы мен алатын орнын топонимикалық атаулармен де көрсетуге айғақ бар. Түріктер Анадолыға қоныс аударғанда Азияда қолданылған жер атауларын жаңадан орналасқан аймақтарына да бергенін айта келе, орнитонимдермен байланысқан топонимикалық бірліктер түрік тілінде, түрік әдебиетінде бұрыннан қолданылып келе жатқан атаулар екенін тілге тиек еткен абзал. Олар: Bildircin, Bülbüldere, Bülbülköy, Bülbüllü, Doğancılar, Kargalık, Kartalköy, Keklikayası, Kuşuköy, Kuşçuköy, Kuşdağı, Kuzgunlu, Leylekköy, Şahintepe, Toygarlı сияқты және бұдан бөлек 170 жер, ауыл атаулары бар [8].

Қорыта айтқанда, Түркия мемлекеті құрылған соң, алғашында осман тілі, кейіннен түрік тілі деп аталған ұлт тілінің өзіне тән өзгешелігі мен қазақ тілімен ұқсас тұстары да бар екен. Оны жоғарыда берілген тілдік бірліктерден аңғару қиын емес. Түрік халқының дүниетанымында жануарлармен қатар, құстардың да айырықша мәнге ие екендігі дәлелденді десек те болады. Қызына Suna, Akkuş, Çalıkuşu, Kumru деп, ұлына Özdoğan, Özşahin, Alpkartal деп ат қойып, маңғаз аққудың кербездігі мен әсемдігіне балап, бұлбұлдай сайратқан түрік халқының өресі кең, танымы мен талғамы жоғары екендігіне көзіміз жетіп отыр.

Темірді балқытпай-ақ қамырдай илеп, түйін түйген, даусына ерекше биязылық дарыған Дәуіт пайғамбардың 12 жасында таққа отырған Сүлеймен атты ұлының құс

тілін білетіндігі барша жұртқа мәлім. Алла Тағала патшалық пен пайғамбарлықты қатар ұстаған Сүлеймен пайғамбардың тілінде: «Ей, адамдар! Бізге құс тілі үйретілді. Сондай-ақ бізге әр нәрсе берілді. Рас, бұл – әлбетте анық бір артықшылық», – деген (Нәміл сүресі, 16 аят). Сонымен қатар, Қазақ ең қыран құстың бір түрінің мифтік атауын «бидайық», ал ең әйдік саятшыны «мініскер құсбегі» десе (қазақ, қырғыз, татарлар ең дәулескер құсбегіні «мініскер» деп атаған), құсбегі пірін «Жалайыр Шора» деп атаған. Қазақ пен қырғыздың «құс төресі – бидайық, ит төресі – құмайық» дейтін аталы сөзі текке айтыламаса керек. Халықтың ұғымында Жалайыр Шора алғаш рет қыран құсты қолға үйретумен бірге бүркіттің жабдықтары – томаға, аяқбау, биялайды ойлап табушы ретінде де сақталған. Жалайыр Шора мен Сүлеймен пайғамбар сынды құспен тілдесе білген, онымен үндес болған тарихи тұлғалардың бойындағы құсжандылық қасиеті бүгінгі ұрпағына берілмесіне кім кепіл?...

Кезінде алаш ардақтыларының тілге берген «Тіл – айна, оның ішіне бүтін халықтың тұрмысы түсіп тұрады» (Ғ.Қараш), «Тіл – жұрттың жаны» (Х.Досмұхаметұлы), «Тіл – халықтың перзенті, ол адамзаттың тарихымен тығыз байланысты» (М.Шоқай), «Тіл – адам жанының тілмашы» (М.Жұмабаев), «Ұлттың тілі – сол ұлттың жаны, жан дүниесі» (М.Әуезов), т.т. сипаттамалары еуропалық лингвистер берген анықтамалардан бағасы да, маңызы да кем емес, тіл табиғатын терең түсінуден туған пайымдаулар.

Тіл неге айна болады? Біз айнаға қарағанда өзіміздің тұтас бейнемізді қалай көретін болсақ, тіл де сол секілді: тіліміздегі атаулар мен қолданыстардың барлығы халықтың тұрмысы мен тарихының негізгі ақпараттарын жинап, сақтап қана қоймайды, бүгінгі және келер ұрпаққа жеткізеді. Кумулятивтік қызмет деп аталатын тілдің бұл қызметі қай халықтың болмасын жан дүниесі мен тарихынан, рухани және заттық мәдениетінен ақпар беретін қазыналы қойма іспеттес. Халқымыздың этностық, ұлттық мұрасы, рухы, тарихы, мәдениеті, негізінен тілде көрініс табатындықтан, жоғарыдағы ұлт ардақтылары тілді ұлттың жаны, жан дүниесі, халық перзенті, адам жанының тілмашы деп бағалаған. Өйткені тілде халықтың рухани қасиеттерін білдіретін дүниетанымдық түсініктері белгіленіп сақталады [9, 5]. Олай болса,

жоғарыда аталған орнитонимдер түркі халықтарының қоршаған ортаның, табиғаттың еркін перзенттері – құстарды танудағы ең ерте және мол танымдық ақпаратының болғандығын айғақтайды. Бұл түсінік көшпелілерді тек төрт түлік малмен байланысты қарайтын стереотипке қарсы жаңа пайымдаулар жасауға түрткі болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) 3-том. Табиғат. «Сардар» баспа үйі, 2013.- 480 б.
2. <https://onedio.com/haber/turk-mitolojisinde-onemli-bir-yere-sahip-olan-ve-farkli-erdemleri-simgeleyen-9-hayvan-457578>
3. Nimetullah Hafız. Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri. s. 84. Priştine, 1985.
4. Ömer Asım Aksoy. Atasözleri Sözlüğü. – Ankara, 1984.
5. Sami Akalın. Türk folklorunda kuşlar. – Ankara: Ersa Matbaası, 1993.
6. Selma Tuncay – Adviye Aysan. Türk Adları Kılavuzu. – Ankara, 1981.
7. İstanbul Telefon Rehberi, 1977.
8. TC. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü: 1983 Seçimleri - Meskün Yerler. – Ankara, 1984.
9. Ермекова Т., Юсуп А., Абдуманапова Ж. Қызға қатысты тілдік бірліктердің этномәдени сипаты. – Алматы: «Мерей» баспасы, 2015.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

УДК 809(434)

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНІҢ ЛАТЫН НЕГІЗДІ ЖАҢА НҰСҚАСЫ

Н.А. Садуақас ²⁹

М.О. Мирон ³⁰

Аңдатпа: Мақалада қазақ жазуындағы латын әліпбиі мен қазақ тілінің жазу ережелері туралы айтылады. Латын әліпбиіне көшудің тиімділігімен қатар ұсынылған нұсқалардағы кейбір ойланатын тұстары талқыланады, яғни оқу мен жазуда қиындық тудыратын әріптердің кездесуі, олардың оқылу жолдары туралы жазылған. Қазақ тілінің табиғи болмысын сақтауда үндестік заңының маңыздылығы аталады. Қазақ әліпбиі туысқан түрік халықтарының әліпбиіне ұқсас жасалуы керектігі айтылған.

Кілт сөздер: латын, әріп, дыбыс, әліпби, жазу, емле, қазақ тілі, үндестік заңы, графика, диграф, апостроф, орфоэпия, термин, техника, оқу-білім, ақпарат, технология.

²⁹ Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

³⁰ Mirov-agu@mail.ru Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Ақтөбе қаласы, Қазақстан Республикасы

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Arařtırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

A NEW VERSION OF LATIN-BASED KAZAKH ALPHABET

Saduakas Nurbol Abdullauli

Mirov Mukhtar Orynbasarlyy

Aktobe, Kazakhstan

ABSTRACT

The article is about Latin alphabet in Kazakh writing and writing rules of Kazakh language. It's written about the effectiveness of using Latin letters in our language, and discussed some sides which can cause difficulties while reading and writing. It's mentioned the importance of keeping the harmony of vowels in Kazakh language. It was told about the necessity of creating Kazakh alphabet the same as alphabet of Turkic people.

Keywords: Latin, letter, sound, alphabet, writing, rule, Kazakh, harmony of vowels, graphics, diagram, apostrophe, orphoepic, term, technic, educational, information, technology.

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНІҢ ЛАТЫН НЕГІЗДІ ЖАҢА НҰСҚАСЫ

Қазақ әліпбиі мен жазуын жаңа заман талаптарына байланысты латын графикасына көшіру жұмыстары жүйелі түрде жүргізіліп жатыр. Қазақ жазуын жетілдіріп, әлемдік талаптарға сай болу үшін латын әліпбиін тіліміздің ішкі ерекшелігіне сай бейімдеп алу бағытында ғылыми көзқарастарға ерекше назар аударылып отыр. Қазіргі заман - жазу заманы, өйткені ғылым мен техника, оқу-білім, ақпарат, жаңа технологиялар, т.б. бәрі де жазу арқылы іске асады. Адамның қазіргідей дамыған қоғамдағы өмір сүріп, білім алуы, еңбек етуі, белгілі бір мамандықты игеруі, т.б. белсенді іс-әрекеттері мемлекеттік тіл мен ағылшын тілінен, оның жазуынан айналып өте алмайды. Қазіргі таңда қазақ тілі өрістеп, елімізде мемлекеттік тілге деген сұраныс артып, керегесін кеңге жайып, егеменді елімізбен қатар дамып келеді. Қазақ елінің болашағы үшін мемлекеттік тілінің жазуы да заман талабына сай мінсіз болып келуін күнделікті өмірдің өзі талап етіп отырғаны баршаға аян. Қазіргі таңда алдыңғы қатарлы дамыған елдердің басым көпшілігі игілігін көріп отырған латын әліпбиі өркениеттің жазуы ретінде біздің де тұрмыстық басты қажеттіліктеріміздің біріне айналып отыр. Сондықтан Тұңғыш Елбасы Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында: «Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты», -деп, бұл шараның маңыздылығын атап көрсетті[1]. Қазақ жазуын латын қарпіне көшіру туралы мәселе рухани жаңғыру бағытындағы халықтың ықыласына ие болып, кең қолдау тауып отырған мәңгі елдің болашағына, мемлекеттік тілдің келешегіне жасалған игі істердің, маңызды тарихи оқиғалардың бірі деп білеміз. Осы орайда, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директоры, профессор Е. Қажыбек: «Біз латын әліпбиіне көше отырып, өркениетті елдердің қатарына қосылып, тіліміздегі дыбыстық жүйелерді нақтылап, қазақ тілінің жазылуы мен дыбысталу кезінде басы артық кірме сөздерден арыламыз. Латын әліпбиіне көшуді сайып келгенде, ана тіліміздің болашағын ойлау, оның қолданыс аясын одан ары кеңейте түсуге, мәртебесін көтеруге

жасалған мүмкіндік деп түсіну керек», - деп, әліпбиді ауыстыру еліміздің болашағы үшін аса қажетті қадам екенін, оның маңызын әр адам терең сезіне біліп, ортақ іске өз үлестерін қосуы керектігін айтты[2.3]. Сондықтан қазақ тілі әліпбиін латынға көшіру- мемлекеттік тілімізді әлемдік стандартқа сай келтіру деп түсінеміз. Әліпбиімізді латын графикасына көшіру жұмысында латын жазуын пайдаланып жүрген елдердің тәжірибесі негізге алынып отыр. Осы бағыттағы жұмыстарымызға туысқан түрік бауырларымыз ерекше қолдау көрсетіп отыр.

Әліпби ауыстыру мәселесі қозғалған алғашқы кезеңде-ақ туған тілінің болашағына алаңдаған ғылыми қауым арасында талай қызу талқылаулар өткенін білеміз. Ғалым ағаларымыздың бірі әліпбиден өзге тілдің әріптерін шығарып тастау керектігін айтып, «Бүгінгі жазудың емле-ережесі орыс-қазақ әліпбиіне келеді. Қазақтың сөзінің әрбір үндес әуезін сақтайтын және морфем құрамын, буын тұрқын, тасымал ережесін бұзбайтын әліпби жасау қажет» десе[3.11], енді бірі «Қазақ тілі әліпбиінің құрамындағы қыруар әріпті өгейсітіп, жат дыбыстарға жатқызып, әліпби құрамынан шығарып тастау, соның ішінде в, х, ф, ч, э, ю, я деген дыбыс та, әріп те жоқ деп, оларды бүтіндей орыс тіліне теліп, шетқақпайлау шындыққа жанаспайтын, жартыкеш, жан-жақты дәлелденбеген, емлені шешуі қиын өте күрделі түйінге айналдыратын шешім демеске лаж жоқ», -деп ескерткен еді[4.4]. Егер қазақ тілінің өзіндік дыбысталымына назар аудармасақ, онда өз сөздеріміздің орфоэпиялық талаптарын да бұзып, тіліміздегі табиғи ерекшелігі болып табылатын сингармонизм құбылысын жоғалтып алуымыз мүмкін. Ал әліпбиден шығарылатын әріптер туралы нақты ғылыми деректерге сүйенбесек, ол да белгілі бір дәрежеде қиындықтар тудырады.

Қазіргі кезде қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру жұмыстарына жауапты орындармен қатар бүкіл жұртшылық ұсынылған әліпби нұсқаларын талқылауға белсенді араласып келеді. Осы кезге дейін жұртшылық ұсынылған әліпбидің диграф, апостроф, акут, умлаут нұсқаларымен танысып, латын негізді жаңа әліпбидің нұсқасын талқылауға қатысқан болатын. Апостроф пен қосар таңбалар сөз тұрқын ұзартып, оқу мен жазуға икемді болмады. Ғылыми қауым өкілдері әліпби

жасаушылардың қазақ тілі дыбыстарының ерекшелігін барынша ескеріп, мүмкіндігінше «бір әріп – бір дыбыс» ұстанымын сақтауға назар аударуын қалаған еді. Талқылаулар нәтижесінде латын негізді қазақ әліпбиінің ақутта әріпүсті бір ноқат алынған үшінші нұсқасы біршама жетілдірілгені айтылды. Әріпүсті ноқат жазуға, қабылданымға оңтайлы екені байқалады. Дегенмен, бұл ақутты нұсқаны әлі де жетілдіру қажеттігі көрініп тұрды. Мысалы, әліпбиде ч (ch), ш(sh) дыбыстарын таңбалауға қос әріп алынғандықтан, бұл дыбыстардың диграф таңбаларын сөз ішінде дәл тану да оңай болмады. Қос әріппен берілген «pasha» сияқты сөздер «пасха», «паша», «паша» деп үш түрлі оқуға жол беруі мүмкін деген пікір айтылды. Сонымен бірге «у» дыбысының ақутты «ú» таңбасымен берілуі, «й, и» және «і» үшін алынған бас әріптерінің бірдей «I» таңбамен белгіленуі де, әліпбиімізде төл дыбыстауымызда жоқ «ч» әріпінің болуы да жұртшылықтың көңілінен шықпады. Тіліміздегі дыбыстарды таңбалауға әріп жеткізе алмай жатқан кезде әліпбиге латынның «С», «W» әріптері алынбай қалды деп айтушылар да болды. Сондықтан латынға өткен туысқан елдермен салыстыра қарағанда, біздің әліпбиіміз әлі де жетілдіре түсуді қажет етеді екен.

Қазіргі кирилл негізді әліпбиіміздегі 42 әріптің ішінде орыс тілінің он үш әріпі (в, ё, и, ц, ч, щ, ф, х, ь, ъ, э, ю, я) және ескі жазбаларымызда «ф», «х», «h» әріпі бар, сондықтан қазақтың қазіргі әдеби төл сөзінде жоқ әріптер өз тіліміздің заңдылығын бұзып, көп сөздерді орыс тілінің емле-ережелеріне бағынып жазып, өзге тіл заңдылығы бойынша айтуға итермеледі, яғни қазақ әліпбиі деген аты ғана, біздің әліпбиімізді қазақ-орыс әліпбиі деп атауға болады екен[3.11]. Бұл өз кезегінде тілді шұбарлап, қазақ тілінің өзіндік әуенін жоғалтуға жол берді. Ал осы әріптердің бәрін тастап кетуге тәуекел ете алмай, жартысын (в, и, ч, ф, х, h) алып келе жатырмыз. Бұл жерде нақты ғылыми зерттеуге сүйену керек деп есептейміз. Шындығында, тілдің болашағы осы таңдауларды ғылыми негізде дұрыс шешуімізге байланысты. Тіліміздің төл әуенін сақтаймыз деп өзге тіл сөздерін тілімізге икемдеп, өзгертіп айтуға бүгінгі жұртшылық психологиялық тұрғыда дайын ба, мұны да зерделеу қажет. Сонымен бірге, латын негізді жаңа әліпбиімізге классикалық латын әліпбиіндегі 26 әріптің тек үшеуін (C, W, X) алған жоқпыз. Бұл әріптерсіз медицинадағы «S» және «C» екі

дәруменін қалай ажыратып екі бөлек жазамыз, ағылшынның қысқартып алынған «ББС» күрделі атауындағы «С» бұл жерде «к» болып, «корпорация» деген сөздің басқы дыбысын танытып тұрғанын қалай таңбалаймыз деген сұрақтар да туындайды. Сондықтан латын әліпбиіндегі әріптердің барлығын алмасақ, шетел сөздерін жазуда қиындық болатын түрі бар. Жұртшылықтың жаңа емледегі өзге тілдің жіңішкелік белгісіне қатысты жуан-жіңішке болып жазылған аралас буынды сөздердің көбейгеніне (актөр, парөл, манөвр, түтор, медалөн, корөл, элманах, элфа, фөлклор, т.б.) және біріккен атау сөздердің аралығында қос дауысты дыбыстың қатар келуіне (Ортаазиялық, Қараағаш, Сарыарқа, сарыандыз, түйеошаған, кіреақы, бөлімшеаралық, сарыауру, т.б.) байланысты айту мен жазу арасындағы айырманың анық көрініс табуына да үйренуге тура келетін сияқты[5.24]. Енді айтылым мен жазылымның өз ерекшелігі бар екенін ескерсек, бұл екеуіне бірдей талап қоюға болмайтынын да ескеру керек екен. Сондықтан жазылымда екі дауысты қатар тұрса да, сөздің айтылымында олардың біреуі қалатыны түсінікті болып тұр. Жұртшылық та осыны ескеруі тиіс деп есептейміз.

Қазіргі кезде ең көп пікірталас туғызып отырған мәселенің бірі, кезінде А.Байтұрсынов, Қ.Жұбановтар дара әріппен жазу жағын қолайлаған ұу/уу, ый/ій тіркесімдері, қосар әріппен не дара «и, у» әріптерімен жазылу керектігін де осы уақыт аралығында кездескен кедергілерді негізге ала отырып шешкеніміз жөн сияқты. Жазу экономиясы үшін ұу/уу, ый/ій тіркесімдерін дара «и, у» әріптерімен жазу қолайлы, ал қазақ тілінің табиғи үндесімі тұрғысынан, дара әріпті қанша қолдасақ та, қосар таңбалаудың әуезділігін де жоққа шығара алмаймыз. Қазақ тіліндегі ең белсенді, яғни көп қолданылатын дауыссыз «Қ» дыбысы десек, осы төл дыбысымызбен айтылатын сөздеріміздің кейбірі «х», «һ» әрптерімен жазылып, солай айтылып келеді. Тіліміздің өзіндік ерекшелігін танытатын «қ» дыбысының фонологиялық қолданысына кедергі келтіріп тұрған әліпбиіміздегі орыс тілінің «х» және арабтың «һ» әріптері екені белгілі жай (қабар-хабар, қош-хош; қақарман-қаһарман, айдақар-айдаһар, Гауқар-Гауһар). Осындай жарыса қолданылып жүрген әріптерді әліпбиден аластату керек пе, әлде жазу емлесінде реттеу керек пе деген мәселеге де назар аударуымыз қажет. Жазудың қызметі айтуымызды шама келгенше

дәл таңбалау болу керек еді, яғни жазуымыз біздің айтуымызға қызмет етуі керек еді. Ал іс жүзінде қазіргі жазуымыздағы жағдай керісінше болып, тілдің негізгі тіршілігі – орфоэпиясының талаптары ұмытыла бастады[6.178]. Осы секілді сын-пікірлер мен кемшіліктеріне қарамастан жұртшылық өз ынта-ықыласымен латын негізді қазақ әліпбиіне көзі үйреніп, көңілі сеніп, түрлі жарнама, мекеме, жеке шаруашылық аттары, өзара жеке хат алмасуда, т.б. жерлерде латын әріптерін қолдана бастаған болатын.

Қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру жөніндегі Ұлттық комиссия жасаған әліпбидің қазіргі соңғы кезектегі жаңа нұсқасын тағы да талқылауға кірістік. Бұл нұсқада бұрын таныстырылған әліпбилерді талдау қорытындысында айтылған ескертпелерді негізге ала отырып, әліпбидің акут және умлаут арқылы берілген екі жаңа нұсқасын ұсыныпты. Әліпбидің бұл екі нұсқасы да ұқсас, екеуінде де 31 таңба бар, айырмасы біреуі – акут, екіншісі умлаут арқылы берілген. Жіңішке «ә», «ө», «ү» дауыстылары умлаут арқылы (Ä ä, Ö ö, Ü ü), ал «ғ» дауыссыз дыбысы бревис диакритикасымен (Ǿ) таңбаланған. Сонымен қатар, «ң» дыбысы акут арқылы - «Ŋ», ал умлаут нұсқасында «Ŋ» таңбасымен берілген. Бұдан бұрынғы нұсқалардан тағы бір өзгешелігі «Іі» әрпімен «й, и» дыбыстары, «Іі» әрпімен «і» дыбысы таңбаланған. Ал «у» дыбысы «U» таңбасымен, «ү», «ү» дыбыстары әріпүсті диакритикасы бар «Ü, Ü» таңбасымен, «ш» дыбысын әріпасты диакритикасы бар «Ş» седиль таңбасымен беру ұсынылған. Бұл нұсқада «Ш» дыбысының мәтін ішіндегі жиілігі жоғары, оны екі таңбамен беру мәтінді жасанды ұзартатыны, оны таңбалауға алынған (sh) қосар әрпі екі түрлі оқылып, шатасу тудыратыны ескерілген: Ashat-Ашат/Асхат, ashana-ашана/асхана; Сондықтан «ш» дыбысының бір седиль таңбасымен (ş) берілуі қазақ тіліндегі «бір дыбыс – бір таңба» принципін сақтауға да мүмкіндік береді. «Ч» дыбысы қазақ тілінің төл сөздерінде кездеспейді, осы дыбыспен айтылатын шетілдік сөздердің саны да өте аз және қолданылу жиілігі төмен деп, «ч» таңбасын әліпбиден алып тастау ұсынылған.

Әліпбидің акут және умлаут арқылы берілген екі жаңа нұсқасын ұсыну барысында Ұлттық комиссия жанындағы жұмыс топтары төмендегідей ғылыми қорытынды

жасаған: «Біріншіден, барлық түркі тілдерінің табиғатына ортақ «бір әріп – бір дыбыс» принципінің сақталмауы; Екіншіден, қазақ әліпбиіндегі реттіліктің сақталмауы; Үшіншіден, классикалық латын әліпбиіндегі кейбір әріптердің өзге дыбыстарды таңбалауы; Төртіншіден, әліпбидегі кейбір әріптердің Unicode стандартына сай болмағандықтан, компьютерде танылу, оқылу және конверторлау барысында кедергілер келтіруі); Бұл пікірді толығымен қолдауға болады. Ұсынылған әліпбидің акут арқылы берілген «А» нұсқасынан бас тарту керек. Себебі күнделікті қолданыста умлаут диакритикасының мәтіндегі танымдылығы жоғары да, ал акут әліпбиімен жазу барысында дара тұрған, жалғыз жолүсті таңбаның көзшалымға қолайсыз тұстары өте көп болады. (Мысалы, ксерокспен көшірме жасалған қағазда, немесе көшеге ілінген жарнамада әріпүсті бір нүкте көзге шалынбайды, т.б. қиындықтар жиі орын алады). Сондықтан неміс, эстон, швед, түрік, әзербайжан, сияқты т.б. халықтар қолданысында бар, ұсынылған әліпбидің умлаут арқылы берілген «Ә» нұсқасын қабылдап, оны әлі де жетілдіре түсу керек деп есептейміз.

Осы кезге дейінгі тілдік қолданысымыздың өткеніне зер салар болсақ, «у, ұ, ү» дыбыстарына ұқсас таңба беруге болмайды. Себебі бұл таңдау қазақ тілінің «ұ, ү» төл дыбыстарына қауіп тудырып, «у» дыбысына артықшылық береді. Қазіргі жаһандану кезеңіндегі жағдай олардың таңбаларындағы қосымша айыру белгілерін ескермеуге, осы «у, ұ, ү» дыбыстарының үшеуін де бір ғана «у» дыбысымен айтып, осы таңбамен жазуға жол береді. Мысалы, әртүрлі жағдайларда Үміт, Ұлжан, Орал, сияқты т.б. есімдерді, осындай басқа да сөздерді «у» әрпімен айтып-жазу «дәстүрге» айналып кеткенін көріп, оған шектеу жасай алмай келеміз. Бұған қоса «ұ, ү» дыбыстарына қарағанда «у» әрпінің жиілігі аса жоғары екендігін ескермеу - өте қате пікір. Олардың ұқсас таңбалануы көзшалымға да қиындық тудырады. Сондықтан «у» дыбысын базалық латын әліпбиіндегі өз таңбасымен, яғни «U» таңбасымен беру» туралы ұсыныс дұрыс емес. Біз алғашқы кезекте ағылшын тілі емес, өз ана тіліміздің дыбысталу ерекшелігін ескеруіміз керек. Қазақ тілінің табиғаты бойынша еріндік дауыссыз «у» дыбысы мен еріндік дауысты «ұ, ү» дыбыстарын бір қатарға қойып, өзара оппозициялық топ жасауға болмайды. Оларды графикалық жағынан ұқсас

таңбалауға да болмайды. Ал оларды қатар қолдану жаңадан тіл үйренушілер ғана емес, өз ана тілінде сөйлеушілерді де адастырады. Сондықтан «Еріндік дауыссыз дыбыс [y] мен еріндік дауысты жіңішке [ү]-ні және жуан дауысты [ұ]-ны базалық бір әріппен, яғни U-мен таңбалап, өзара ажыратқан ыңғайлы, сонда бұларды бірдей (U, Ū, Ü) таңбалар қатарымен беру әліпбидің көзшалымдық та, қолдағдылық та тартымдылығын арттырады» деген көзқарас та орынды айтылмаған. Осыған орай, «U» таңбасын «ұ, ү» дыбыстарына қалдырып, «y» дыбысын базалық латын әліпбиіндегі дауыссыз дыбысқа қатысты «W w» таңбасымен беру қажет. Ал бұған қоса, бұл әріптің орыс тілінен енген сөздердегі дауысты дыбысты таңбалауы оның екінші қызметі деп есептелуі керек.

Латын әліпбиіне көшу арқылы ортақ түрік әліпбиін жасауға мүмкіндігіміз де арта түседі дегенбіз. Олай болса, төмендегі кестеден әліпбиіміздегі өзгешелікті көруге болады:

№	Кирилл	Қазақ	Түрік	Азербайжан
11	и, й	І і	Y y	Y y
30	ы	Y y	I ı	I ı
31	і	I ı	I i	I i

Бұл жерде қазақ тіліндегі « ы, і» егіз төл дыбыстары өзара жуан-жіңішке болып, ұқсас таңбалауы керек. Әрі таңбалары да туысқан түрік тілдер әліпбиімен жақындастырылғаны жөн. Ұлттық комиссия қорытындысында дыбыс-әріп қатынасының қазақ тілімен қатар халықаралық терминдердегі, ағылшын тіліндегі қолданыстарына жан-жақты назар аударылса да, алғашқы кезекте қазақ тіліндегі қолданысы ескерілуі керек. Дегенмен, латын әліпбиіндегі барлық әріптің өз қызметі бар екенін, олардың біреуі жоқ болса да ағылшын тілінде қалыптасқан халықаралық бренд, лого атауларын жазуда қиындыққа кездесетініміз де айдан анық жай. Қазіргі

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKISTAN Özel Sayısı

тілдік қарым-қатынас күшейген заманда қазақ әліпбиі тек қазақ тіліндегі сөздерді жазумен шектелмей, кірме сөздерді жазуға да икемді болғаны жөн сияқты.

Қорыта айтқанда, әліпбидің умлаут нұсқасын әлі де жетілдіріп, осы бойынша жазуда кездесетін кедергілерді анықтай түскен жөн. Ұлттық әліпби деп тек қазақ сөзін ғана таңбаламай, өзге тіл сөздерін жазуға да икемді, жазуымыздың емле ережелері де әлемдік стандартқа сай болуын қамтамасыз ете алатын әліпбиді айтамыз. Егер қазақ тілінің өзіндік дыбысталымына назар аудармасак, онда тіліміздің үндесім табиғатына қиянат етеміз, ал әліпбиден шығарылатын әріптер туралы нақты ғылыми деректерге сүйенбесек, ол да белгілі бір дәрежеде қиындықтар тудырады. Осы мәселені оңтайлы шешуде білікті мамандардың нақты ұстанымдарына сүйенуіміз қажет. Әліпбиімізді туысқан түрік ағайындардың әліпбиіне жақындата түсу керек деп ойлаймын. Сонымен бірге, қазақ жазуын жаңғырту үшін әліпби мен емле қазақ тілінің үндесім заңына сай болуы керек, себебі әліпбиді өзгертіп, ал емле баяғы қалпында қалса-ештеңе өзгермейді. Латын қарпі - қазақ жазуының жаңғыруының негізі, сондықтан ұлттық әліпбиіміз бен жазу емлемізді ана тіліміздің табиғи дыбысталымына сай құрастырып, осы әліпби арқылы туысқан түрік халықтарымен жазуымыз да жақындай түсеріне кәміл сенеміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»// Ақтөбе облыстық қоғамдық-саяси газет, №44(20.477).14.04.2017 ж. 1-2 б.
2. Жаңғырудың жаңа белесі// Айқын газеті-Aikyn.kz. 08.08.2017 ж.
3. Жүнісбек Ә. Төл әліпби – төл жазу мәселелері. –Алматы: Дайк-Пресс, 2017.- 232 б.
- 4.Бизақов С. Емлені ескеруіміз керек.//Ана тілі газеті, №7(1121).14.02.2013.-4-б.
5. Күдерінова Қ. Бірге ме, бөлек пе? – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2017. – 84 б.
6. Садуақас Н.А. Қазіргі қазақ тілі фонетикасы. Оқу құралы.-Алматы: Эвро, 2018.-364 б.

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKISTAN Özel Sayısı

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІ ШЕТЕЛ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ОЙ-ПІКІРІНДЕ

Тоқтабай Ахмет Уалханұлы (Toktabay Akhmet Ualkhanuly) ³¹

INDEPENDENCE OF KAZAKHSTAN IN THE OPINIONS OF FOREIGN KAZAKHS

ABSTRACT

On December 16, 1991, Kazakhstan declared independence and declared it to the world. About 5 million Kazakhs live in the countries of near and far abroad. The article deals with the ideas and opinions of Kazakhs from Turkey, China, Mongolia, Iran and Uzbekistan for the independence of Kazakhstan. There was no limit to the delight of Kazakhs abroad. They saw this event as a dream that has come true for millennia. There was talk of moving to Kazakhstan immediately. Wherever the Kazakhs lived, they considered Kazakhstan their great homeland.

Key words: Kazakhstan, independence, Turkey, China, Mongolia, Zhumbashkan, Atameken, Z. Kinayatuly, Turkestan, horse thieves, a waving blue flag.

³¹ Тарих ғылымдарының докторы, профессор - Doctor of historical sciences, professor

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІ ШЕТЕЛ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ОЙ- ПІКІРІНДЕ

Кіріспе: Бодандықтың ащы дәмін татқан, өмір бойы туған отанын көре алмай қор болған, көзі ашық көкірегі ояу, ұлттық санасы мен намысы жоғары шетел қазақтары қызыл империяның құрсауында қалған Қазақстанда не болып жатқанына үнемі құлақтарын түріп, көңілдері алаңдап, сағынышпен күн кешкен. Сондықтан қызыл империя құлап, оның отары болған ұлт республикалары 1991 жылы бірінен соң бірі бостандық алып, салтанат құрып жатқанда, Қазақстан қашан тәуелсіздігін жариялайды екен деп, күн санап, ай санап, тағатсыздана күттік дейді Түркия, Монғолия және Қытай қазақтары. Оның алдында КСРО-ны сақтау жөнінде референдумда Қазақстан халқының 80%-і "КСРО сақталсын" деп дауыс беріпті деген лақап тарады, Қытай қазақтарының көңіліне қобалжу ұялап қажып кеткендей болдык дейді Оспан батыр Исламұлының (1889-1951) "Бала батыр" атанған атақты мергені көзі тірі Құнанбай батыр (АӨЖМ).

Қазақстанның еркіндік алатынына бірден-бір сенген Түркия қазақтары. 1991 жылы 25 қыркүйекте Анкараның Есенбұға алаңында 200-ден астам қазақтар ұлттық киім киіп шығып: "Қазақстан Жұмһурбашканы Нұрсұлтан Назарбаевқа жалынды сәлем! Жер бетіндегі қазақтың жалғыз көсемі "Көсегең көгерсін" деген сөздер жазылған плакаттар ұстап қарсы алды дейді осы оқиғаны көзімен көрген делегация мүшесі Оқап Қыдырханов (Қыдырханов, 2012: 60). Түркиялық қазақ ағайындар Назарбаевты - "Жұмһурбашкан"яғни президент деп қарсы алуы Қазақстан егеменді ел дегеннің белгісі еді. Делегация мүшелері жазушылар одағының басшысы Найманбаев "Қазақ әдебиеті" газетінің редакторы Т.Әбдіковпен, Құранды қазақ тіліне тұңғыш аударған О.Қыдырхановпен әңгімесінде 80-нен асқан Ұядан Ақай қария былай деген: - Бауырлар, егемендіктің ерекше бір белгісі жетпей тұрғанын айтсам айып етпеңіздер. Қазақстан президентіне көрсеткен жаңағы құрмет менің өмірімдегі ең зор қуанышым. Бұған жеткізген тәңірге мың шүкіршілік. Өттең жаңағы жерде "Истихлал Маршнан"

(Түрік гимнінен) соң қазақтың өз мемлекеттік гимні ойналса біздің бойымыздағы қан кернеуі екі есе ұлғаяр еді-ау (Қыдырханов, 2012: 60). Қазақстанның тәуелсіздік алғанын Стамбул көшесінде келе жатып естігенде Халифа Алтай ақсақал сол жерде бет орамалын жайып жіберіп, құран оқып, отанының азаттығына бағыштайды. Бұл өнім бе түсімбе деп, Алланың бізге берген рахымы, сыйы ғой дедім қунып, шаттанғаннан. (АӨЖМ)

Шетелдердегі қазақтармен қоянқолтық араласып өмір тұрмыстарын көріп әңгіме дүкен құрғанда, ешкімнің қас-қабағына қарамай жалтақтамай өз еліндегідей емін еркін жүріп жатқан Түркия қазақтары ғана. Өкінішке орай мұндай жағдай, тіршілік басқа бірде-бір алыс-жақын шетелдердегі қазақтарда жоқ. Біраз жылдар қазақ диаспорасын зеттегенде ойыма түйгенім осы.

Қазақстанның тәуелсіздік алғанын естіген Пекиндегі жүздеген қазақ студенттері жиналып бұрынғы гимннен "Біз қазақ ежелден еркіндік аңсаған " деген сөздермен бірін-бірі құттықтап, Е.Хасанғалиевтің "Атамекен" әнін шырқайды...(АӨЖМ)

Қазақстан тәуелсіздік алып, өзінің бостандығын жариялап, Назарбаевтың сөзін радиодан естігенде Шыңжаң қазағында қуанбаған адам жоқ - дейді жазушы Көбен Асқарұлы. Үйдің ішінде бір адам қуанса менің әкем қуанды, 90-нан асып көзі көрмей қалған болатын. Көзім көрмеседе, көңілім сенді мен бақытты екем қазір өліп кетсем де арманым жоқ – деді әкем, екі жылдан соң қайтыс болды. Назарбаевтың сөзін естіген соң «Алтай аясында» журналының мекемесіне бардым. Журналдың бас редакторы менің аталас бауырым Қабыл деген жігіт еді: Аға Қадыс Уәли Алтай аймағының губернаторы бізде жиын ашсам деп жатыр, бірталай зиялылар мен кадрлар түгел қатысады, сіз Ғалағанды замандасыңыз ғой шақырып келіңізші, біздің шақырғанамызға келмейді – деді. Ғалымбек деген кәрі төңкерісші түрмеден келген, үйінде жатып алады қызметіне көп келмейді, пенсияға шығуға таяп жүрген. Мақұл – дедімде үйіне барып есігін қағып едім, әйелі қызметіне шығып кеткен кез, есікті Ғалымбектің өзі ашты. Үй арақ сасиды, үстелдің үстінде жарым бөтелке арақ тұр.

- Ай Ғалымбек дедім, сенің әкең Әует арақтан өлген жоқ, найзағай түсіп өлмеппе еді, мынауың не, таң атпай істегенің, үйің арақ сасиды.

Ғалымбек: – Дәл айттың, жай түсіп өлген әкем тірілді, міне сол үшін ішіп отырмын. Сен отыр мен әңгіме айтып берейін. Жиырма жыл түрмеде отырып келдім, келгеннен кейін үкімет сенде қылмыс жоқ екен, сен ақ адам екенсің, деп мені қызметке орналастырды. "Алтай аясының" редакциясына келіп, директор болдым, әйел алдым, бала сүйдім, жаңағы 20 жыл бейнет ұмытылып кетті, бірақ көңілімде бір мұз қатып қалып еді, сол мұз бүгінге дейін ерімей келіп еді, бүгін түні еріді. Ақдалада айдауда соңғы жылдары жүргенде аздап еркіндікке шығарып, жаздың бір күні мені егін суаруға жіберді. Түскі тамақ ішіп келейін – деп суды тоспалау жерге байладымда, асхананың тамақ беретін тесігінің аузына келсем, қалың кезек. Суым орып кетеді-ау-деп біреудің кезегін алайын десем, ешкім кезегін бере қоятын емес, кезектің артына тұрсам суым қашып кететін түрі бар. Тұрғандарды жағалап келсем 6-шы қатарда өзіммен қалжындасып жүретін бір мұңғыл бар еді, қолында ыдысы бар әлгі жайбарақат тұр екен. Ту сыртынан келіп итеріп жіберіп едім, сенделіп кетіп қолындағы ыдысы ұшып түсті.

- Жаман қалмақ бұл сен тұратын жер емес, мен тұратын жер. Мұңғұл жерге түскен ыдысын алып, ішіндегі топырағын сүргіп тұрып:

- Ай Ғалымбек сен қазақтың оқыған зиялысысың, оңшыл, теріс төңкерісшіл болып келгенсің. Мен үкіметтің бір қойын ұрлап жеп қойған Балғанжап – атты қойшымын, өзім ұры, өзім надан. Сен жаман Балғанжап десең, оның дұрыс, мен мойындаймын, енді жаман қалмақ дегеніңе келіспеймін. Жаман қалмақ дегенше, 500 жыл төбеме шай қайнатқан қалмақ де. Әкеңнің аузы, қазақ сенің нең бар, менің жаманда болса мемлекетім бар.

- Әлгі сөзді естігенде, көзімнен жас шығып кетті. Тез жүріп артыма да, тамаққа да қарамай кетіп қалдым. Осы сөз көңілімде мұз болып қалып қалды, ойымнан кетпей қояды. Бүгінгі күні дербестік алғанда сол мұз еріді, содан ішіп отырмын.

- Енді оттамай арақты құй екіге бөліп. Менде Ғалағанның сөзіне іріленіп кетіп бөтелкені екіге бөліп құйып ішіп алдық. Көшеге шықтық, бір топ адам шулап жүр:

«Қазағым жасасын», «Қазақстан жасасын», «Қазақстан мемлекет болды» деген ұран сөздер естіледі, әлгілерге қосылып, Қабылдың өзін қосып алып, түнде жиналысқа бардық. Жиналыстан рухтанып шығып үш күн тойладық. Әбден қас қарайғанда үйге қарай келе жатсам, бұрыштағы үлкен қақпаның алдында біреу сұңқылдап жылап отыр, масаңдау екен, жақындасам өзіммен бір сыныпта оқыған сабақтасым Әбілкерім деген ұйғыр мұғалім.

- Ай саған не болдыботадай боздап деймін.

-Мына Шар Россияның (ұйғырлар Ресейді Шар Россия деп атайды) Азияға жеткен аяғы біздің Қашқарияға неге жетпей қалған.

- Шар Россия кезінде Алты шәрға дейін аяғымды көсілем деп, Шоқан Уәлихановты жіберген. Біздің Шоқан Уәлиханов барды емеспе сенің Қашқарияңа. Шоқанды қуалап жіберген патшаңнан, өздерінен көр, тұр кет үйіңе дедім..." [Ш. Уәлихановтың Қашқарияға саяхаты туралы айтылып тұр. А.Т. АӨЖМ].

Қазақстан қашан тәуелсіздік алады-деп күн санап күтіп жүрдік дейді Моңғолияның вице-премьері Зардыхан Қинаятұлы. Моңғолиялық қызметтес әріптестер: Сендер қазақтар орыстың құшағынан шықпай қойдыңдарғой, сірә? Қазақтар орыс болып кеткенбе, Қазақстан Ресейдің қол астында мәңгі-бақи қалды емес пе? т.с.с әзіл-қалжыңы аралас сөздермен күнде қажайды. Бір күні Министрлер кабинетінің мәжілісінде отыр едік, қызметші қыз есіктен кірді де аяғын тез басып премьер министрдің жанына келіп алдына бір қағазды қойып кетті, премьер қағазды қарады да менің алдыма ысыра салды, қарасам «Қазақстан Тәуелсіздік алды» - деген телеграмма екен. Көзімнен жас шығып кетті (АӨЖМ).

Моңғолия қазақтарында Қазақстанның тәуелсіздік алғаны соғым басына шақыру дәстүрімен сәйкес келеді. Дастарханға жиналған халықтың қыстың ұзақ сары таңында бірден-бір әңгімелері Қазақстанның жеке мемлекет болғаны туралы болады, ән айтылып, күй шертіліп, сыбызғы тартылады. Кейбір отбасылар арнайы ақсарбас сойып, Қазақстанның тәуелсіздік тойы деп атап өтеді. Жастардың арасында

Қазақстан жеке мемлекет болды, біз өз елімізге кетеміз деген сияқты сөздер айтылып, монғолдың ақшасын жыртып, лақтырған келеңсіз жағдайлар да болыпты.

Қазақ дәстүрінде атақты ұлы оқиғаларды "Көкқасқа" деп жылқыны құрбандыққа шалып атап өткен. Монғолия мен Ресейдің жылқы ұрлаушылары сонау ақпатшаның заманынан бастап, қазіргі күнге дейін бір-бірімен байланысып Монғолия жағы өздері ұрлаған жылқыны Ресейге, ресейліктер Монғолияға өткізіп бір-бірімен айырбас жасап, сөйтіп бірінің ұрлығын бірі жапқандықтан жылқы сіңеді екен. Мұны ежелден барымтаның "өткерме" деп атаған түрі. Екі жақтан да жылқы ұрлығын жасайтын қазақтар, Монғолиядан керейлер, Ресейден наймандар. Ресей жағынан жылқы алып келе жатқанда екі елдің шекарашылары бірігіп рейд жасап, барымташылардың жолы бөгеліп қалады. Қыстық күні аяз, барымташылар түнде ғана от жағып жылынып, ас ішеді, күндіз түтін шығарса көзге түсіп қаламыз деп сақтанады. Жылқыларды қалың орманның ішіне тығып тастаған, бір аптадай уақыт өтіп кетеді, сол кезде өздерінің радиоқабылдағыштары арқылы Қазақстанның тәуелсіздік алғанын естіп, атап өтпекші болады. Монғолиядан уәделескен жылқышылар келіп жетеді. Өңкей өрімдей жас жігіттер (16 мен 23-тің арасында) мұндай оқиғаға көкқасқа шалайық деп бір тайды таңдап, жығып бауыздар сәтте ішіндегі біреуі: Мал батасын берме, жан батасын берме, бостандық батасын бер деп дауыстайды. Сонда жылқышылардың үлкенірегі былай бата беріпті:

Көкқасқа тайға бата,

Қазақстанның тәуелсіздігіне бата,

Үш елдің достығына бата,

Шекараның бостығына бата,

Жылқыларымыз екі жақтан асып тұрсын,

Қазақстанның тәуелсіздігі баянды болсын

Бүкіл әлем таныған мемлекет болсын

Көкқасқаның қанымен,

Көгереіік, көктейік!

Алла риза болсын!

Аллах акбар!

Сөйтiп екі жақтың жылқышылары Қосағаштан (Ресей Федерациясы) арақ алдырып көкқасқаның етi бiткенше Тәуелсiздiк тойын тойлап, өздерiнше атап өтiптi. Екі күн өткен соң құрбандық шалғанын күткендей шегара ашылып, жылқыларын аман-есен айдап өткен екен (АӨЖМ).

Қазақстанның туына, туының түсіне, көк байраққа өздерінің ойларын айтып пікірлерін бiлдiрген монғолиялық қазақ, қалқа, тува дәрбет халықтары "тудың түсі өте дұрыс таңдалған" "Ежелгi көк түрiктен келе жатқан көк байрақ қой" - деп қазақтардан, "көк аспандай, кең аспандай түстес екен, Көктәңірінің қасиеттi көк түсі емес пе" сияқты сөздердi монғолдар мен твалықтардың аузынан естiдiм.

Алтай өткеліне барып жүргенде ұлты алтай Семен Кишкин қариямен әңгімелесудің сәтi түстi бiздiң қазақ достарымызбен таныстарымыз қазақстан тәуелсiздiң алғанна берi дiншiл болып барады. Мешiттерiн салып жатыр, балаларын шетелге оқуға жiберiп жатыр, өз дiнiмiз, өз құдайымыз, өз президентiмiз бар деп кеуделерiн қағады.

- Барлық қазақтың дiнi ислам, құдайымыз Алла сiздiң айтып отырғаныңыз мүлде қате дедiм мен.
- Ай, тұра тұр қазақтың жеке Құдайы бар екен ғой, аты сенiң есемiндей – Ахмет , осындағы қазақтар арнайы автобус шығарып Түркістан деген қалаға барып жатады, Арабияға бармай – ақ сол жерге барып қажы боп келдiк дейдi. Сонда ғана менiң есiме Қожа Ахмет Йассауи сап ете қалды, сексеннiң сеңгiрiне келген Семен ақсақалға Қожа Ахмет Йассауидiң ешқандай құдай емес, XII ғасырда өмiр сүрген дiн қайраткер исламның суфизм бағытының уағызшысы Түркістанда жерленген, Түркістанның қазақтың көне астанасы болғанын бiраз тәптiштеп түсiндiрдiм. Жасында

Барнауыл университетінің тіл-әдебиет факультетін бітірген саналы Семен ақсақал бірден түсінгеніне риза болдым (АӨЖМ).

Ташкент қаласына барып жүргенде өзбекстандық әріптестеріміз мынандай бір әңгіме айтып еді. Өзбектің бір бай жігіті Синьцзянның Қашғар жағының бір ұйғыр қызына үйленетін болып, Ташкентте бес жүздей адам шақырып той жасайды. Қыз жолдас болып еріп келген сол жақтың қазағының қызы екен. Той үстінде қыз жолдасына сөз берілгенде ,ол құйқылжыта қазақ әнін салды. Дауысы ерекше ашық, әннің қайырмасын созғаңы сонша профессионал әншіме деп қалдық. Бүкіл тойшы қауым риза болып қол соқты. Сонда өзбектің елағасы жасындағы Турсын ака деген бір азаматы, тамаданың қолынан микрофонды жұлып ап : Қазағым жасасын!Қазақстан жасасын! менде Қазақпын! - деп айқай салды.

Тамада: Турсын ака сізге не болды өмір бойы өзбек болып енді қазақ болғаныңыз дегенде

Турсын ака: Менің түбімде қазақ, қанымда қазақ, жанымда қазақ, жетпіс жыл өзбек болғаным жетеді- дегені барды (АӨЖМ).

Турсын акані, Турсын аға қылған қазақ әнінің әуезі, өнердің құдіреті, сол өнерді шет жерліктерге мойындатқан қызы дауысы демекпіз.

Қай заманда, қай халықтың өнер тарихына көз салсақ үздік өнер шығармалары белгілі бір тарихи толғағы жеткен оқиғалар шегіне жетіп, талантты өнерпаздар оны бірден байқап, мәңгілік қайталанбас өнер туындыларын өмірге келтірген. Мысалы Бетховеннің 9-шы симфониясын алайық. Бетховен алдына мынадай мақсат қойған: Наполеон бүкіл Еуропаны әскери талантының арқасында жаулап алса, ағылшындар бүкіл әлемнің теңіздері мен мұхиттарын бағындырса, мен музыкамен бүкіл әлемді жаулап алам деген екен. Бетховен мақсатына жетті, ал Бетховенді қамшылаған сөйтіп мәңгі өлмес шығарма жасатқан Наполеонның әскеи таланты, ағылшындардың соғыс теңіз флоты. Шостаковичтің "Ленинградтық " деп аталатын 7-ші симфониясы Ленинград блокадасының қайғы-қасіретіне миллиондаған аштан қырылғандардың

аруағына мәңгілік ескерткіш есебінде жазылған. Егерде Ленинград қоршауы болмаса, ХХ ғасырдың ұлы сазгері бұл шығарманы жазбас еді.

Қазақтың бостандық алған, егеменді ел болған сәтін музыкамен көркемдеген, бүкіл халықтың сүйіп айтатын әніне, керек десеңіз гимніне айналған "Көк тудың желбірегені". Авторлары Шыңжаң өлкесі Тарбағатай аймағының тумасы ақын Алмас Ахметбекұлы, Іле аймағы Күнесті ауданының тумасы сазгер Ермұрат Зейіпхан. Бұл азаматтардың жүрегінде бостандықтың қамытынан құтылып, бостандыққа деген арманы, отаны Қазақстанға деген сағыныш, ата-бабаларының еркіндік үшін төккен қан мен тері, егемендік алған елінің қуанышы түйісе келе, адамға ерекше күш пен асқақ рух беретін өнерді өмірге келтірген. Мұндай туынды жасау шын мәнінде бостандықтың дәмін татып, қадір-қасиетін сезінген соны ойы мен санасына тоқып өскен шын таланттардан ғана шығады.

Ұлы Француз революциясы ақын Ежен Потье мен композитор Пьер Дегейтерге "Марсельезаны" тудыруға қалай әсер етсе, Қазақстанның егеменді ел болуы Алмас Ахметбек пен Ермұрат Зейіпханға сондайлық зерде мен күш жігер берген еді.

Көктудың желбірегені -

Қазақтың асқақ беделі.

Махаббат, қайрат екеулеп,

Шымырлатқаны денені.

Көктудың желбірегені -

Жаныма қуат береді.

Таласқа түссе жан мен ту

Жан емес,

Маған керегі -

Көктудың желбірегені.

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKISTAN Özel Sayısı

Көктудың желбірегені -

Елдіктің асқақ өлеңі,

Әр жаққа тартпай , Қазағым,

Бір жерге жинал дегені.

Көктудың желбірегені -

Бақыттың елжірегені,

Қиырда қалған Қазақтың

Көзінің мөлдірегені.

Аумахан Мулиянұлы Монғолия армиясының Бас штабында құрылыс және коммуникация басқармасының бастығы әскери шені полковник, Қазақстанның азаттығын быдай деп жырлайды:

Еңсенді көтер қазағым,

Арылды бүгін азабың,

Егеменді елмін деп,

Тарихын мәңгі жазамын.

Жүрмеймін енді жат жерде,

Еліме туған кетемін,

Нем бар менің басқа елде,

Қуаныш кернеп жетемін.

Атамыздан аңсап ек,

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKISTAN Özel Sayısı

Тәуелсіз ел болсақ деп,

Шаңырақ қазақ көтерді,

Шашу шашып, қол соқ көп (Аумахан, 2001: 396).

Қазақстанға келген бетінде, ақын былай деп жырлайды:

Мен бүгін атам қазақ жеріндемін,

Бабамыз Абылайдың төріндемін,

Төбем тұр қуаныштан көкке жетіп,

Аласа бұрынғыдай көрінбедім.

Күн туды енді бүгін қазағыма,

Көнбейміз біз күштінің мазағына,

Жиылып қуатты бір ел боламыз,

Тарихын өз қолыммен жазам мына (Аумахан, 2001: 10-1166).

Елге келіп ата-жұрты мен, халқымен араласа бастағанда ақын:

Атадан қалған дәстүрін,

Асқақ емес бәстігім,

Басынған сөзін басқаның,

Келмейді сірә естігім.

Ақкөңіл, аңқау, алданғыш,

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKISTAN Özel Sayısı

Қойдай қоңыр қазағым,

Адал еңбек, әділет,

Аққан судай тазамын (Аумахан, 2001:11).

Еліміздің тәуелсіздігінің алғашқы жылдары жекешелендіру деген желеумен халықтың 70жыл бойы табан-ет, маңдай-тері мен жмнаған байлығы мен дәулетін ат төбеніндей аз ғана, пысықтар мен қулардың қолында кеткенін ақын асыл сөздің алмас кылышындай мейлінше әшкерелейді.

Ойлағандай болмады,

Бостандық заман басталып,

Жұмыссыз, аш, жалаңаш,

Еліміз қалды жасқанып.

Еркін заман басталып,

Есірлер елді басқарып,

Талауға түсті дәулетің,

Көбейді қылмыс, аш арық.

Сан мың адам жұмыстап,

Сақылдап тұрған өндіріс,

Сай тамтық жоқ құлады,

Алуға келмей болмай іс.

Жетпіс жыл жиған дәулетті,

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKISTAN Özel Sayısı

Жеменгер жетпіс жеп кетті,

Қалғанын қағып өкімет,

Халықты жаман мендетті.

Дорбалап жиған дәулетті,

Арбалап шашты жындылар,

Өмірден мән мен сән кетті,

Бағасыз кетті құндылар (Аумахан, 2001: 45).

Нарық заманында барлығы ақшаға тәуелді болады дегендей ақын Ақшаның жұмбақ сыры бар деген өлеңінде:

Бүгінгі құдай ақшаңыз,

Шамаңыз жетіп тапсаңыз,

Ақшаның жұмбақ сыры бар,

Ойланып көріп бақсаңыз.

Ақша байды кедей қып,

Кедейді байға теңейді,

Ақша кісі өлтіред,

Қара төре демейді.

Ақшаға сатып аласың,

Ел бастар шен-щекпенді,

Қайтарып қайта аласың,

Кегінді босқа кеткенді.

Аласың сатып ақшаға,

Оқымаған білімді,

Ақшаң болса басқада,

Жоктайды сенің күніңді.

Ақшада адам қаны бар,

Жақсы мен жаман жаны бар,

Момынды залым алдаған,

Арылмас қарғыс зары бар(Аумахан, 2001: 51-52).

Ирандағы қазақ диаспорасы, алыс шетелдегі саны жағынан және халықтың топтасып, салт-дәстүрлерді сақтау тұрғысынан, ең үлкен бөлігі саналады. Ирандық ақын Темірқұл Тәліп:

Кесірі тиіп орыстың,

Талай жылдан бері қарай,

Алыстап кетті арамыз,

Айырылған соң елінен,

Ата-қоныс жерінен,

Бұзылды көңіл наламыз.

Отан азат болған соң,

Жазылды екенді жарамыз,

Бес намаздың артынан,

Арнап дұға етеміз,

Бір Алла болсын панамыз

Қазақстанға алғаш болып бет бұрған, Иран қазақтары болды. (Жеменей, 2007: 118-119 бб).

1980-ші жылдардың ортасында, Монғолиядағы қайта құру, демократизациялау үрдісінің басшыларының бірі, Республика Премьер министрінің орынбасары, «Монғолия Ельцині» -атанған Зардыхан Қинаятұлы болды және Қазақстанға қазақтарды көшіруге мұрындық болған да осы кісі еді.

1995- 1996 жылдары Ілкіде байсалды басталған көш артынан бірталай қиындықтарға кез болып, біраз оралмандардың қайта қайтуына себепші болды. Сол кезде неше түрлі есек-аян тарады. Сол жағдайға байланысты Зардыхан аға бірнеше рет Қауымдастықтың отырысында баяндама жасап, мақалалар жазып, халықты сабырға шақырды.

«Мен қоғамтанушы тұрғысынанда, оралман ретінде де көш көліксіз болды деп айта алмаймын және көші-қон төңірегіндегі біржақты жылауық психология, елімізге, бірлігімізге жат кейбір қаңқу әңгімелерге қосыла алмаймын. Қазақстан Үкіметі жоқтан бар етіп, көші-қон төңірегінде қалыптасқан көптеген мәселелерді біртіндеп шешіп келеді. Бірақ біз алғашқыда аса дүбірлі басталған қазақ көшінің ет қызуы тез басылып, 1994-1995 жылдардан көші-қон мәселесі тығырыққа тіреле бастағанын мойындауымыз керек сияқты. Көштің мұндай күйге ұшырауына әкеліп соқтырған себеп-салдарлар қатарында мен төмендегі жағдайларды атар едім. Меніңше, көшті тығырыққа әкеліп тіреген ең басты себеп елдің экономикалық ахуалына байланысты. 1995-1996 жылдары Қазақстан экономикасындағы бұрынғы одақтан қалған мүмкіндік

сарқылып, жас мемлекеттің өзіне тән экономикалық дағдарыс басталды. Дағдарыс салдары қазақ көшін қабылдаушы негізгі объект-ауыл шаруашылығына тым ауыр тиді. «Байтал тұрғой бас қайғы» болып қалған ауыл үшін көш салмағы қия бетте ауған түйеге салған бұраудай батты» (Қиянатұлы, 2007).

1990-шы жылдардың ортасында Ресейде Еуразияшылдық идеясы көтерілген тұста, бұл науқанға Қазақстаннан бірден-бір қарсы шыққан қоғам қайраткері З.Қиянатұлы болды. Кедендік одақтың да Еуразия одағының да Ресейдің Қазақстанды қайтадан уысында ұстап, тәуелсіздігін шектеп, қол-аяғын матап, дымын шығартпайтын жымьсық саясаты екенін әшкерлеп, «Жас алаш» газетінде бірнеше мақалалар сериясын жазды. «Ресейдің қазіргі жағдайы да оңып тұрған жоқ. Империя ыдырап, экономика құлдырады, стратегиялық тұрғысынан НАТО-ның қоршауында қалып отыр. Сөйтіп бұл жолы да Қазақстанға бет бұру әуелі Ресей жағының қажеттілігінен туындап отыр. Бірақ бұл жолы Ресей әдіс айлаға басып пікірді қазақстандықтардың өз ауызымен айттыру арқылы ресейліктер Қазақстан емес, Қазақстан Ресейге бет бұрған сыңай таныттырып отыр» (Қиянатұлы, 2017: 328-329).

Айтан Нәсіпханұлы Қазақстан топырағына келгенге дейін-ақ, бүніл Шығыс Түркістан халықтарының күрескер көсемі ретінде досқа да, дұшпанға да белгілі болса, ол Қазақстан халқына теледидар радио, газет-журналдар арқылы асқақ рухты көсемсөз шебері, терең білімді саясаткер ретінде де кеңінен танылды. Оның республика тәуелсіздігі, ұлттық саясат, ұлттық кілт, сондай-ақ қазақ диаспорасының жай-күйі жайлы жазғандары мен айтқандары жұртшылықтың жүрегіне жетіп жатты (Нүсіпханұлы, 2002: 21).

Ұлы даладағы ұлы қазақты екі алпауыт держава екіге бөліп алған соң, ӘРқайсыс өзіне қараған аумақтағы байырғы халықты қырып-жойып, ассимиляциялап, бос қалған жерге Қытай қытайларын, Ресей орыстарын әкеліп орналастыруды көздеді. Іс жүзінде отаршылар өз ойлағандарынан да асып-түсіп жатты (Нүсіпханұлы, 2002: 8).

Ең қиыны, бізде құндылықтар туралы ұғымдарымыздың мейлінше шатасуы болып тұр. Отаншылдық дегенге өзіміз онша еліге қоймаймыз. «Қазақстандық отаншылдық» дегенге басқаларды селт еткізе алмаймыз. Көп себептердің бірі, әрі бірегейі-біз

сатқындарды сатқын деп білмейміз. Бішде «Отан сатқыны» деген атымен жоқ. Іс жүзінде сатқындар интернационалдар болып алған. Айналаң анталаған жау, сөйте тұра, бір сатқын шықпаған неткен тап-таза патриоттар елі, бұл өзі?

Егер сатқындар сатқындығының жазасын алмаса, әшкереленбесе, оларға халықтың өшпенділігі оянбаса, отаншылдықтың қадір-қасиетін қалай бағалап, немен салыстырып түсіне алады?.. (Нүсіпханұлы, 2002: 11).

Адамның күлкісін келтіріп, зығырданын қайнатар бір парадокс пайда болыпты. Қайдағы бір «антисеметизм, антирусизм» қатері тіралы дабыл қағады. Сонда «антиказахизм» қайда? Меніңше, Қазақстанда антисеметизм де, антирусизи де болған емес, боларлықтай жағдай да болған емес.

Керісінше соңғы екі ғасыр бойы антиқазақтық саясат ашық та, астыртын да, тоқтаусыз әрі зұлымдылықпен жүргізіліп келді. Оны дәлелдеп жатудың өзі артық (Нүсіпханұлы, 2002: 12).

Кәзіргі таңда А.Нүсіпханның осы сөздері қандай сәуегейлікпен көрегендікпен айтылғанына таң қалмасқа лажың жоқ. Есілбаев деген журналистсымақ бастаған орысқұлдар Г.Б.Колбиннен бастап күнібүгінге дейін Ресейдің қол шоқпарлары болып алған. «Қытай ұлы халық, ұлы ел, оны санымауымыз керек»- деп жар салған Қ.Сұлтанов бастаған қытайқұлдар Қытайдың шашбауын көтеріп, Қытайдың мүдесі үшін жұмыс істеуде.

Ашығын айтар болсақ, сөз қазақтың болашағы туралы болып отыр. Егер қазақ орыспен немесе қытай мен ағылшындық ассемияцияға түссе, онда кейбіреулер дәріптеп жүрген «өркениет, ғаламтану» дегендердің құны мен үшін көк тиынға тұрмайды. Халықтың-қазақтың-өзі жоқ болып кетсе, оның өркениеті жөнінде сөз қозғау күлкілі емес пе?! Бұл әлде, масқаралау ма?.. (Нүсіпханұлы, 2002: 12).

«Соңғы 20-25 жылда Қытай мен Егеменді Қазақстан арасы жарасып Қытайдағы қандастарымызды егжей-жегжейлі зерттеуге мүмкіндік алдық. Өз басы арғы беттегі ағайындарға 7-8 рет барып, 1,5 млн қаракөздердің арасында болғанда, бейне бір Қазақстанда жүргендей болдым. Сол кездерді еске алсам «Бұл өңім бе, түсім бе?»

деймін, себебі уш жыл болды, ол жаққа аяқ баса алмайтын болдық, Қытайда сол баяғы Маоның дүрбелеңі, тіпті қазіргі тәртібі Маодан асып түскен ел басына күн туған заман орнаған. Маоның мәдени төңкерісі кезінде бүкіл қытай зардап шексе, қазір тек мұсылман-түркі тілдес қазақ, ұйғыр сияқты аз ұлттар тұтас түрмеге қамалғандай күй кешуде. Біз болсақ, 2000 жылдардың алғашқы он жылында, Қытайға барып келген соң экспедиция материалдарын ғылыми кеңестерге аузымыздың суы құрып баяндап, бірімізден-біріміз жарысып Қытайдағы көрген-білгенімізді, жинаған-тергенімізді мақтанғанда Әлімғазы Дәулетхан оған: « Арғы бабаларың ғұндарды да ханзулар қызыл жасылдылармен (жібек, әртүрлі шәрдәрілерді айтып отыр А.Т) алдап еді, сендер де солардың кебін киіпсіңдер. Қытайға алданбандар, бұл олардың бір уақытша жылымық саясаты ғана. Жадыраған жаздың артында қара нөсер боран тұр. Шіркін, 1,5 млн ағайындардың жартысын көшіріп алса, тап осы Қазақстанға құт болар еді» деп басу айтқан еді. Әлімғазы Дәулетханның айтқаны тура, дәл және көп ұзамай келді» (Тоқтабай, 2018: 31).

Әлімғазы Дәулетхан 1960-шы жылдары Қытайдағы мәдени революция басталған кезде Шыңжаң қазақ-ұйғыр жастарының түркістандық ұйымын құрып, маоизмге қарсы күрескен. Ұйым әшкереленіп, біраз адамдар түрмеге түскенде қашып шығып Қазақстанға келген. Қазір белгілі тарихшы, әдебиетші. Шығыс Түркістанның ұлт-азаттық тарихының белді маманы. Әлекең Қытайдан келген Дүкен Мәсімхан, Мұхтархан Оразбай сияқты жалған тарих жасап, Қытайдың диірменіне су құйып жүрген қытайқұлдардың «еңбектерін» ғылыми негізде бүкіл елімізге әшкереледі. Әлімғазы болмағанда М.Оразбай қытай ақыны Ли Байды Шу өзенінің бойында туғызып, оны қазақ ақыны жасап, әдебиет тарихына кіргізіп, Тараз қаласында ескерткішін орнатар еді. Д.Мәсімхан Кегманер деген хан дәуірінде өмір сүрген Қытай ақыны-мыс ұйғыр ауданының Кетпен тауында туған Кетпен деген қазақ ақыны десе, М.Оразбай одан да асып түсіп Қамбар ақын деп КазГУ-де шыққан әдебиет энциклопедиясына ол-олма 10-томдық ұлттық энциклопедияға кіргізген. Бұл екі «ғалымның да» еңбегі еш кеткен жоқ. Осыдан 3-4 ай бұрын ғана Қытай баспа сөзінде Ли Бай мен Кегманердің ұрпақтары 400мыңға жетіпті. Біз Қазақстанды қашан қосып аламыз деген мақалалар шықты. Әлімғазы ақсақал бұндай оқиғаның болатынын

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKISTAN Özel Sayısı

осындан жиырма жыл бұрын дабыл қағып, әшкерелеу мақалаларын жазған еді. Енді бұған мемлекеттік органдар бағасын беру керек деп санаймыз.

Қорытынды: Шетелдік қандастарымыз Қазақстанның тәуелсіздігін жан-тәнімен түсіне білді, себебі олар жатжұртта қаншалықты тамақтары тоқ, киімдері көк болғанымен өз елі, бостандық, егемендік деген сөздердің парқын біліп өсті. Сондықтан шетжерлік қазақтардың бұл оқиғаны елемей қалғаны жоқ, бөркін аспанға атып қуанды, кейбір жерлерде атап өтуге мүмкіндік болмаған жағдайда, іштерінен шаттанып, көңілдегі ойларын қағазға түсіріп, бізге жіберіп жатты. Бірталай шетелдік азаматтар тәуелсіз Қазақстанға келгенде, бірнәрсе алам деп емес, тәуелсіз еліме не берсем екен, нендей үлес қоссам екен - деген сезімде болды. Тәуелсіздік қашанда тәтті ұғым, барлығынан жоғары тұрады.

Әдебиет тізімі және материалдар:

Қыдырханов О. Өз елім – өзегім. – Алматы, 2012.

АӨЖМ – Автордың өзінің жинаған материалдары.

М. Аумахан. Өмір елестері. Өлеңдер. Екінші жинақ. Уланбатыр 2001.

Ислам Жеменей. Иран қазақтары. (Тыныс тіршілігі, салт-дәстүрі). Алматы: Зерде, 2007. – 152б.

Зардыхан Қинаятұлы. Монғолиядағы қазақтар. Алматы, 2007. -256б.

Зардыхан Қинаятұлы. Тарихқа көзқарас. Алматы, 2017. -456б.

Айтан Нүсіпханұлы. Қайғыңды, қайран қазақ арқаладым... 2-том. Алматы: Қоғам және қылмыс. 2002. – 382б.

А.У.Тоқтабай. Ел мен жер деп соққан жүрегі//«Рухани жаңғыру» және түркі әлемі тарихының мәселелері/тарих ғылымдарының кандидаты Дәулетханов Әлімғазының 75 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Ш.Ш.Уалиханов атындағы тарих және этнология институты, 13 қыркүйек, 2018. -31-36бб..

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

ЭКСКУРСИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ: «ТАМҒАЛЫ (ТАҢБАЛЫ) ТҮРКІ ДӘУІРІНІҢ ПЕТРОГЛИФТЕРІ»

Карибозова Айгерим Саятбековна (Karibozova Aigerim) ³²

MATERIALS FOR THE EXCURSIONS: «PETROGLYPHS OF THE TURKIC ERA OF TAMGALY (TANBALY)»

ABSTRACT

The article is devoted to the important sphere of a cultural heritage: to management of monuments of the rock arts, in particular to the famous Tamgaly site. The organization of tourist routes on landscape and historic and cultural monuments has the specificity, and on the monument of Tamgaly its own skill and the history. At creation of the new a route on Turkic petroglyphs have studied and considered experience of creation and use of the first, organized in 2002, anticipated creation of a reserve – museum in 2003.

Today, the development of tourism in the country is one of the priorities of the state. Therefore, the strengthening of interaction between the tourism sector and the Museum sector is an important and urgent problem that should be jointly solved by the leading Museum organizations of Kazakhstan. In modern conditions, nature reserves and museums are the only sphere that meets such complex socio-cultural and economic phenomena as globalization, sustainable development and tourism.

Key words: cultural heritage, petroglyphs, Turkic epoch, reserve-Museum, tourism, route, tamga, monuments, images.

³² Магистр, Ш.Ш.Уалиханов атындағы тарих және этнология институты.
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aigerim.karibozova@gmail.com

ЭКСКУРСИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ: «ТАМҒАЛЫ (ТАҢБАЛЫ) ТҮРКІ ДӘУІРІНІҢ ПЕТРОГЛИФТЕРІ»

Кіріспе. Тамғалы тарихи-мәдени және табиғи қорық-мұражайы Еуразияның дала аймағының оңтүстігіндегі жартас өнерінің бірегей ескерткіші ретінде белгілі. «Тамғалы» ашық аспан астындағы мұражайы түрлі дәуірлердегі жүзге жуық тарихи ескерткіштерден тұрады. Олардың қатарында қорымдар, ежелгі тас қашайтын орындар, петроглифтер мен құрбандық шалатын ғимараттар бар.

Тамғалы қорығының аумағында жүзден астам әртүрлі ескерткіштер белгілі. Елді мекендер, жерлеу орындары, құрбандық орындары және петроглифтердің жинақталуы, шамамен 900 гектар жерде шоғырланған және XIV-XIII ғасырдың ортасынан басталады. Біздің заманымызға дейінгі II мыңжылдықта Андронов мәдениетінің қола дәуіріндегі тайпалар Тамғалыдан шыққан. Әр уақытта каньон кешеннің өзегі болып қала берді, оның жартастарында I-V топтары ретінде белгіленген, шамамен 3000 петроглифтер сақталған. Ежелгі заманнан бері бүкіл аумақ, оның ішінде петроглифтері бар каньон, адамдар өмір сүрмеген, бірақ оған салтанатты мақсаттармен кіретін мәдени аймақ болған. Тамғалы тұрғындарының күнделікті өмірі трақтың шетінде жүрді, мұнда ежелгі қоныстар мен орындардың қалдықтары табылды.

Орталық шатқалда петроглифтердің бес негізгі тобы шоғырланған, сондай-ақ орта және кейінгі қола дәуіріндегі ірі ғибадатханалар бар. 1957 жылдың қыркүйегінде Тамғалы археологиялық кешенінің петроглифтері мен қорымдары Максимова Анна Георгиевна басшылығымен Қазақ КСР Ғылым Академиясының Оңтүстік Қазақстан экспедициясының Жетісулық жасағымен ашылды (Медоев, 1978). Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 14 қазандағы қаулысымен «Тамғалы» мемлекеттік тарихи-мәдени және табиғи қорық-мұражайы» мемлекеттік мекемесі құрылды. 2004 жылдың 30 маусымында Тамғалы археологиялық Ландшафтының Петроглифтері ЮНЕСКО-ның Әлемдік мәдени мұрасының тізіміне енгізілді. А.Мұхамедіұлы айтып өткендей, таяу болашақта қорық-мұражай мәдени туризмнің

халықаралық орталығына, сондай-ақ көркемөнер, тарих, философия бойынша симпозиумдар, этникалық музыка фестивалдарын өткізетін руханият ордасына айналады. Әлемдік ғылыми қауымдастықтың назарын өзіне аударып, біздің өңірдің тарихи нысандарын еліміздегі ең тартымды туристік бағдарлар сапына қосуға ықпал етеді. Облыс әкімі өз кезегінде аталған меморандум аясында Таңбалы шатқалының шекарасы нақтыланып, соның ішінде ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мәдени мұра тізіміне енген қорық-мұражайдың аумағы белгіленетінін жеткізді. Осы бағыттағы жұмыстар барысында Ұлы Жібек жолы бойына орналасқан тарихи маңызды орындарға да айрықша назар аударылатын болады (Байпаков, 2010: 164).

Әдістері. Мақаланы жазуда жалпы ғылыми тарихи принципке, жүйелілікке, салыстырмалы және экспериментальды талдауға негізделді. Методологиялық арсеналда ғылыми-қолданбалы әдістерге сүйене отырып, зерттеулерді хронологиялық және тақырыптық жүйеде топтастырдық. Тарихи-салыстырмалы әдіс бойынша зерттеулер мен деректерге ерекше мән беріле отырып, статистикалық деректер де қолданыс тапты.

Тамғалы жаңа маршрутын құру барысында біз Тамғалының орталық бөлігі бойынша туристік маршрутты ұйымдастыру тәжірибесіне сүйендік. Оны өз уақытында материалдық мәдениет ескерткіштерінің ғылыми-зерттеу өндірістік институтының жобалау тобы (НИПИ ПМК) жүзеге асырды. Сол кезде, 2002 ж. осы топ 1990 ж. ортасынан бастап туристер пайдаланған ескерткіштің орталық бөлігін сақтау жөнінде шұғыл шаралар қабылдады. (Иманбекова, Яценко, 2004: 145-147).

Жалпы, сол кезде құрылған экскурсиялық маршрут келушілерге Тамғалы қаласының негізгі көрнекті жерлеріне қол жеткізуге мүмкіндік берді. Сонымен бірге көп жағдайда олар ландшафтың табиғи жағдайын интрузивті емес жақсартумен шектелді. Тамғалы тәрізді жерлерде адамзаттың ғасырлар бойғы көркем пейзажының дамуының айқын көріністері біріктірілген, табиғат пен мәдениеттің тұтастығын бұзбау әрқашан маңызды болып қала береді. Ескерткішті қазіргі пайдалану жағдайында оны жақсартуға немесе бейімдеуге байланысты бұзу өте оңай!

Талқылау мен нәтижелер. Әр түрлі стратегиядан туындайтын қағидаттарға сүйене отырып, бірінші кезекте Тамғалыға экскурсиялық маршруттарды жасау кезінде алдымен әртүрлі қонақтарға белгілі болатын басым объектілерді анықтау қажет. Екіншіден, археологиялық ескерткіштердің жай-күйі мен экскурсия маршрутына енгізілуіне байланысты оның нашарлау қаупі ескерілуі керек. Төтенше жағдай орындары экскурсия маршрутына кірмеуі керек. Басқа нысандар үшін - петроглифтер, ежелгі қорымдар - маршруттың бағыты оларға тікелей кіруді шектейтін жағдайларда тексеру мүмкіндігін қамтамасыз етуі керек. Үшіншіден, ескерткіште жаяу жүргінші жолдарын жобалау кезінде рельефтің ерекшеліктерін ескеру керек, пайдаланылатын материалдарды таңдау кезінде және дизайн кезінде дәстүрлі құрылыс техникаларына және жергілікті материалдарға (жабайы тас, саз, қиыршық тас) артықшылық бере отырып, табиғи және тарихи ортаның ерекшеліктерін ескеру қажет. 2002 жылы жүргізілген талдау нәтижесінде экскурсияның негізгі объектілері анықталды, олар бүгінде Тамғалыда жұмыс істейтін туристік маршруттарға енгізілді.

Таңбалы орталық бөлігі бойынша маршруттың тақырыптық мазмұны ескерткіштің археологиялық кешенін құрады, ол жүзге жуық әр түрлі кезең ескерткіштері – қоныстар, қорымдар, ежелгі тас үйінділер, петроглифтер және б.з.д. XIV-XIII ғғ. ортасынан XIX-XX ғғ. аралығындағы орта қоныстар, қорымдар, діни құрылыстар – құрбандық орындар құрайды. Көптеген танымал Тамғалы қоныстары бірнеше қабатты тарихи дәуірлердің мәдени қалдықтарын қамтитын көп қабатты ескерткіштер болып табылады. Екі елді мекенде қазба жұмыстары жүргізілді - Тамғалы I және V. Ең маңызды стратиграфиялық мәліметтер төрт тарихи кезеңдегі мәдени қабаттар анықталған Тамғалы I кентінен алынды. 2.8-3.2 м тереңдікте қола үйінің жақсы сақталған тасты негізі және едендік ошақ, (калибрленген күнге сәйкес біздің дәуірімізге дейінгі XII-X ғғ.) үй қойларын еденнің астына рәсіммен жерлеген орны табылған; керамика кешені донгал типті және қара әйнектен жасалған ыдыс-аяқтың сынықтары табылған (Мухтаров, Плетников 2017: 208).

Ежелгі жерлеу орындары (қорымдар) – Тамғалы кешенінің ескерткіштерінің негізгі түрлерінің бірі, олардың ішінде қола дәуірінің ескерткіштері жақсы зерттелген. Қола

дәуірінің жеті қабірі (Тамғалы I, II, IV-VII, Қарақұдық II) негізінен Тамғалы өзенінің оң және сол жағалауында топтасады. Діни ғимараттар (құрбандық шалатын жер) өте сирек кездесетін және маңызды ескерткіш болып табылады. Бұл XX ғасырдың басына дейін дәстүрлі мәдениеттің сақталуын көрсетеді. Арнайы таңдалған жалпақ тастармен мұқият салынған үлкен темір қазандықтың бөліктері бар құрбандық ошағы IV топтағы петроглифтері бар жартастардан табылды. Тамғалыдағы бұл ескерткіштерге қазба жұмыстары жүргізілген жоқ. Петроглифтер Тамғалы шатқалындағы ескерткіштердің ең маңызды және сан алуан түрлері болып табылады. Барлық үңгірлер ашық жартастарда пикет техникасын қолдана отырып жасалынған, сирек - металдан жасалған құралдарды немесе тастан жасалған нақыштау; бояумен жасалған суреттер бұл жерден табылмады. Тамғалы кешенінің белгілі петроглифтік орындарының саны 48-ге жетеді, олардың бесеуі негізгі орындар (IV топ), олар үш мыңға жуық сызбаны және 22-ден 50-ден 100-ге дейінгі суреттердің орналасқан жерлерін құрайды. Барлық трактаттарда 1-ден 1-ге дейінгі шағын орындар бар. Тамғалы кешеніндегі петроглифтердің жалпы саны 5000-ға жуық.

Өкінішке орай, туристердің көпшілігі алдымен интернет беттерінен танысып, Қазақстанның барлық туристік жерлері туралы біліп, сосын жолға шығып жатады. Ал, сол интернет беттерінде қызығушылық тудыратындай мәліметтер айтылмаса, жазылмаса, көрсетілмесе шетелдік емес, жергілікті азаматтардың да жеріміздің әсем жерлеріне баруы қиын. Сол себепті де Қазақстанда қазіргі таңда көтеріліп жатқан өзекті мәселелердің бірі – туризм болғандықтан, біз дәл осы Қазақстанның ішкі туризмінің бүгінгі жетістіктері мен кемшіліктерін қарастырғанды жөн санадық.

Ескерткіштің алғашқы басқару жоспарында (менеджмент жоспары 2004-2008 жж.) Тамғалыда жаңа туристік бағыттарды дамыту қажеттілігі туралы мәселе қаралды және ұсынылды. «Тамғалы археологиялық ландшафтының петроглифтері» номинациясының құндылығын анықтауға негізделген, жоғалып кеткен дала өркениетінің айрықша дәлелі ретінде, маңызды сипаттамалары қоршаған ортаға, табиғатпен үйлесімділікке және табиғи ландшафтты экологиялық таза пайдалануға болатындығының айрықша дәлелі болды (критерий III).

Осыған байланысты келушілермен сұхбаттасу тек құнды емес (бұрын жасалған және қазір жаңартылған сауалнамалар), әсіресе ескерткішке бірнеше рет барған, салыстырып көруге болатындардың пікірлері, кеңестері мен түсініктемелері, оның ішінде ұзақ уақыт бойы лицензиясы бар гидтер де бар. Ескерткішке үнемі экскурсиялар жүргізетін жылдар Тамғалыға туристік бағыттарды әртараптандыру қажеттілігін көрсетеді. Сонымен қатар, ескерткішті он жылдан астам уақыт бойы зерттеп жүрген мамандардың қатысуы маңызды.

Осылайша, Тамғалыға келушілер археологиялық кешеннің орталық тобымен, 90-жылдардың ортасынан бастап ұйымдастырылмаған түрде және 2003 жылдан бастап, қауіпті ескертетін және техниканы сақтауға шақыратын гидтер мен қамқоршылардың сүйемелдеуімен ойластырылған, арнайы ұйымдастырылған маршруттар арқылы таныса алады. Жоғарыда айтылғандай, алғашқы бағыттың негізі қола дәуірінің ескерткіштері болды. Олар: ең алдымен петроглифтер, ең көрікті, киелі үйдің бейнелік серияларын құрайтыны, сондай-ақ қазіргі жерлеу орындары.

Алайда, Тамғалы – бұл кейінгі орта ғасырға дейін созылып жатқан Шу-Іле тауларының оңтүстік-шығыс бөлігі халқының мәдениетін, сондай-ақ барлық тарихи кезеңдерде елеулі көші-қон іздерін сипаттайтын археологиялық ескерткіштердің маңызды кешені. Жартас бейнесі дәстүрінің белгілі бір жалғасуын сипаттайтын жеке суреттер мен XX ғасырда кездесетін петроглифтердің «көлеңкесінде» тұрған халықта өз уақыты туралы куәліктердің осы сериясында өз ізін қалдырғысы келген (Марьяшев, Ермолаев, Мотов, 1979: 50-54).

Ескерткіштің едәуір аумағы қорғалатын «буферлік» аймақпен бірге, ауданы 3800 га болатын аумақ іс жүзінде туризммен қамтылмаған, бірақ ол тек табиғи құрамы жағынан ғана құнды. Петроглифтердің орналасуындағы белгілі бір заңдылықтарға сүйене отырып, кейінгі кезеңдерге жататын петроглифтердің едәуір бөлігі Тамғалы қаласының орталық бөлігінде емес, сонымен қатар оның шеткері бөлігінде, сонымен қатар белгілі бір қашықтықта орналасқан. Алайда ортағасырлық кезеңдердің петроглифтері ғылым үшін де, туристерді тарту мақсатында да үлкен маңызға ие. Ең алдымен қола дәуіріне жататын Тамғалы орталық трактатының ескерткіштерімен

салыстырғанда ортағасырлық ескерткіштер біршама аз зерттелген, оның ішінде олар біртұтас кешенді құрамай, бірақ бытырап кеткен.

Ішінара ескерткіштер шатқалда орналасқан, олардың ішінде трактаттың шетінде орналасқан ерекше ескерткіштер бар. Ортағасырлық ескерткіштердің мұндай «шашырауы» кешеннің функционалды аудандастырылуымен байланысты. І-ші мыңжылдықтың екінші жартысында Түркі қағанаттарының билігі болған Еуразияның үлкен аумағында түркі дәуірінің үңгір өнерін зерттеу. Бірнеше онжылдықтар бойы бұл көптеген зерттеушілер үшін өзекті мәселе болды. Үңгірлердегі суреттер негізінде жасалған ғылыми қайта құрудың жарқын мысалдарының бірі ат үстіндегі жауынгерлердің - түріктердің, қару-жарактың және қару-жарактың пайда болуындағы Қ. Ахметжанның ғылыми қайта құру нәтижелері болуы мүмкін. Түріктердің массивті броньдарын қайта құру археологиялық материалға, сонымен қатар түркі петроглифтерінің бейнелеу материалына негізделген қайта құрудың нақты көрінісі ретінде келтірілген. Түркі заманындағы суреттердің ішінде туыстап тұлпар мінген 22 салт-атты сарбаздың суреттері ерекше көз тартады. Бұны сол замандардағы көне түркілердің әскери қуаты мен даңқын паш еткен қазіргі заман тілімен айтсақ плакат деуге болады. Зерттеуші А.У.Тоқтабай осы суреттерді сипаттай келе Сүйінбай ақынның:

Бөрі басы ұраным,

Бөрілі менің байрағым,

Бөрілі байрақ көтерсе,

Қозып кетер қайдағым деген өлең жолдарын келтіреді.

Сүйінбайдың осы төрт жол өлеңі бірінші рет ғылыми айналымға түсіп, кейінірек орыс және ағылшын тірдеріне аударылды (Тоқтабаев, 1980).

Ескерткіште ежелгі түркі дәуірінің жартас өнері бойынша жаңа маршрутты жасау және жайластыру жалпы өзектіліктен басқа да символдық оқиға болып табылады.

Өйткені Тамғалы «IV шатқалында», Қазіргі «Сункарсайда» А.Н. Марьяшев алғаш рет Жетісу петроглифтерінің түркі қыртысын бөліп алды.

Қарулы немесе жалаулары бар салт аттылардың, әйел құдайының бейнелері – түркі замана тән сюжеттер. Сонымен бірге, үш мүйізді киімдегі әйел бейнесін интерпретациялаудағы бұрынғы түсініксіздік, Умай құдайы сияқты, жақында теріске шығарылды. Өйткені үш мүйізді киімдегі кескіннің белгілі бір кезеңінен бастап еркектер де кездеседі. Ескерткіштің аумағында аз ғана, бірақ бірегей түркі және ортағасырлық петроглифтердің болуы сізге толыққанды саяхат жасауға мүмкіндік береді. Оның барысында келушілер петроглифтер туралы түсінік алады (Маргулан, 1948: 4).

Ежелгі түріктер өздеріне қазіргі замандас халықтармен бірге (б.з.д. 1-мыңжылдықтың екінші жартысының басы) Умай-Жерді екі негізгі құдайлардың бірі ретінде құрметтеді және пантеонды құрайтын Тәңір-Небпен бірге оған үлкен құрметпен қарады. Әрине, түріктер терең құрметтейтін және шынайы қастерлеуге ие болған жерлердің бірі - Жетісу. Соңғы жылдары А.М. Досымбаева басқарған археологиялық экспедициямен зерттелген Жетісу Меркі мен Жайсанның Оңтүстік-Батыс қорығының бірнеше ескерткіштері ғана қауіпсіз жағдайда қалды.

Өз уақытында Тараз өңірінде (Билікөл өзенінде) тастан шығарылған үш сілемге тән киімдегі құдайдың бейнесі – Умай маскасы табылды. Нақты сенімділікпен айтуға болады. Өйткені олардың белгілі бір бөлігінде 19 ғасырдың аяғында мұрағаттық мәліметтер бар. Олар жақын орналасқан Қараой алқабында, біршама бұзылмаған жағдайда еді. Бұл фактілер мемлекеттік органдардың назарын аудару үшін қалған ескерткіштерді зерттеу және сақтау қажеттілігін тағы бір көрсетеді.

Тамғалы маңындағы ежелгі түріктердің мұраларын зерттеуге қатысты жақында А.Е. Рогожинский Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік музейіне табылған, оның ішінде ежелгі түркі пантеонының құдайлары бейнеленген стеланы тапты. Сондай-ақ, ол Шу-Іле тауларында кең таралған көне түрік эпиграфикасы мен таңбаға арналған ортағасырлық үңгірлердің суреттерін қамтитын басқа ескерткіштерді тапты (шамамен бір жарым жүз). Осылайша, аймақ көне түркі ескерткіштерімен, атап

айтқанда петроглифтермен, ортағасырлық танбалардың бейнелерімен толықтырылды. Когала қаласындағы стеланың алдыңғы жағындағы «кеуде» бөлігіндегі кескіннің сюжеті, келесіде, бейнеленген киіз үйдің ішінде, треллде отырған орындықта үш бөліктен тұратын көйлек киген еркек пен әйел бейнеленген. Мифологиялық сюжет оны түсіндіру тақырыбына айналғаны анық. Атап айтқанда, Азбел. Тамғалыға жақын жерде орналасқан ежелгі түркі мемориалдық кешені - түркі ескерткіш сәулегінің барлық құрылымдары ашылған және жартылай зерттелген, негізінен нақышталған «баяндау сахнасы» мен таңба бейнеленген бедерінің арқасында ашылған ерекше ескерткіш.

Сонымен, археологиялық зерттеулердің нәтижелері Жетісуда барлық жерде ежелгі түркі мәдениетінің ескерткіштері, оның ішінде типтік түркі заттары бар петроглифтер бар екенін көрсетеді. Біріншіден, бұлар түрік туы бар шабандоздар: сүйек, қасқырдың басы және басқалары, көбінесе аң аулау көріністері, сонымен қатар, бұл көріністер басқа да ескерткіштерде қайталанады. Ертедегі түркі эпиграфиясы, ортағасырлық түркі белгілері (таңба) және түркі әлеміне тән басқа белгілер ерекше қызығушылық тудырады. Сонымен қатар, әріптік емес түркі түрінде жасалған әрі қарай зерттеуді қажет етеді ортағасырлық кескіндер бар.

Көне түркі тілдерін зерттеу тақырыбының өзектілігін асыра бағалау мүмкін емес. Мәселеге деген жалпы қызығушылықтың артуы аясында біз «Тамғалы петроглифтеріндегі түркі мұрасы» жаңа туристік бағытты дамыту қажеттілігін түсіндік, бұл көпшіліктің сұранысына ие болады. Бағдар жаяу жүруден бастап, көлік түріне байланысты 30-ға дейін, тіпті 50 км-ге дейін өзгеруі мүмкін. Бірінші кезеңде кішкентай шатқалда, бұрын IV шығыс деп аталатын (солтүстікте орналасқан Тамғалыға жақын), оның петроглифтерінің ең керемет көріністерінің бірі – сұңқармен аң аулау бойынша Сұңқарсай деп аталатын жаңа бағытты дамыту жоспарланған.

Тамғалыда ортағасырлық петроглифтер бар. Рогожинскийдің пікірінше, толық құқығы бар, олар сирек кездесетіндердің қатарына жататын Орта Азияның рок өнері. Бұл, ең алдымен, Тамғалы I елді мекенінің жанында жылқысы бар пілдің үлкен бейнесі және V тобындағы толық антропоморфтық құдайдың бейнесі, Оның толық

аналогиясы Батыс Моңғолияда белгілі (Темен хузасының бұғы тасы түркі заманында Баянхонгор аймағында қайта қолданылған). Қазақстанның оңтүстігінде сирек кездесетін ежелгі түркі эпиграфиясының ескерткіші үлкен құндылыққа ие – IV топтағы алты кейіпкердің бір жолына руникалық жазба.

Ортағасырлық суреттердің негізгі кейіпкері, табынумен тікелей байланыстыруға болмайтын салт атты болады. Түркі петроглифтері одан солтүстікке қарай орналасқан Тамғалы (Сұңқарсай) маңына жақын орналасқан, VI топтағы және сай шатқалының кеңейтілген бөлігінде жеке шоқыда қашалған. Ортағасырлық жекелеген суреттер басқа суреттердің ішінде кездеседі. Сондықтан мамандандырылған тур аясында оларға келудің қиындығы бар. 77-ші жазықтықта және 1-ші бөлікте фрагменттің алыстан көрінетін үлкен таңбасы бар. 77-ші жазықтықта сонымен қатар шабандоздың бейнесі бар. 123-124 жазықтықтарында сұңқармен аң аулау көрінісі бар. Суретте сіз садақты көре аласыз. Шабандоздың аяқтары осы кезеңге тән, олар ауыр бронды шабандоздар үшін әдеттегідей төмен түсірілген үзіктерге баса назар аударады. Сол топта қару-жарақсыз тағы үш аттың суреттері белгілі. Түркі заманында салт аттылардан басқа, суретшілер бірқатар жануарлардың бейнесін алып, ежелгі бейнелерді жаңартты. Сұңқарсайдан табылған үнгір суреттерінің түрік қабаты. Осы уақытқа тән сюжеттердің бірі – бір үлкен жазықтықта бейнеленген, мұнда шырғандары мен бес табаны бар екі шабандоз ойылған. Шабандоздар басқа жануарлардың ішінде жылқылармен серуендейді. Ортағасырлық суретші алдыңғы дәуірлердің суреттерін қолданған. Жылқыларда ежелгі түркі заманындағы суреттерге тән көрпе мен мойын щеткалары бейнеленген. Сондай-ақ, жыртықш құс бейнеленген жылқының бейнесі бар, оның арқасында таяуда өткен кезде таяз трактаттар «Сұңқарсай» деп аталды.

Рогожинскийдің айтуынша, Тамғалы ортағасырлық петроглифтері барлық тарихи дәуірлердің петроглифтерінен ерекше репертуарларындағы және түркі дәуіріндегі көшпенділердің үнгір өнеріне тән көркемдік ерекшелігімен айқындалады (VI-XII ғасырлар) (Рогожинский, 2003: 335-342).

Үлкен дала империяларының қалыптасу дәуірінде рок шығармаларының басты кейіпкері шабандоз – туды алып жүруші, садақшы немесе ауыр қарулы жауынгерге

айналады, егер аңның бейнесі ежелгі суретші үшін маңызды болған болса, қазір антропоморфтық батыр мен оның әскери атрибуттары - жауынгерлік ту, қару, ат жабдығы. Жалпы, жартаста сақталған бай мал шаруашылығымен айналысатын қоғам өмірінің суреттерімен қатар, түркі дәуіріндегі рок өнерінің тақырыптары эпикалық шығармашылығының өркендеуін және ақсүйектер әскери (рыцарлық) эстетикасын растайды.

Рогожинский (Рогожинский, Қызласов, 2004: 41-46) сонымен бірге түркі дәуіріндегі петроглифтердің орналасуының осындай ерекшеліктеріне назар аударды. Тіпті, әсерлі композициялар тау жыныстарының тар және кедір-бұдыр беттерінде жасалған, оларды қарастыру өте қиын. Сирек жағдайларды қоспағанда, фигуралар үстірт алынды, патина қабаты силуэт бойымен біркелкі емес алынып тасталды; кейбір ежелгі суреттер жаңа бөлшектермен толықтырылды.

Осы уақыттың петроглифтерінің орналасқан жерін талдау экскурсияның жалпы тұжырымдамасы аясында негізгі бейнелеу нысандарын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Болашақ экскурсияны өткізген кезде назар аудару керек негізгі сәттер – бұл Тамғалы шатқалында сөзсіз өмір сүру және оның орталығының мәдени сипатын көрсету. Растау намаз жазбасы ретінде қызмет етуі мүмкін, IX-X ғасырлардағы манихейлік., сондай-ақ V топтағы жарқын құдай сияқты. Мұндай нәрселерге үндеу, оларға қосымша назар аудару орталық трактіге экскурсия жүргізу кезінде «түркі компонентін» күшейтеді, оны бірінші бағыттың логикалық жалғасы болатын жаңа бағытпен байланыстырады.

Бұған ежелгі суреттердің, соның ішінде «күн сәулесімен», бұрынғы дәуірлердің табыну жерлерін жаппай жөндеу сипаты дәлел бола алады. Әскери символизмнің жоқтығы анық айтылған, барлық шабандоздар қару-жарақ пен баннерлерсіз. Осыған байланысты петроглифтердің репертуары елді мекендерге жақын жерде мүлдем басқаша. Яғни, бұған дейін айтылған әскери тақырып, сондай-ақ тайпалық таңғажайыптар.

Сұңқарсайға саяхат жасау кезінде дәстүрлі әдіс қолданылды. Дисплейдің негізгі объектілерін картаға салу орындалды. Біріншіден, суреттер дәуірдің нақты дүниетанымы, тақырыптары мен эстетикасы тұрғысынан ұсынылған, жинақы түрде орналастырылған.

Ортағасырлық уақыт, «аттың сұңқарлары» сахнасы, баннерлермен классикалық «түркілердің жылқысы», тайпаның таңбасы, жартастың үлкен фрагменттеріне ілінген, түркі кезеңіндегі жаңаруға назар аударылған. Таңбаның желден жабылған таяз шатқалда орналасқан төбенің оңтүстік баурайының етегінде орналасқан хронологиялық және рулық туыстастықтың қоныс аударуы белгісі екені анық.

Табиғи ландшафтта осындай экспозицияларға барғанда қарапайым сақтық пен қауіпсіздікті сақтау үшін жағдай жасалынған. Атап айтқанда, төтенше жағдайлардың болмауы, сондай-ақ петроглифтердің шағын топтар үшін қол жетімділігі тұрғысынан.

Сұңқарсайдың абсолютті артықшылығы – қол жетімділік (Тамғалы мен магистральға жақын), бұл ескерткіш түркі кезеңіндегі петроглифтердің жиынтығын айтарлықтай толықтыратын ескерткіштің туристік бағыттарының «табиғи» кеңеюі болып табылады. Ескерткіштің аумағында келушілер мен арнайы келушілер үшін жаңа бағыттарды ұйымдастыруға үлкен мүмкіндіктер бар, олар белгілі кезеңдердің петроглифтерінде де, жақын маңдағы Тамғалы ескерткішінің басқа археологиялық және табиғи компоненттерінде де бар.

Осылайша, Тамғалы тарихи-мәдени мұражайын басқарудың негізгі бағыттарына толығымен сәйкес келетін жаңа бағытты әзірлеу шарасы Ә. Жанпейстің жетекшілігімен қорық мұражайының маңызды және жаңа бағыттарының бірі болып табылады.

Бірақ бұл жұмыстың алғашқы кезеңі ғана, экскурсия жоспары жасалынуы керек, оны бекіткеннен кейін қорық мұражайының қызметкерлері (гидтер, зерттеушілер) оқытылады. Сонымен қатар, жаңа бағытты жақсарту қажет. Сәйкесінше ескерткіш басшыларының алаңдаушылығы қосылады, сонымен бірге олардың деңгейі жоғарылайды. Жаңа бағытты ұйымдастыруға қажетті барлық шараларды орындау

барысында осы үдерістің әр қатысушысы ландшафт ескерткіштерін басқарудың мақсаттары мен міндеттерін түсінеді. Менеджмент – бұл ескерткішті басқару өнері қоғамның құндылығын сақтау және білу болып табылады.

Бұл өнер ескерткішті және оның өмір сүру шарттарын терең зерделеуге негізделген. Бұған өз тәжірибесін ескере отырып және басқалардың үздік тәжірибесін үлгі қылып алуға және шығармашылықпен іске асыруға ұмтыла отырып, үйрену қажет. Сонан соң Тамғалы туристік маршруттары дамып, Қазақстанның ғана емес, осындай тарихи-мәдени ескерткіштердің менеджменті құрылып, дамитын болады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында ұсынылған міндеттер қорық-музейлерге үлкен жауапкершілік жүктейді. Президент ұсынған «Қазақстанның киелі географиясы» жобасында тарихи ескерткіштер, басым бөлігі қорық-музейлердің аумағында орналасқан, біздің ұлттық бірегейліктің қаңқасын құрайтын Қазақстанның рухани әулиелері деп аталған.

XX ғасырда қорық-музейлер әлемнің көптеген елдерінде кеңінен таралған. Олардың танымалдығы мен ұдайы сандық өсуінің себептері көп жағдайда сәулет ескерткіштерін, тұрмыс заттары мен еңбек құралдарын, табиғи ортаға жақын өнер туындыларын орналастыра отырып, оларды кешенді және жан-жақты көрсетуге мүмкіндік беретін мәдени мұра объектілерін сақтау мен көрсетудің едәуір үлкен мүмкіндіктерімен түсіндіріледі.

Қорық-музейлер Қазақстанның тарихи-мәдени картасында ерекше топ болып табылады. Музейді және оның ландшафты бөліктерін қамтитын күрделі кешендер еліміздің мәдени мұрасын сақтау, зерделеу және ілгерілету жөніндегі көптеген функцияларды қамтиды. Мәдени-туристік өңірлік кластерлердің орталықтары болып табылады. Қорық-музейлер – бұл тарихи құндылығы бар артефактілердің сақталуы ғана емес, сондай-ақ, әдетте жүздеген гектардан өлшенетін тарихи ландшафт аумағының түпнұсқалық сақталуы. Осыған байланысты оның алдында «музейлік» міндеттерден басқа, онда орналасқан жерлер мен ескерткіштерді қорғау және

пайдалану саласында көптеген күрделі мәселелер тұр. Сондай-ақ олар музейтану саласының дамуында маңызды рөл атқарады (Шалабаева, 2005: 10).

Келесі ғасырда жаһандану үдерістерінің дамуына, әлеуметтік саладағы жедел өзгерістерге және техногендік фактордың адам қоршаған ортасына деструктивті әсеріне байланысты қоғам мен жеке тұлғаның дамуындағы өзін-өзі сәйкестендіруді және сабақтастықты қамтамасыз ететін құндылықтарды сақтау мәселесі ерекше маңызға ие. Мәдени мұра - қазіргі мәдениетте сақталған және оның даму көзін құрайтын өткеннің объективті болмыстары мен рухани құндылықтарының жиынтығы.

Қазақстанда мәдени мұраны басты назарда ұстап отыр. 2003 жылы мәдениет дамуындағы белесті кезең болды. Жылдың басты оқиғасы Президенттің халқына жыл сайынғы Жолдауы болды. Онда елдің алдында тұрған кезек күттірмейтін міндеттері қойылған, сондай-ақ тарихи-мәдени мұраны зерттеу мен сақтау мәселелері айқындалды. «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жұмыстар әлі күнге жалғасын табуда.

Зерттеуге ұсынылған археологиялық объектілер, оның ішінде ауқымды қазба жұмыстары олардың маңызына және бұдан бұрын жүргізілген зерттеулердің белгілі бір бөліктері есепке алына отырып таңдалынды. Бұл аса маңызды әрі халықтың генетикалық жады үшін дәлел болып табылатын тарихи-мәдени эталонды ескерткіштер және «Бүкіләлемдік мәдени мұра» бағдарламасының қазіргі номинанттарының тізіміне енгізілген ескерткіштер.

Түркі дәуірінің тағы бір қызықты ескерткішіне Көксу өзенінің атырауындағы Ешкі Өлмес тауларындағы петроглифтер жатады.

Петроглифтер 15 шатқалда орналасқан және батыстан шығысқа қарай 10 км-ге созылып жатыр. Мұнда уақыты бойынша әртүрлі бейнелерді кездестіруге болады, алайда аса көне бейнеер қола дәуіріне жатады. Кейбір суреттер аса жіңішке түрде қашалып салынған.

Сан-алуан түрлі сюжеттер зерттелді: ұрыстық көріністер, екі аяқты күйме арбалардың суреттері, адамдардың алыптармен күресуі, екіқабат әйелдердің, «күн басты» кейіпкерлердің кескіндері, қоршап аң аулау және малды айдау көріністері (Зданович, 1992: 308).

Бұл дәуірдегі тағы бір ерекше маңызды сюжетке екі аяқты күйме арба жатады. Екі аяқты күйме арбаны кейіпкерлер ғана пайдаланбаған, алайда ежелгі адамдардың көзқарастары бойынша құдайлар және ең алдымен Күннің өзі екі аяқты күйме арбаларға отырып қозғалатын. Елеулі қызығушылықты салт-дәстүрлік әрекеттер мен рәсімдерді: құрбан шалу, билер, салт-дәстүрлік жекпе-жектер, аңдардың терісін жамылуды бейнелейтін көріністер тудырады. Мұндай сюжеттер әдетте ғибадатханалардың орталық бөлігінде, салт-дәстүрлік әрекеттер жасалатын жазық алаңшалардың тура алдында орналасады.

Жетісуда балтамен салт-дәстүрлік жекпе-жектер барлық ірі ғибадатханаларда бейнеленген. Қара айғырдың суреттерінде тек жекпе-жектер ғана емес, сондай-ақ жеңімпаздарға арналған, басты жүлде көрсетілген тәрізді. Мысалы, күресіп жатқан жұптардың жанында екі атты шылбырынан ұстап тұрған адам бейнеленген. Сюжеттердің мұндай үйлесімі бірнеше рет кездеседі. Сірә, мұндай сыннан өтіп және тірі қалған жауынгерлер екі аяқты күйме арбамен жүретін жауынгерлердің артықшылыққа ие тобына жатқызылғандығы болса керек. Көріністе бейнеленген аттар бұл жағдайда әскери екі аяқты күйме арбаға арналады.

Зерттеушілер петроглифтердің сюжеттері адамның шаруашылық әрекетімен тікелей байланысты бола бермейтінін бұрында атап кеткен. Үй жануарларының бейнелері (жүк арбаларға немесе екі аяқты күйме арбаларға шегілген аттарды санамағанда) Алматы аймағының жартастағы суреттер өнерінде кездеспейді. Адамдардың кетпендік егін егушілікпен немесе мал өсірумен айналысып жүргенін бейнелеген сюжеттер жоқ. Жартастарда бейнеленетін суреттердің барлығы іс-жүзінде жабайы болып келеді.

Петроглифтердің сюжеттерінде шаруашылық көріністердің болмауы ең алдымен ғибадатханалардың өздерінің киелі сипатымен түсіндіріледі. Оған дейінгі дәуірлерде де ғибадатханаларда, сондай-ақ храмдарда тұрмыстық сюжетер бейнеленбейді.

Құрбан шалып табыну, ең алдымен, құнарлылық пен әлемдік тәтіптің сақталуын қамтамасыз етуге тиіс болатын. Бұқаны құрбандыққа шалу идеясы барынша көрнекі түрде тамғалы ғибадатханасында көрсетілген. Сахнаның бірінде қозғалыссыз тұрған бұқан басынан балтамен ұрып жатқан адамды көреміз. Адамның артында солярлық символ бейнеленген, мұнысы орын алып жатқан оқиғаның табыну маңыздылығын көрсетеді. Жанында, іргелес жартаста ішінде бұзауы бар буаз сиыр қашап салынған, ал одан ары бұқаның арқасына шығып алған құнарлылықтың жоғары құдайы көрсетілген. Төменде суреттелген қабырғалардың алысырақ жерінде жануарлардың көптеген суреттері қашап салынған. Осылайша, бұқаны құрбандыққа шалу жабайы, сондай-ақ үй жануарларының жақсы ұдайы өсуін қамтамасыз етуге тиіс болған. (Байпаков, 2010: 44,46).

Түрік дәуірінің петроглифтерінде адамдардың бейнесі сирек кездеседі. Аса кең тараған түрлері жаяу және атты садақшылардың аңға шығу көріністері, шайқастардың көріністері аз берілген. Аса мәнерлі сюжеттерге жыртқыштардың шөп қоректі жануарларды талау суреттері жатады. Мұндай сценаларда олардың құрбан шалулары туралы, өмір мен ажалдың ұласуы, әлемдік үйлесімділік пен хаос туралы көзқарастары көркемдік тұрғыдан бейнеленген.

Ежелгі түркілермен жартасқа салынған суреттердің бір тобы байланысты. Жетісуда ортағасырлық суреттер әдетте шоқылардың бастарына, анағұрлым көне ғибадатханалардың негізгі киелі аймағынан тыс қашап салынып отырған.

Сюжеттердің арасында ұрыс немесе саятшылық кезінде қару ұстаған аттылардың бейнелері басым болып келеді. Суреттерде қарудың, ат әбзелдері мен киімдердің детальдары әрдайым ерекше көңіл бөле отырып бейнеленетін. Қарудың – ауыр найзалар мен тулар, қылыштар, үзеңгілер мен ертоқымдар және биік ердің қастары дәл осындай егжей-тегжейлі көрсетілген түрде салынуы ортағасырлық гравюраларды бөліп шығаруға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Қазақстанның ортағасырлық археология тарихы өте теренде жатыр. Ғалымның ортағасырлық ескерткіштерді зерттеуіне негіз болған ойлардың бірі қазақ халқының пайда болуын, тарихын, мәдениетін жан-жақты зерттеу мен зерделеу болды. Осы бағытта ортағасырлық ескерткіштерге археологиялық зерттеулер жүргізу арқылы сол уақыттағы халықтардың тыныс-тіршілігінен, сол уақыттың мәдени және саяси өмірінен мол мағлұматтар аламыз.

Қола дәуірінде, ертедегі кешпенділер заманында ежелгі тайпалардың мифологиялық сюжеттері мен аңыз әңгімелерінің негізінде жасалған көп пішінді композициялар пайда болған. Орта ғасырлардағы жартасқа сурет салу өнері бұрынғы қалыптасқан дәстүрде дамыды. Бұл заманның суреттері көне петроглифтердің үстіне салу да жиі кездеседі. Мұндай жағдайларда олардың жасы дәуірге тән белгілер мен сюжеттер және суреттер бояуы арқылы анықталады. Сурет неғұрлым көне болса, бояуы күнгірттеніп түседі. Кейбір ортағасырлық петроглифтердің жанында жазулар кездеседі. Кейінірек қазақтар өмірінің этнографиялық сюжеттерін бейнелейтін петроглифтер пайда болды (А. Тоқтабаев, 1983).

Ертедегі адамның санасында Көк Тәңірге, күн мен айға, басқа да табиғат құбылыстарға табыну басым болған. Петроглифтерде мифологиялық сюжеттер, діни нанымдар, әдет-ғұрып сахналары – «Көкке табыну», «Кунге сиыну», «Көк Тәңірге жол тарту», «Құрбандық шалу салты», «Ата-бабалардың киелі ағашының түбінде құрбан шалу», «Жылқы пірі – Қамбар ата», «Түйе пірі - Ойсылқара», «Қымыз мұрындыққа байланысты бір ғұрыптық көрініс» бейнелеген. Бір петроглиф ерекше таң қалдырады. Онда наным сенімдік сахна бейнеленген: құрбандыққа шалынатын жылқылардың алдында аласұра билеп жүрген бақсы аспан құдайлары пішінділері мен билеп жүрген адамдардың ортасында бейнеленген. Солтүстік Балқаш өңірі мен Шу-Іле тауларындағы петроглифтер ерекше қызық. Бір сюжеттерінде көшпенділердің діни сенімдері мен олардың өміріндегі әдеп-ғұрыптық сахналарын көреміз.

Тамғалы тау шатқалдарында көне түркі петроглифтерінің қызықты шоғырлары жатыр. Ескерткіш базасында туристермен жұмысқа белсенді түрде қосылған қорық-музей ұйымдастырылған (Тоқтабаев, 2005: 266-279).

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

Медоев, 1978 - Алан Медоев. Гравюры на скалах. Алматы: Өнер. 1978.

Байпаков, 2019 - Байпаков К.М. Археологиялық мәдени мұра. – Алматы, 2010. – 164 б.

Иманбекова, Яценко, 2004 - Иманбекова К.И., Яценко Е.Л. Тамгалы кешенінің ескерткіштерінде туристік маршруттарды ұйымдастыру // Орталық Азияның жартаc өнері ескерткіштері. Қоғамдық қатысу, менеджмент, консервация, құжат-кеңес беру. – Алматы, 2004. – 145-147 бб.

Байпаков, 2010 - Байпаков. К.М. Алматы қаласының археологиялық мәдени мұрасы. – Алматы, 2010. – 44-46 бб.

Мухтарова, Плетникова, 2017 - Мухтарова Г.Р., Плетникова Л.Н. Ұлы дала мұралары. – №1. – Алматы: Известия, 2017. – 208 б.

Марьяшев, Ермолаева, 1979 - Марьяшев А.Н., Ермолаева А.С., Мотов Ю.А. Жаңа шатқалының петроглифтері Тамгалы // Вестник АН КазССР, 1979. – № 8. – 50-54 бб.

Маргулан, 1948 - Маргулан А.Х. Археологические разведки в Центральном Казахстане 1946 г. // Известия АН Каз ССР. - Серия археологическая. 1948. Вып.4.

Рогожинский, 2003 - Рогожинский А.Е. Көне түркі эриграфиясы мен монументалды өнер ескерткіштерінің жаңа табылыстары Қазақстанның оңтүстігі мен шығысы // Қазақстанның мәдени мұрасының қалыптасуындағы көшпенділердің рөлі. Ғылыми оқулар: Н.Е. Масановты еске алу: Ғылыми конф. материалдары. – Алматы, 2003. – 335-342 бб.

Рогожинский, Қызласов, 2004 - Рогожинский А.Е., Қызласов И.Л. Тамгалы трактатындағы көне түркі руникалық жазуы // KSIA басылымы. 216. – Москва, 2004. – 41-46 бб.

Тоқтабаев, 1980 – Тоқтабаев А.У. Тұлпар мен ту. Білім және еңбек. 1980. №11.

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Тоқтабаев, 1983 – Тоқтабаев А.У. Таңбалы таста тұнған сыр//қазақ әдебиеті. 1983, 15 сәуір.

Тоқтабаев, 2005 – Тоқтабаев АУ. Қымызмұрындық//Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Алматы: Арыс, 2005. – 266-279 бб.

Шалабаева, 2005 - Шалабаева А.К. Музеи и туризм: опыт и перспективы взаимодействия, на примере ГМИ РК им. А. Кастеева. – Алматы, 2005. – С. 10.

Зданович, 1992 - Зданович Г.Б. Археологические памятники Казахстана. – Алматы: Юж.Урал.кн, 1992. – С. 408.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Arařtırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

UDK 373.1

RURAL SCHOOL IN KAZAKHSTAN: FROM URBANIZATION TO INNOVATION

B.K. Vasic ³³

D.G. Summers ³⁴

G.U. Utemissova ³⁵

ABSTRACT

Modernization of the education system in Kazakhstan mainly involves ensuring the high quality of educational services provided by educational organizations. At the same time, the effectiveness of the educational process is directly dependent on an efficient, professionally organized system of managing the results of external and internal assessment of the educational achievements of students. The introduction of the updated educational content in 2016 showed that primary school-age children could show a high level of development of thought processes such as observation, analysis, and reasoning. The research was conducted on Secondary school № 22, TC "RISHKA", Aktobe, Aktobe region. The survey included elementary school children from the first, second, and third grades (N=65). The first-graders were 27 (17 boys and 10 girls); second-graders were 19 (10 boys and 9 girls); third-graders included 19 people (8 boys and 11 girls). Children are persons who have not attained the legal age for consent to treatments or procedures involved in research; in Kazakhstan, anyone under the age of 18 is considered a child. That is why we requested parents to fill the consent form. We analyzed and studied the reading skills of elementary school children (grades 1, 2, 3) on three indicators: fluency, correctness, and awareness of reading. We

³³ Society for Academic Success, Nish, Serbia

³⁴ Kenmore Elementary, WA, USA

³⁵ Baishev University, Aktobe, Kazakhstan

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

divided the respondents (1st grade) into 3 groups: 1 group - children who could read when entering school, 2 group - children who knew letters but could not read when entering school and 3 group - children who could not know letters and could not read when entering school. The following methods were used to study this skill: analysis of fluency and correctness of reading in younger schoolchildren (by T. G. Egorov), analysis of the level of awareness of reading and comprehension in younger schoolchildren (by M. P. Voyushina). Reading fluency (from lowest to highest) for elementary students requires the following: 1st grade - 15 to 40 words; 2nd grade - 35 to 65 words; 3rd grade, 50 to 85 words. The results showed that first graders had two students with High Literacy Speed (Max=45; Me=16.8); the majority of students showed a low level of Literacy, 16 students showed low results in Reading Rate (Min=7, Std.=9.2). We should mention the fact that students who demonstrated the best reading scores were able to read before the beginning of the school year. The fluency of reading for grade 2 students is average: high fluency rate (N=2); average fluency rate (N=7); low fluency rate (N=10), where most of the students showed results below that average (Me=33, Std=13.4). The results of third-graders demonstrated a low result in Reading Proficiency Test (Me= 44.2, Std=14.2). The results of reading comprehension were shocking 53% of participants were still on the Fragmentary level. The results of PISA 2018, which includes measuring children's understanding of the text, have become widely known. After a while, many professional publications have published materials testifying our weakness in reading literacy.

Keywords: criterion evaluation, cumulative evaluation of the section, cumulative evaluation of the quarter, functional literacy, primary schoolchildren.

ИЗМЕНЕНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ФУНКЦИОНАЛЬНУЮ ГРАМОТНОСТЬ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

Обновленное содержание образование Республики Казахстан – это программа образования, которая в будущем будет удовлетворять запросам будущих поколений. Обновленное образование – это гарант будущего. Обновленное образование важно по многим критериям: ученик в центре образования стоит как личность, которая умеет думать, исследовать, проводить опыты, умеет использовать функциональную грамотность, творчество в работе, работа индивидуально и в группе. Внедрение обновленного содержания образования в 2016 году показало, что дети младшего школьного возраста могут показывать высокий уровень развития мыслительных процессов, таких как: наблюдение, анализ и рассуждение.

Выборка: респонденты младшей возрастной группы, а именно ученики 1, 2 и 3 класса. Всего участвовало 65 человек: 27 человек (1 класс) из них 17 мальчиков и 10 девочек; 19 человек (2 класс) из них 10 мальчиков и 9 девочек; 19 человек (3 класс) из них 8 мальчиков и 11 девочек.

В данном исследовании нами проводился анализ и изучение навыка чтения у младших школьников (1,2,3 классы) по трём показателям: беглость, правильность и осознанность чтения. Мы разделили респондентов (1 класс) на 3 группы: 1 группа – дети, которые умели читать при поступлении в школу, 2 группа – дети, которые знали буквы, но не умели читать при поступлении в школу и 3 группа – дети, которые не знали букв и не умели читать при поступлении в школу. Для исследования данного навыка были использованы следующие методы: анализ уровня развития беглости и правильности чтения у младших школьников (по Т. Г. Егорову), анализ уровня осознанности чтения и восприятия у младших школьников (по методике М. П. Воюшиной).

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

По результатам исследования было установлено, что у младших школьников выявлен низкий уровень развития беглости чтения, однако большинство учащихся находятся на среднем уровне развития правильности и осознанности чтения.

Разрешение данной проблемы возможно по мере исследования значительных аспектов проблемы развития навыка чтения у младших школьников.

Ключевые слова: критериальное оценивание, суммативное оценивание раздела, суммативное оценивание четверти, функциональная грамотность, младшие школьники.

RURAL SCHOOL IN KAZAKHSTAN: FROM URBANIZATION TO INNOVATION

Thus, the article reveals the specific features of functioning of rural schools in the Republic of Kazakhstan and the results of implementation of a new alternative model of functioning - a complex "resource center - magnetic schools". The policy of territorial development towards urbanization was proclaimed in Kazakhstan back in 2006. However, its beginning can be considered 2018, when the Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 was adopted. We shall return to the issue of rural development. The new regional policy is focused on the development of economic growth centers. These, in addition to cities, include support villages (314 out of 6,660) and border areas. Funding will be allocated only for perspective villages. The potential of rural settlements and villages is determined by the executive authorities through monitoring of socio-economic development. The end of 2017, the share of the rural population in Kazakhstan was 42.6%, and that of the urban population was 57.4%. The population growth in rural areas was 0.8% (up to 7.73 million people), in cities - 1.7% (up to 10.43 million people). In other words, the urban population is growing twice as fast as in rural areas. According to statistics of the education system of Kazakhstan in 2018, there were 7,047 schools with a contingent of about 3 million students (2,972,319 students), of which 5,348 (1,394,785 students) were in rural areas, including 2,944 small schools (204,121 students). According to Statistic Committee (2018), with these sharp discrepancies, both schools are causing some difficulties facing contemporary rural schools in our country that affect the whole learning process itself. Some of the pervasive problems can be classified as follows, which are ubiquitous for most of the rural schools: lack of specialists, lack of knowledge, lack of internet and ICT, lack of adequate facilities. Even though the country's leadership raised the issue of digitalization of education many years ago and has achieved significant results, many problems remain in the development of ICT in education, especially in small schools (SSSs). Active citizenship takes place through participation in social activities, in the implementation of the

pedagogical process of active forms and methods of education, promote the development of students' skills in solving various problems. The number of schools in Kazakhstan is roughly the same as that in Russia. The population of Kazakhstan is several times smaller. However, for a long time, our country has been very cautious about optimizing such schools. Migration processes in Kazakhstan decreased the population of rural areas and cause the re-distribution when people move from small villages to larger villages/ cities; it is time to think about what to do with education in rural areas. After all, it is not only the cost of such a school but also the fact that there are not enough teachers. Quite often, the teacher has to teach several subjects, and he does not have the required qualification; there are also issues in the provision of material resources for such schools, socialization of children, etc.

Key words: rural school, class kits, modernization, resource schools center, magnetic school.

Geographical features of Kazakhstan location testify the most of the country represent regional centers with a developed infrastructure and educational system. The recent emergence and rapid amplification of the modernization of Kazakhstan have led to a significant interest in education that combines the best global practices and international research. In light of the latest developments in this sphere, educational attainments are becoming a vital component for the prosperity of the whole country. As Yakavets (2013) claims, especially teaching gifted children is considered a vehicle for improving the competitiveness of education, developing national human capital, and reforming society. Therefore, the Kazakhstan Government has paid a great deal of attention to discovering, teaching, and maintaining giftedness.

The policy of territorial development towards urbanization was proclaimed in Kazakhstan back in 2006. However, its beginning can be considered 2018, when the Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 was adopted.

We shall return to the issue of rural development. The new regional policy is focused on the development of economic growth centers. These, in addition to cities, include support villages (314 out of 6,660) and border areas. Funding will be allocated only for perspective villages. The potential of rural settlements and villages is determined by the executive authorities through monitoring of socio-economic development. Thus, in the Kostanay

region, according to the results of the analysis, in 2017, 36 out of 584 settlements with a population of fewer than 50 people were closed down during the year.

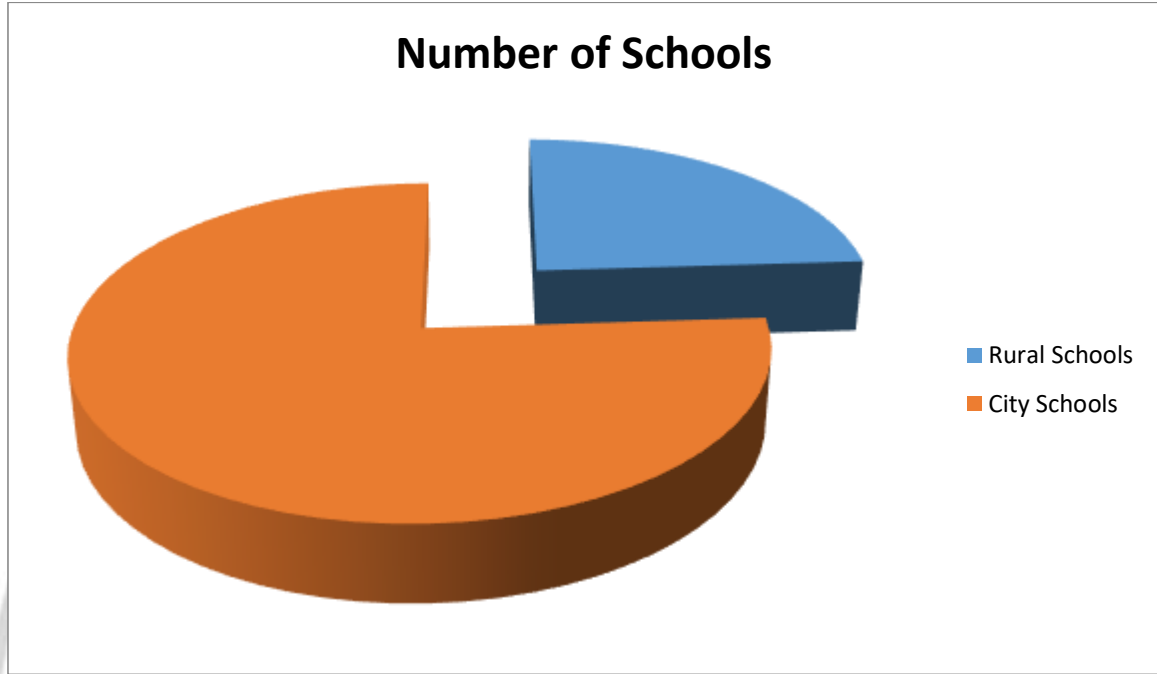
As of the end of 2017, the share of the rural population in Kazakhstan was 42.6%, and that of the urban population was 57.4%. The population growth in rural areas was 0.8% (up to 7.73 million people), in cities - 1.7% (up to 10.43 million people). In other words, the urban population is growing twice as fast as in rural areas.

According to statistics of the education system of Kazakhstan in 2018, there were 7,047 schools with a contingent of about 3 million students (2,972,319 students), of which 5,348 (1,394,785 students) were in rural areas, including 2,944 small schools (204,121 students).

Table 1. Population in rural and city schools in Kazakhstan (%)

Year	City schools	Rural schools
2010	53.7%	46.3%
2015	56.7%	43.3%
2016	57%	43%
2017	57.45%	42.6%
2018	54%	46%

The graphs show that the process of reducing the number of SSS is much more rapid than the process of reducing the number of villages. This suggests one point: the disappearance of villages is unavoidable if the school closes down. The school is often the only place of learning, health, and recreation for villagers. Thanks to schools, rural settlements have survived in the problematic 90s of the last century. In general, it is not difficult to close the village, but only to close the school. Moreover, this trend will only increase based on dominoes.

Figure 1. Number of schools in rural and city areas

A special place in this system takes an ungraded school - 56.5% of the total. At this point in Kazakhstan function as independent small schools (primary, basic and secondary) and resource cents with surrounding magnetic schools. Currently, it is the rural school becomes the main cultural and information center of the area, where students and teachers, and the villagers themselves are involved. The practical orientation of educational activity is agricultural: lessons of labor training, cycles of varieties disciplines, directions of educational work are carried out in the field, on the farm, in greenhouses, in the pastures. However, all social, entertainment, and educational work is also carried out within the walls of rural schools: events of state character, national holidays and entertainment reporting activities of the village administration and district electoral activities, awareness-raising activities, etc. Therefore, in the area, it is a stabilizing factor in the lives of rural settlements with all its social and economic problems. The first effect that can occur in small schools is

the effect of the community, perhaps the most important and influential. The main task of the new school is the successful socialization of pupils for their future adult life.

Specific features of rural schools allow them create a family atmosphere, the little community. The second possible effect of small schools is a special relationship with their parents and the outside world (society). In small schools, there are more opportunities to organize a meaningful dialogue between the teachers and parents and the complicity of both in school life. Thus, a school in the village often deters the village from extinction, often - the main socio-cultural and information center of the village, and in some places and the main organizer of social and economic life in the countryside.

According to Statistic Committee (2018), with these sharp discrepancies, both schools are causing some difficulties facing contemporary rural schools in our country that affect the whole learning process itself. Some of the pervasive problems can be classified as follows, which are ubiquitous for most of the rural schools:

Lack of specialists: teachers with the highest category are between two and three times lower in rural than in urban areas. By contrast, the proportion of teachers without category is noticeably higher in rural areas (OECD 2015). The quality of the teaching staff in rural schools is comparatively low. Analysis of the quality composition of teachers shows the difference in the ratio of urban (92.5%) and rural teachers (89.3%) with higher education. Although the majority of teachers work in rural schools, the share of rural teachers with the higher category (16.5%) is almost two times lower than in urban schools (30.6%). The low percentage of teachers with the higher category is observed in West Kazakhstan (14.3%), Kyzylorda (14%), and Akmola (15.8%) regions. The highest provision of highly qualified personnel is observed in Almaty (35%), Astana (33.7%), and Pavlodar oblast (31.7%).

Lack of knowledge. Consequently, the hurdles that our remote schools face show some negative repercussions. For example, in Kazakhstan's Unified National Test taken as a combined school-leaving and university entry test, students in rural schools had an average of 66.50 points, while students in urban schools scored 76.16. Additionally, the average urban-rural difference in the results was 8.74 points in 2013 in favor of urban areas (NCESE 2013b). As in PISA 2009, the average reading performance was 376 score points for children

in villages or rural areas, 383 for children in towns, 419 for children in large cities, and 431 for children in the cities of Astana and Almaty (OECD 2015).

The performance of students in rural schools is lower than in urban schools. The results of international and national level ratings prove this thesis. Thus, according to the results of the International Program on Assessment of Educational Achievements of Students PISA-2015, students of rural and urban schools presented the following results (see the figure below).

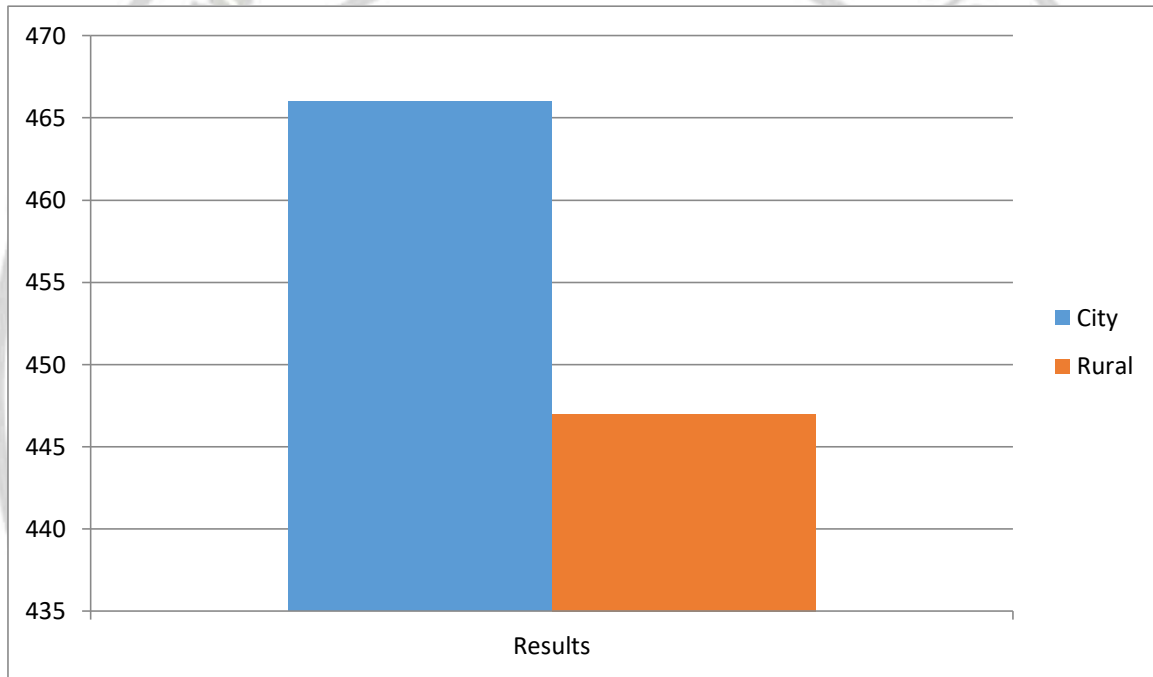

Figure 2. Results of PISA 2015

The data show significant differentiation in the results of students of urban and rural educational organizations. The difference in the results of PISA-2015 in 19 points depending on the location of the educational organization indicates that rural schoolchildren lag behind their urban peers by more than six months. The difference in the results of the educational achievements of schoolchildren in the urban-rural context is primarily since the majority of small schools are concentrated in rural areas.

Republican rating measurements show a similar situation. According to the results of the External Evaluation of Educational Achievements of Schoolchildren (GPA-2018), rural schoolchildren are 7.08 points behind urban ones on average. If we compare the data for two or three years, they show an increasing gap between rural and urban schoolchildren. With the average GPA of 6.18 increasing, there is a gap in the quality of knowledge between urban and rural students, which increased from 5.3 in 2016 to 7 in 2017. The single national test also shows a significant difference in achievements between rural and urban students.

Figure 3. Results of UNT

The chart shows that in 2018, 78% of rural graduates and 68% of urban school graduates scored below 100 points.

Lack of internet access and ICT in teaching: Rural small-class schools claimed that the lack of internet access caused a deficiency of such newer technologies as "interactive whiteboards" in these schools; nearly all (93%) of urban schools but fewer than half (43%) of rural schools have "interactive classrooms" (IAC 2014).

Information and communication technology equipment in rural schools remains low. Work is underway in Kazakhstan to develop the informatization and computerization of education.

For example, while in 2005 there were 41 students per computer, in 2010 there were 18 students per computer, in 2016 there were ten students per computer.

The State supports the policy of informatization of the education system, but dangerous problems remain in this area. Kazakhstan has not yet achieved acceptable global computerization rates, which are 5-6 people per computer. Moreover, not all schools are computerized in Atyrau, Kostanay, and Kyzylorda provinces. More than 35 percent of the total number of computers require replacement. Only 42.3% of rural schools are equipped with interactive equipment. Only 1,075 schools are involved in the e-learning system.

There is no access to broadband Internet in rural schools. From year to year, Kazakhstani schools are working to increase access to the Internet. In 2015, 27.44 percent of the total number of schools had access to broadband Internet at speeds ranging from 4 to 10 Mbit/sec. However, there remains a significant gap between regions: 100% access is provided in schools in Almaty, while in Aktobe and Kostanai regions, the figure is 10.66% and 13.83%, respectively.

According to the results of a sociological study conducted by the author in May-August 2018, the question of access to the Internet, especially broadband access with speeds over 10 Mbit / s, was the most pressing. None of the few schools we studied had access to the Internet with the speed of more than 3 Mbit / s; the actual speed varied from 1.5 to 2.9 Mbit / s. This speed does not allow, for example, keeping an electronic journal "Qundelik", to use an electronic platform "BilimLand." About 95% of the teachers surveyed replied that they were not satisfied with the speed of the Internet, and access to it was very low. In their opinion, the lack of access to the broadband Internet raises many problems of educational and methodological nature.

Lack of adequate facilities: Such factors as temperature control, ventilation, and safety are necessary conditions of the educational process. The quality of the educational environment can affect the progress of pupils up to 25 percent. It is also said that roughly 42.5 percent of rural small-class schools in Kazakhstan are located in the adapted buildings (Musina 2015).

Material and technical base gap - many rural schools do not meet regulatory requirements. The level of their material and technical base is an essential factor affecting the results and efficiency of the school education process. Final studies of the International Program for the Evaluation of Educational Achievements of Students PISA-2012 show the dependence of educational achievements of students on the material equipment of schools.

For the 2016-2017 academic years, 22.5 percent of rural schools operated in adapted buildings. The 64 are emergency schools, 59 were in rural areas. According to the data from the National Compendium of Education Statistics 2018, 5,293 schools (about 90 percent) have gymnasiums in adapted buildings, 9 percent of rural schools do not have libraries, and 8 percent of rural schools have canteens or buffets.

In 2005, the equipping of Kazakh schools with language and multimedia rooms and interactive whiteboards began. However, after 14 years, there is still a shortage of these in rural schools. This is stated in reports prepared by the Centre for the Development of Small-Size Schools of the National Academy of Education named after I. Altynsarin. Classrooms of the new modification in physics do not have 1,102 or 33,7% of the incomplete schools, chemistry - 1,273 (39%), biology - 1,283 (39,3%), mathematics - 958 (29,3%) and language laboratories - 1,600 (49%). At the beginning of the 2016-2017 academic year, there were no new subject rooms in 51.5%, i.e., half of the rural schools.

The small-sized school (from now on - SSS), as defined by the Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" (Art. 1, para. 58), is a general education school with a small contingent of students, combined classes and sets, and with a particular form of classroom instruction.

The quality of education as a critical condition for the formation of high-quality Human Resources is a priority for many countries considering long-term development. Education includes, among other things, the development of information and communication skills, a condition dictated by the evolution of society into information and digital society. Kazakhstan is also implementing such a policy, but the growing gap in the quality of secondary education between urban and rural schools is also recognized at the highest political level. That fact is confirmed by international and domestic research, which shows

not only the fact of this gap but also its causes, including insufficient and unequal access to information and communication technologies (ICTs), especially in urban-rural areas.

The main problems with the use of information and communication technologies in small schools in rural areas are due to several reasons. The main reason is the lack of high-speed broadband Internet in general. According to the Committee of Statistic, around 90-100% of rural school has access to the Internet, but this is far from the reality we see in remote SSS.

Even though the country's leadership raised the issue of informatization of education many years ago and has achieved significant results, many problems remain in the development of ICT in education, especially in small schools (SSSs).

Active citizenship takes place through participation in social activities, in the implementation of the pedagogical process of active forms and methods of education, promote the development of students' skills in solving various problems.

Analysis of scientific literature has allowed allocating the notion of "social culture" its parts:

- 1) an infinitely rich ideological universe of meanings, united in the system of language, science, religion, philosophy, law, ethics, literature, painting, sculpture, architecture, music, drama, economy, political and sociological theories, etc.;
- 2) material culture, which is the embodiment of all these meanings in a biological environment, starting with simple tools and ending with the most complex equipment, books, pictures, etc.;
- 3) all covert and overt actions, ceremonies, rituals, actions in which individuals and groups make and receive one or another set of meanings. Also, by P. Sorokin, this concept is understood as one of the types of civilizations (Sorokin, 1992). To conduct a unique study on the designated problem, we have identified the main directions of the modern Kazakh village school: cultural transmission, enculturation, and socialization. Cultural transmission acts as a mechanism by which there is a transfer of experience and knowledge to new subjects of education, enculturation as the stage of entering the subject of education in the

culture of its people and socialization as a process of the occurrence of the individual in society, its social structure (Whiting,1975 and Erikson, 1963).

Results of the study to determine the efficacy of creating a resource center (school support) - the organization of secondary education, which are consolidated based on educational resources nearby small schools to conduct short-term training session and interim and final evaluation of students in order to ensure access to quality education to students of small schools. Support schools - social and cultural centers, which include rural libraries, health centers, creative clubs; school agro-biological laboratory with in-depth theoretical and practical training in agricultural profile; schools of not class-lesson type of training involving the organization of the educational process based on joint training sessions with different age composition of students.

However, while ensuring equal requirements for all children, it seems that we are neglecting the equity in offering these educational opportunities. In our case, remote and urban schoolchildren might be considered as two different areas with incomparable educational roots; in other words, as Adams (1993) highlighted, learners may differ in cultural and linguistic backgrounds, aptitudes, and abilities. Equity fundamentally implies that such differences are recognized, and appropriate adaptations are made in educational practice.

SSS solve problems:

- meeting the needs of students in primary education;
- aligning the starting positions of school graduates in order to provide them further professional education;

In addition to educational tasks, the rural small-size school solves a complex of social and economic problems:

- prevent the outflow of young people from rural areas;
- contributes to raising the cultural level of the population;
- solving demographic problems;

- development of the agrarian sector of the economy.

The number of schools in Kazakhstan is roughly the same as that in Russia. The population of Kazakhstan is several times smaller. However, for a long time, our country has been very cautious about optimizing such schools. Migration processes in Kazakhstan decreased the population of rural areas and cause the re-distribution when people move from small villages to larger villages/ cities; it is time to think about what to do with education in rural areas. After all, it is not only the cost of such a school but also the fact that there are not enough teachers. Quite often, the teacher has to teach several subjects, and he does not have the required qualification; there are also issues in the provision of material resources for such schools, socialization of children, etc.

Small rural schools allow a child to be close to his or her parents, and this fact is so vital that the decision to optimize SSS has to be balanced and considered. Furthermore, it is always in the children's favor. The majority of parents prefer to send kids to boarding schools (NIS, KTL) even they have access to SSS.

Conclusion

The work analysis showed that by establishing the resource centers, many problems of quality education in small rural schools are solved:

- Educational - teaching process in the magnetic school is built with the focus on the teaching quality, qualitative obtaining the necessary information enabling operate with it successfully in life, build relationships with the society of the village, to be an active member in it;
- Management mechanism of ungraded schools is changed by creating a Coordinating Council (the Coordination Council consists of the Directors of the magnetic and support schools, representatives of local government offices, departments of education, social partners), aimed to the creation of unified information and socio-cultural environment;
- The scientific-methodical system is improved: socio-cultural space includes the participation of scientists of Aktobe region and Kazakhstan in the development of influence

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

mechanisms on the child's personality; the participants of the pedagogical process of Resource schools became active in research work;

– Cooperation of teaching staff at resource centers of small schools is strengthened, which serves as the basis for their creative self-realization;

– The quality and level of achievement of students' knowledge and their versatility, overall development and education as a social and cultural phenomenon is observed; – Student interest in the knowledge of natural history aspects of their region as a historical and political, geographic, demographic aspects are strengthened. Besides, the establishment of resource centers allows for enhanced psychological support of the educational process due to the following factors:

– Students are trained without separation from families: reduced percentage of maladjustment, family upbringing is maintained.

– Problem-based learning in interactive mode puts the child in a position to compete with each other, fosters the skillful construction of arguments and counterarguments, forms the basis of critical thinking;

– The individual talents of students are identified, allowing teachers of further education and homeroom to work in groups of different ages;

– Students master modern information technologies that improve the quality of knowledge.

Summarizing the results of the individual work on the socio-cultural and informational support of the learning process of Akkemer resource center, it should be noted that this form of existence in the modern education is one of the leading effective forms of quality education as an information and social and cultural phenomenon.

REFERENCES

- [1] Almurzayeva B.K., Maydangaliyeva Zh.A., Utemissova G.U., Beisebekova M.Zh., Abuova S.T. Pedagogical image as component of teacher professional competence. NEWS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ISSN 2224-5294, Volume 1, Number 323, 39-45. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.5>
- [2] Erikson, E. H. (1963). Childhood and society. (2nd Ed, Rev. & Enl.). New York : Norton. HQ781 .E75 1963
- [3] Sorokin, P.A. (1992) Civilization. Society. Moscow, M .: Politizdat. Whiting, B. and J. Whiting (1975). Children of Six Cultures: a psychocultural analysis. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- [4] Shultz T. Investment in Human Capital - N.Y.; London, 1971 -P.26-28.
- [5] Dobrynin A.I., Dyatlov S.A., Tsyrenova E.D. Human Capital in Transit Economy: Formation, Evaluation, Efficiency of Use. - SPb.: Nauka, 1999, 234 p.
- [6] Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the people of Kazakhstan. "Growth of Welfare of Kazakhstani People: Increasing Income and Quality of Life". October 5, 2018 / akorda.kz. (Date of address: 10.11.2019).
- [7] Message from the President of the Republic of Kazakhstan - Leader of the nation Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan "Strategy" Kazakhstan-2050 ": new political course of the established state". December 14, 2012 / akorda.kz. (Date of address: 10.11.2019)
- [8] The State Program of Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. // Official Internet resource of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. /<http://www.edu.gov.kz/ru> (Date of address: 10.11.2019)

- [9] Rating of countries of the world by the level of education. Humanitarian Encyclopedia [Electronic resource] // Humanitarian Technologies Center, 2006-2018 (last edition: 25.08.2018). URL: <https://gtmarket.ru/ratings/education-index/education-index-info> (Date of address: 09.11.2019).
- [10] Number of preschools, number of children in preschools. Data from the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan. URL: <http://stat.gov.kz> (Date of address: 12.11.2019)
- [11] Number of students in daytime general education schools. Data from the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of RK. URL: <http://stat.gov.kz> (Date of address: 12.11.2019).
- [12] Karabalina A.A., Maydangalieva Zh.A., Satygalieva G.B., Ahmetalina G. A., Mahammadli D. Family pattern as key factor of primary school children academic performance. BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ISSN 1991-3494, Volume 6, Number 376 (2018), 58-66. <https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.28>
- [13] Kushzhanov N.V., Balginova K.M., Maydangalieva Z.A., Satygalieva G.B., Mahammadli D. The digital Kazakhstan. The development of human resources in education. BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ISSN 1991-3494, Volume 6, Number 376 (2018), 82-94. <https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.31>
- [14] Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. (2013). Mathematics: The curriculum for the 1–4, 5–6, 7–9 and 10–11 grades. Retrieved from <http://nao.kz/loader/fromorg/2/25?lang=ru>
- [15] Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. (2013). Knowledge of the world: The curriculum for grades 1–4 level of primary education. Retrieved from <http://nao.kz/loader/fromorg/2/25?lang=ru>

- [16] National Academy of Education named after I. Altynsarin. 2014. Monitoring the quality of educational process in general schools, taking into account the requirements of international comparative studies of GCI, PISA, TIMSS. Analytical statement. p. 90. Astana.Kazakhstan.
- [17] Naurzalina D. et al . (2015) The impact of family style education on high school student's grades. The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences eISSN: 2357-1330. doi:10.15405/epsbs.2015.08.21
- [18] Goldin Pr. & Katz. The race between technology and education, 2010, P.18.
- [19] Kazakhstan in Figures. Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Committee on Statistics. Brochure. Astana, 2018. - 19 p., P.8. Message from the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan "New opportunities for development in the context of the fourth industrial revolution. (Date of address: 10.11.2019).
- [20] UNESCO site. URL: <http://www.uis.unesco.org/> (Date of address: 10.11.2019)
- [21] D. Summers , S. Salish , A. Karabalina , V. Kubieva , A. Erbulatova , B. Almurzayeva , G. Nazarova. Psychological and pedagogical aspects of moral education in Kazakhstan. Bulletin of national academy of sciences of the republic of Kazakhstan. ISSN 1991-3494 Volume 3, Number 373 (2018), 121 – 129.
<https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467>
- [22] Summers D., Balpeissova S.A., Maydangalieva Z.A., Utemissova G.U. HOW CAN WE PREVENT VIOLENCE AT SCHOOL? BULLYING. NEWS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ISSN 2224-5294, Volume 1, Number 323, 16-22.
<https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.2>

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

- [23] Gross enrolment in higher education. Data from the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan. URL: <http://stat.gov.kz> (Date of address: 12.11.2019).
- [24] Utemissova G., Summers D., Urmurzina B., Abdirakhmanova Y., Scott Alan Burton Summers. Psycholinguistic study of suggestive methods in education. Bulletin of national academy of sciences of the republic of Kazakhstan. ISSN 1991-3494 Volume 3, Number 373 (2018), 159 – 166.
<https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467>
- [25] <http://vsa.kaznpu.kz/?tm=1&menu=38>
- [26] <http://agkipr.kz/archives/1489>
- [27] <https://vlast.kz/obsshestvo/31691-ostavit-nelza-zakryt-est-li-budusee-u-malokomplektnyh-skol.html>

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

УДК 95 (482)

«ҚАЗАҚ ЕСКІ ЖАЗУ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ СӨЗДІГІНІҢ» ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-ТИПОЛОГИЯЛЫҚ, ЖАНРЛЫҚ ЖІКТЕМЕСІ

Г.Б. Көбденова (G.B. Kubdenova) ³⁶

Андатпа. Мақалада ескі қазақ кітаби лексикасы сөздігіне лексикографиялық талдау жасалынған. Тарихи бағдарлы сөздіктің құрылымдық-типологиялық, жанрлық жіктелімі берілген. Тарихи, ұлттық, тілдік саналардың сөздік жасаудағы маңызына тоқталады. Сөздіктің макроқұрылымы және микроқұрылымы қарастырылды. Лексикограф – ұжымдық білімді жеткізуші кәсіби маман екендігіне тоқталды. «Сөздік – оқырман» коммуникациясының сөздік жасаудағы басты талаптардың бірі ретінде қарастырылу қажеттігі айтылды.

Кілт сөздер: тарихи лексикография, тарихи сөздік, ескі кітаби лексика, қазақ ескі жазу лексикасының сөздігі, сөздіктің жіктелімі.

³⁶ Филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты «тіл тарихы және диалектология» бөлімінің аға ғылыми қызметкері, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы, guljihan@mail.ru

**STRUCTURAL-TYPOLOGICAL, GENREAL CLASSIFICATION OF THE
"DICTIONARY OF KAZAKH OLD WRITING VOCABULARY"**

ABSTRACT

The article presents a small lexicographic analysis of the vocabulary of the Old Kazakh language. The article provides a lexicographic analysis of the dictionary of old Kazakh book vocabulary. There is a structural-typological, genre classification of historically oriented dictionary. Emphasizes the importance of historical, national, linguistic consciousness in the creation of vocabulary. The macrostructure and microstructure of the dictionary are considered. He noted that the lexicographer is a professional provider of collective knowledge. It was noted that the "dictionary - reader" communication should be considered as one of the main requirements for the creation of a dictionary.

Keywords: historical lexicography, historical dictionary, book language dictionary, Old Kazakh dictionary, dictionary classification.

«ҚАЗАҚ ЕСКІ ЖАЗУ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ СӨЗДІГІНІҢ» ҚҰРЫЛЫМДЫҚ- ТИПОЛОГИЯЛЫҚ, ЖАНРЛЫҚ ЖІКТЕМЕСІ

Сөздік жасау ісі адамзат ойының ертеден келе жатқан ірі жетістіктерінің бірі. Ол мол қажыр-қайратты, терең ақыл-ойды, шығармашылық қабілетті қажет етеді. Сөздік – жүйелі, күрделі құрылымды шығарма.

Тілдік сана қоғамдық сананың негізінде қалыптасады. Кез келген сөздіктің жасалуы кешенді түрде атқарылатын үлкен ғылыми мәселе, ал ұлттық тілдің сөздігін түзу – әр уақытта халықтың мәдени өміріндегі елеулі оқиға болып табылады және тарихи тұрғыдан келгенде көбінесе тарихи және ұлттық сана-сезімнің өсу кезеңімен, ұлттың қалыптасуы, әдеби тіл мен оның нормасының тұрақтануымен байланысты келеді. Тарихи сөздіктің жасалу негізінде *ұлттық және тарихи саналардың* жатуы заңды құбылыс.

2018-2020 жж. арналған «Латынграфикалы жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-лингвистикалық базасын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы зерттеу аясында «Кирилл және латын графикаларында қазақ ескі жазу лексикасының сөздігін әзірлеу» мақсат етілді.

«Дала уалаяты», «Шаһнама», 100 томдық «Бабалар сөзі», Мәшһүр-Жүсіптің шығармаларынан, 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен» т.б. дереккөздерден ескі кітаби сөздер жинақталуда. Ескі кітаби лексиканың варианттылығы және олардың жазу емлесін латын графикасы негізінде ретке келтіру мәселелері қарастырылды.

Тіл білімінің «Үлкен энциклопедиялық сөздігінде» тәжірибелік лексикографияда сөздіктер мынадай қоғамдық маңызды қызметтерді атқарады деп көрсетілген: 1) тіл үйрету; 2) ана тілді нормаландыру; 3) тіларалық қатынас; 4) тіл лексикасын ғылыми тұрғыдан зерттеу [1, 258 б.]. Тіл лексикасын ғылыми тұрғыдан зерттеу қызметін біздің

зерттеу нысанымыз болып отырған «Қазақ ескі жазу лексикасының сөздігі», сонымен қатар этимологиялық сөздік, тарихи сөздік, диалектологиялық сөздік, өлі тілдер сөздігі және т.б. сөздік түрлері жатады.

Ал тарихи бағыттағы сөздіктер мынадай белгілер бойынша ажыратылған [1, 462 б.]: *лексиканы сұрыптау бойынша* – тіл лексикасының стильдік қабаттарын көрсететін диалектологиялық сөздік; *сөздің сипатталу тәсілі бойынша* – сөздің шығу тегін ашатын этимологиялық сөздік жатса; *сөздің дәуірлерде көрініс беруі бойынша* – тарихи сөздіктермен қатар «Қазақ ескі жазу лексикасының сөздігін» жатқызамыз.

Сөздіктің лексикографиялық өлшемдері нақтылау үшін зерттеу жұмыстарын жүргізу, сөздікке алынатын тіл бірліктері, олардың мағынасын ашу, сұрыптау, сөздік мақаланың құрылымын айқындау т.с.с. ғылыми теориялық-практикалық мәселелерді шешу күн тәртібіне енді.

Сөздіктің **макроқұрылымын** (лексиканы сұрыптау, сөзтізбенің көлемі мен сипаты, материалдарды орналастыру қағидалары) және **микроқұрылымын** (сөздік мақаланың құрылымы, сөздік анықтаманың түрлері, сөз туралы әртүрлі ақпараттардың қатысы, тілдік деректеме материалдардың түрлері т.б.) зерттеу қажеттігі туындады [2].

Тарихи лексикография қазіргі лингвистиканың антропоэлектік саласымен байланысты даму керек. Сөздіктерге жасалатын талдау адам лексиконын ұйымдастыру мен оның жадында сақталған білімдердің жиынтығы туралы объективті мағлұмат береді. «Адам және сөздік» диалогы коммуникативті және танымдық әрекеттің маңызды формасы болып табылады. Тарихи сөздікті қолданушылардың үш негізгі тобы бар: тілді тұтынушылар, тілді зерттеушілер және қоғамдық ғылымдар салаларының мамандары [3, 7 б.]. Жоғарыда айтылғандарды сараптай келсек, оның біріншісі – қазақ тілін, тарихын білгісі келетін көпшілік оқырман, екіншісі – тіл тарихын зерттеуді мақсат тұтқан тілші, этнограф, тарихшы мамандар. Яғни оқырмандардың басым көпшілігі қазақ тілін ана тілі деңгейінде жоғары меңгерген жергілікті оқырмандар болып табылады.

Лексикограф оқулықтың авторы секілді өз атынан сөйлемейді, ол қоғам мен жеке адам арасын жалғастырушы, яғни тілдің ұжымдық жеткізушісі. Лексикограф – ұжымдық білімді жеткізуші кәсіби маман [4, 17 б.]. Тарихи санаға қозғау салушы, өткен мен бүгінгі күннің арасын сөзбен жалғастырушы.

Сөздікті дайындау барысында төмендегідей теориялық мәселелердің нәтижесіне қол жеткіздік.

I. Сөздік мақала. Сөздік мақаланың құрамы атау сөз және оның варианттарымен, атау сөздің түсініктемесі, дефиницасы, дәйек сөз және дереккөзінен тұратындығы анықталды.

II. Атау сөз. Атау сөз болып ескі кітаби сөздер алынады және олар бас әріппен жазылады.

Мысалы: 1) АУАЗЫ. АҰАЗЫ. 2) ӘГЕРДЕ. АGERDE

III. Түсініктемесі. Ескі сөздердің мағынасын анықтау үшін бірнеше тілдің сөздіктері пайдаланылды және ол курсивпен беріліп отырады.

әуезі; егерде

IV. Дәйек сөз. Дәйек сөзге XX ғасырдың басына дейін жазылған туындылар алынды.

V. Дереккөз. Дереккөз жақша ішінде, қажет болған жағдайда қысқартылып беріледі.

VI. Латынша транслитерациясы. Кирилше жазылған бөлігі сол, латынша бөлігі оң жақта тұрады. Кирилшеде жазылған сөздік мақала латыншаға сөзбе-сөз, сөздік мақала тұтастай аударылады.

Сөздік, мәселен, мынадай үлгіде беріледі.

<p>АУАЗЫ – <i>äuezі</i>. Сонан соң сұлу қыздың әсем <i>auazyn</i> естіп өзін сүйетінін біліп бала өзінің ата-анасы өскен жерін бұрын сол уақытқа шейін ойына салмай жүрген мүддем есінен шығып бүтін дүния көзіне көрінбей кетіпті (ДУГ. 1889 ж. Урашима. 102-б.).</p>	<p>AÝAZY – <i>áyezi</i>. Sonan soň sulý qyzdyň ásem <i>áazyn</i> estip ózin súetinini bilip bala óziniň ata-anasy ósken jerin buryn sol ýaqtqa shein oyna salmaı júrgen müddem esinen shygyp bútin dúmia kózine kórinbei ketipti (DÝG. 1889 j. Ýrashıma. 102-b.).</p>
<p>ӘГЕРДЕ – <i>egerde</i>. Бұл баяннаманың ақырын тиянақ етіп ұйғарамыз һәм шаттықпенен қосып жазамыз, <i>әгерде</i> Шоқан Уәлиханов ғылым, өнер иесі, халықтың ғадет заңын біліп, даңғыл биік жолға шықса да өзінің туған жайын жатырқамады һәм ұмытпады (ДУГ. 1894 ж. Ш.Ш.Уәлиханов. 517-519-бб.).</p>	<p>ÁGERDE – <i>egerde</i>. Bul baıannamanyň aqyryn tıanaq etip uıǵaramyz hám shattyqpenen qosyp jazamyz, ágerde Shoqan Ýalıhanov ǵylym, óner iesi, halyqtyń ǵadet zańyn bilip, dańǵyl biik jolǵa shyqsa da óziniň týǵan jayyn jatyrqamady hám umytpady (DÝG. 1894 j. Sh.Sh.Ýalıhanov. 517-519-bb.).</p>

ҺӘМ — *және*. «Дарға тарт, өлтір!» деудің себебі сол, Байғұстар бір жыл жатып *һәм* арыды («Әбуғалисина, Әбілхарис». Бабалар сөзі. 7-том, 19-б. 2004). Бағдаттың патшасы *һәм* ұлық патша, Бұрын да балаңызды келген сұрай. Лайық Діләфрузжан қосылса оған, *Һәм* сізге, ұлы абырой бәрімізге («Әбуғалисина, Әбілхарис». Бабалар сөзі. 7-том, 31-б. 2004). Атқанда алтын арай бозарып таң, Жұлдыздар жойылғанда азайып *һәм* («Әбуғалисина, Әбілхарис». Бабалар сөзі. 7-том, 67-б. 2004). Қазылар бұл сауалға сөз таба алмай, Ұялып *һәм* қорқумен қозғала алмай («Әбуғалисина, Әбілхарис». Бабалар сөзі. 7-том, 101-б. 2004).

Сөздік мақала – сөздіктің сапасын айқындайтын негізгі көрсеткіштің бірі. Сөздіктің жасалуы – кешенді ғылыми зерттеу және ғылыми-ұйымдастырушылық мәселе. Сөздік

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

құрастырушылар жалпы тілдік және лексикографиялық білімдерімен сөздік жасау барысында пайда болған мәселелерді шешеді.

Сөздік – бұл дәуірдің "жемісі". Оның жасалуы көп жағдайда мәдени-тарихи жағдайларға, теориялық лингвистикаға, лексикографтың қолданатын мәтіндеріне тәуелді болып келеді. Тарихқа неғұрлым терең бойлаған сайын, тарихи зерттеулер көбейген сайын тарихи сөздіктердің де түрлері көбейіп, соған сәйкес жіктеменің де ауқымы кеңейе бермек.

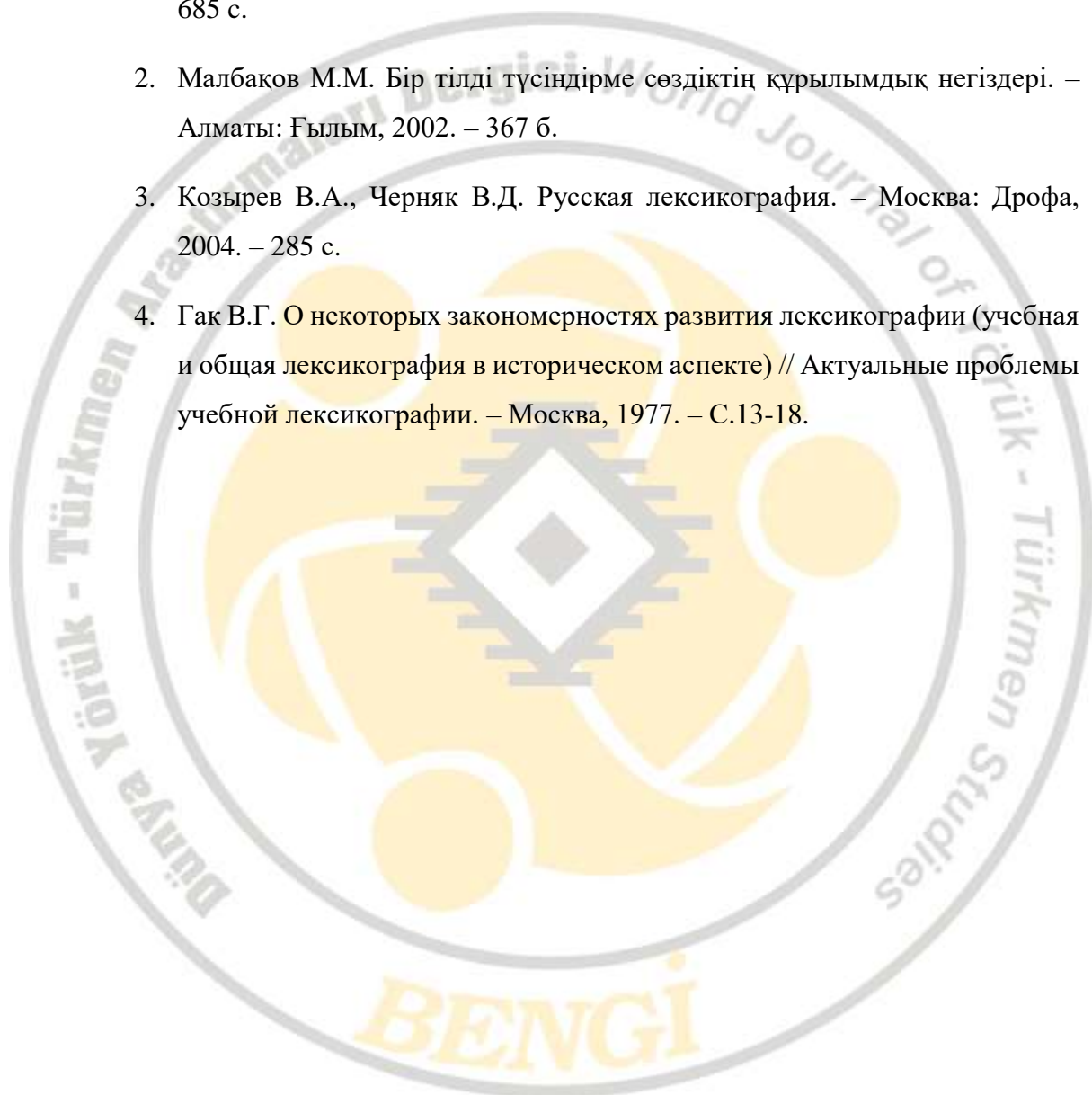
Қорыта келе, айтарымыз, Кирилл және латын графикаларында қазақ ескі жазу лексикасының сөздігін әзірлеу тұңғыш рет қазақ тіл білімінде қолға алынып отырған жұмыс. Бұған дейін бұндай атпен сөздік шыққан жоқ. Әрине, араб, парсы сөздерінің сөздігі шықты. Бұл сөздіктерден айырмашылығы – ескі кітаби тілдің лексикасы жинақталып, тіркеліп, мағынасы анықталады, екіншіден, жаңа латын графикасында жазылуы.

Кез-келген сөздік жасау барысында кездесетін қиындықтар біздің сөздік жасау барысымызда да кездесіп отырады. Біз оларды ақылдасу мен анықтау арқылы шешіп отыруға тырысамыз.

Әдебиет:

1. Большой энциклопедический словарь. Языкознание. – Москва, 1998. – 685 с.
2. Малбақов М.М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 367 б.
3. Козырев В.А., Черняк В.Д. Русская лексикография. – Москва: Дрофа, 2004. – 285 с.
4. Гак В.Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии (учебная и общая лексикография в историческом аспекте) // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – Москва, 1977. – С.13-18.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

254

UDK 37

СОЧИНЕНИЕ – ЗАЛОГ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ РЕБЁНКА

С. Балтабаева ³⁷

О.И. Лыгина ³⁸

Г.У. Утемисова ³⁹

Аннотация

Анализ теории и практики показывает, что у младших школьников имеются сложности в развитии письменной связной речи (при написании сочинений и изложений). В создании собственных текстов (сочинений) ученики начальных классов чаще всего опираются на собственный жизненный опыт, иногда полагаются только лишь на интуицию, а не на полученные знания. У них мало знаний о тексте, а приобретенные ими теоретические знания на уроках русского языка, не используются на практике должным образом.

Ключевые слова: сочинение, связная речь, сюжетные картинки, методы.

³⁷ Баишев Университет, Актобе, Казахстан

³⁸ Баишев Университет, Актобе, Казахстан

³⁹ Баишев Университет, Актобе, Казахстан

AN ESSAY IS THE KEY TO DEVELOPING A CHILD'S CREATIVE PERSONALITY

S. Baltabayeva¹, O. I. Lygina¹, G. U. Utemisova¹

¹ Baishev University, Aktobe, Kazakhstan

ABSTRACT

Analysis of theory and practice shows that younger students have difficulties in developing written coherent speech (when writing essays and presentations). In creating their own texts (essays), primary school students often rely on their own life experience, sometimes they rely only on intuition, and not on the knowledge they have received. They have little knowledge of the text, and the theoretical knowledge they acquired in Russian lessons is not used properly in practice.

Key words: essay, coherent speech, plot pictures, methods.

СОЧИНЕНИЕ – ЗАЛОГ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ РЕБЁНКА

Одной из главных задач курса русского языка является обучение учеников связной речи, так как свободное владение речи способствует гармоничному включению человека в общество. Для школьника развитие связной речи имеет особое значение, поскольку данный навык выступает одним из главных факторов в овладении всеми учебными дисциплинами [1, С. 86].

Проблемы развития связной речи находятся в центре внимания уже давно. Одним из главных вопросов методики, который возникает и в настоящее время – это создание системы обучения. Под системой понимается определенная последовательность методических приёмов в проведении упражнений, обеспечивающих увеличение самостоятельности учащихся при их выполнении.

Анализ современной обновленной программы и учебников для начальной школы показывает, что уделяется внимание на развитие речевых умений и навыков учеников [2, 3, 4, 5, 6]. Однако уровень эффективности данной работы остаётся низким. Это происходит по нескольким причинам:

- большое количество упражнений направленно на конструирование предложений, составление диалогов, ответы на вопросы и т.д., которые нацеливают учащихся на содержательную сторону речи, а вопрос составления связного текста остаётся не раскрытым;
- формирование таких понятий, как «слог», «слово», «предложение» и «текст» в обновленной программе не соответствует методике русского языка;
- уделяется мало количество времени и упражнений для развития связной письменной речи;
- развитие связной письменной речи находится на уровне предложения, что ограничивает ученика в развитии полноценной речи;

Из всего сказанного следует, что при освоении русского языка возникает несколько противоречий:

- между необходимостью овладения связной речью и неразработанностью в отечественной методике преподавания русского языка данного вопроса применительно начальному этапу обучения;
- между требованием в развитии связной речи и отсутствием её высокого уровня у учащихся 1-4 классов;
- между требованием в развитии связной речи у младших школьников и несоответствием учебно-методического материала.

Рассмотрим систему методов по развитию связной речи у младших школьников. Существуют три группы методов для развития связной речи у младших школьников на уроках русского языка: имитативные, коммуникативные и методы конструирования. Нами представлена система методов по развитию связной речи. (См. Рис.1) [8,173].

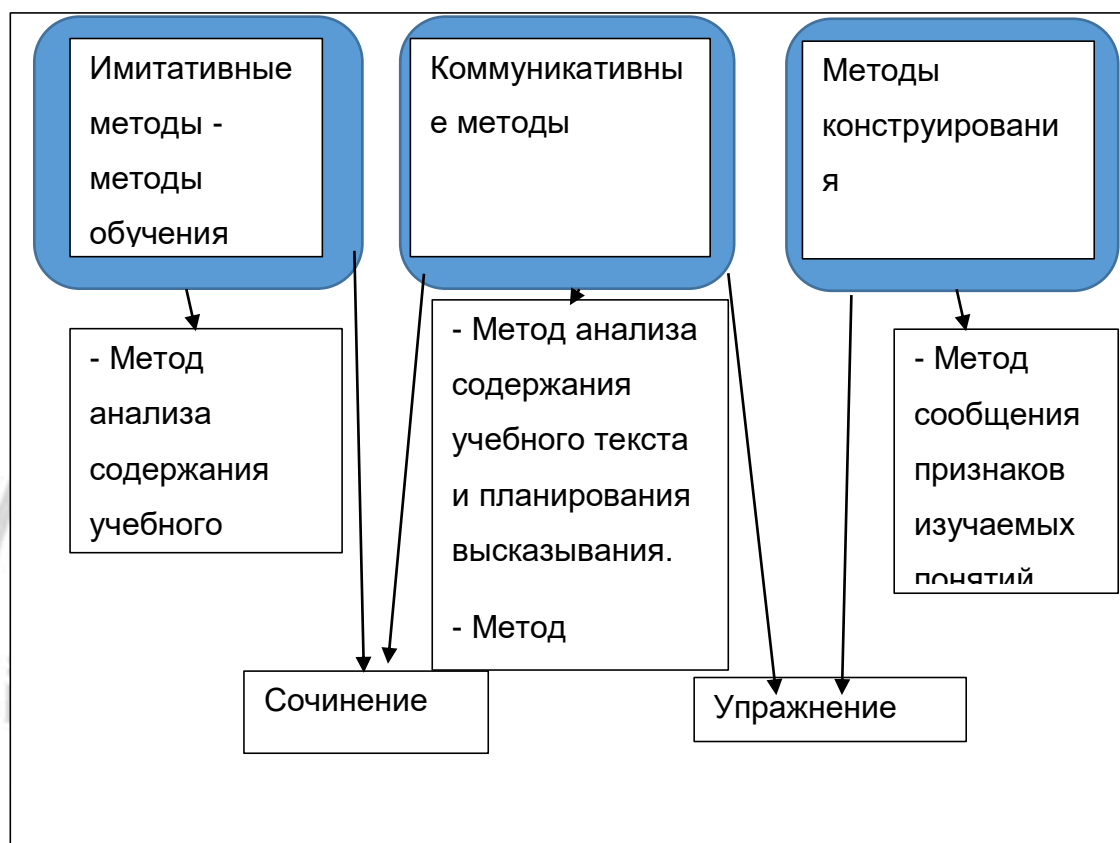

Рис. 1 Система методов по развитию связной речи

В методике начальной школы приняты следующие виды упражнений для развития связной речи:

- развёрнутые ответы на вопросы (в том числе и в беседе);
- различные текстовые упражнения, направленные на анализ прочитанного, изучение грамматического материала, активизацию различных грамматических форм и лексики;
- записи по наблюдения, ведение дневников (читательский, исследовательский и т.п.);

-
- устный пересказ прочитанного (в его различных вариантах);
  - устный рассказ по определенной теме, по картине, по наблюдениям, по данному отрывку, началу или концу;
  - импровизация сказок;
  - письменные изложения образцов высокой художественной литературы;
  - письменные сочинения разнообразных типов [7, С.145].

Как мы видим разнообразие упражнений очень велико и это еще не весь список упражнений, направленных на развитие связной речи у младших школьников.

Напомним, что одной из основных задач в начальной школе является развитие связной (устной и письменной) речи. Самым эффективным решением данной задачи несомненно является написание изложений и сочинений.

Сочинение является отличным средством воспитания. Оно приучает учеников осмысливать и оценивать все увиденные и прожитые моменты из их жизни, развивает наблюдательность, учит сопоставлять и сравнивать, а также дисциплинирует мысли учеников, делая их более точными.

Работа над сочинением должна начинаться с первого класса, на данном этапе младшие школьники приобретают первоначальный опыт связного изложения собственных мыслей. [8, С.5].

Первые сочинения по объему должны быть небольшие, основным источником материала для учеников является их жизненный опыт.

Письменным сочинениям в первом классе предшествуют различные обучающие упражнения по развитию устной связной речи:

- составление предложений по сюжетным картинкам;
- восстановление деформированного текста по серии сюжетных картинок;
- полные устные ответы, объединенные одной темой.

Сочинения во втором классе – это небольшие сюжетные рассказы, в которые постепенно нужно вводить элемент описания. Проводятся они и в устной, и в письменной форме в течение всего учебного года. Работа над сочинением во втором классе предусматривает обогащение словарного запаса младших школьников. Во втором классе школьники больше учатся самостоятельной работе над текстом.

Таким образом работа над сочинением не заканчивается, она также продолжается во втором классе, но к ней уже предъявляются определенные требования.

Сочинения в третьем классе – это сюжетные рассказы среднего объема, в которые постепенно нужно вводить элемент рассуждения.

Сочинения в четвертом классе – это сюжетные рассказы среднего и большого объема. На данном этапе ученики в своих сочинениях должны свободно использовать элементы описания и рассуждения, должны самостоятельно выбирать тему и составлять по ней план. Практически все сочинения на данном этапе носят индивидуальный характер.

Итак, работа над сочинением ведется на протяжении всей начальной школы. Требования к сочинениям младших школьников с каждым годом повышаются.

М.Р. Львов выделял следующие критерии оценивания сочинения младших школьников:

1. Раскрытие темы сочинения. Наличие основной мысли, соответствие содержания действительности.
2. Соблюдение плана, стройность композиции, логическая последовательность, наличие вступительной, основной, заключительной частей, выводов.
3. Стиль речи, тип текста, жанр; целесообразность и уместность использованных речевых ситуаций.
4. Лексический состав текста: правильность словоупотребления, богатство словаря, использование синонимов, антонимов, фразеологизмов, слов с эмоциональной окраской.

5. Синтаксический строй текста: размеры предложений, разнообразие или однообразие синтаксических конструкций, сложность фразы.

6. Грамотность: графическая, орфографическая, пунктуационная; характер ошибок: грубые или негрубые.

7. Оформление: соблюдение норм каллиграфии, наличие полей, красной строки, аккуратность правки и т.п.

8. Объем сочинения: количество слов, предложений; излишний лаконизм или многословие [9, С.19].

Однако анализ современного учебного методического комплекса по русскому языку показывает, что количество работ по написанию сочинений существенно понизилось. Работа над сочинением начинается только во втором классе и не носит систематического характера. И такая же работа ведется в третьем и четвертом классах.

Отсутствие системы в обучении написанию сочинению приводит к тому, что ученик, получая задание написать сочинение по определенной теме, затрудняется в его выполнении. В сочинениях у такого ученика можно увидеть то, что основная мысль не раскрыта, а предложения внутри текста не имеют смысловой законченности и связи между друг другом. Это происходит по не скольким причинам:

- бедный словарный запас;
- ученик не может связать предложения в тексте из-за того, что не привык работать с целым текстом, а лишь с отрывками или короткими предложениями;
- отсутствие подготовки к написанию сочинения;
- низкий уровень усвоения пройденных тем.

Подводя итог, следует отметить, что для развития письменной связной речи у младших школьников нужно:

- начинать работу над сочинением с первого класса;

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

-
- работать по сюжетным картинкам для развития у учащихся умения устанавливать связь слов внутри предложения, связь предложений внутри текста;
  - работать над развитием связной речи систематично;
  - увеличить количество таких письменных работ, как изложения и сочинения.

От того насколько грамотно будет выстроена система работы учителя над связной речью у младших школьников, будет зависеть усвоение русского языка на последующих ступенях обучения в школе.

Ссылки на источники

1. Рамзаева Т.Г. Методические основы языкового образования и литературного развития младших школьников. – Санкт-Петербург: «Специальная литература», 1997. – 166 с.
2. Богатырева Е.В. Учебник для учащихся 1 класса общеобразовательной школы. В 4-х ч. – Алматы.: Атматыкітап баспасы. – 2017. – 126с.
3. Богатырева Е.В. Рабочая тетрадь для учащихся 1 класса общеобразовательной школы. В 4-х ч. – Алматы.: Атматыкітап баспасы. – 2017. – 126с.
4. Богатырева Е.В. Учебник для учащихся 2 класса общеобразовательной школы. В 4-х ч. – Алматы.: Атматыкітап баспасы. – 2017. – 126с.
5. Богатырева Е.В. Учебник для учащихся 3 класса общеобразовательной школы. В 4-х ч. – Алматы.: Атматыкітап баспасы. – 2017. – 112с.
6. Богатырева Е.В. Учебник для учащихся 4 класса общеобразовательной школы. В 4-х ч. – Алматы.: Атматыкітап баспасы. – 2017. – 145 с.
7. Львов М.Р. Методика развития речи младших школьников. – М.: Просвещение, 1985. – 176 с.
8. Ладыженская Т.А. Связная речь младшего школьника / Методика развития речи на уроках русского языка. Под ред. Т.А. Ладыженской. – М.: Просвещение, 1991. – 246 с.
9. Зиновьева Т.И, Курлыгина О. Е., Трегубова Л.С. Методика обучения русскому языку. – М.: Юрайт, 2018. – 332 с.

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Сведения об авторах:

Балтабаева Сара Кинжебековна. Студент 3 курса кафедры «Педагогика и психология»

Лыгина Ольга Ивановна, Проректор по науке и международному сотрудничеству Баишев университета, доктор PhD в области финансов

Утемисова Гульмира Укатаевна, магистр соц.наук, старший преподаватель

Baltabayeva Sarah Kenzhebekovna, Student of the specialty “Pedagogy and methods of primary education”, Baishev University, Aktobe.

Lygina Olga Ivanovna

Vice-rector for research and international cooperation, PhD in Finance

Utemissova Gulmira Ukatayevna, master of social .science, senior lecturer.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

УДК 330.322

ПРИВЛЕЧЕНИЕ ПРЯМЫХ ИНВЕСТИЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Уразгалиева Маржан Абдешевна ⁴⁰

Калаганова Нурсулу Кыдыровна ⁴¹

Сейткалиева Нургуль Турегалиевна ⁴²

Аннотация

В статье раскрыты практические аспекты, современное состояние, тенденций развития и особенности привлечения прямых иностранных инвестиций в экономику Казахстана. Отдельные проблемные вопросы «точно» актуализированы в статье для того, чтобы привлечь внимание других ученых Казахстана, которым интересно это научное направление и они готовы поддержать заданное тематическое исследование..

Сегодня в Казахстане критически актуален вопрос развития частного сектора экономики и инструмент прямых инвестиций может стать, тем самым катализатором позитивных изменений, предоставив новые возможности для бизнеса. Однако, одной из главных проблем развития рынка прямых инвестиций в Казахстане как отмечают международные аналитики, эксперты является недостаток информации, поэтому авторы внести свой вклад в информационный фонд по данному направлению.

Ключевые слова: инвестиции, финансирование инвестиций, прямые иностранные инвестиции, инвестиционная привлекательность, приток инвестиции, инвестиционный климат.

⁴⁰ к.э.н. доцент кафедры «Учет и финансы». Баишев Университет. Казахстан.

⁴¹ к.э.н. доцент кафедры «Экономика и управление». Баишев Университет. Казахстан.

⁴² магистр кафедры «Экономика и управление» Баишев Университет. Казахстан

ATTRACTING DIRECT INVESTMENT IN KAZAKHSTAN

ABSTRACT

The article reveals the practical aspects, current state, development trends and features of attracting foreign direct investment in the economy of Kazakhstan. Some problematic issues are" pointwise " updated in the article in order to attract the attention of other scientists in Kazakhstan who are interested in this scientific direction and are ready to support the given case study.

Today in Kazakhstan, the issue of developing the private sector of the economy is critically relevant and the instrument of direct investment can become a catalyst for positive changes, providing new opportunities for business. However, one of the main problems of direct investment development market in Kazakhstan as noted by international analysts and experts is the lack of information, so the authors conducted this study to make a certain contribution to the information Fund in this area.

Keywords: investments, investment financing, foreign direct investment, investment attractiveness, investment inflow, investment climate.

ПРИВЛЕЧЕНИЕ ПРЯМЫХ ИНВЕСТИЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

В Казахстане проводится огромная работа по привлечению инвестиций и созданию благоприятного инвестиционного климата. Только за последние 10 лет (2008-2018 годы) Казахстан привлек \$250 млрд иностранных инвестиций.

Чтобы обеспечить привлечение прямых инвестиций, каждое государство стремится улучшить инвестиционную привлекательность страны, для этого необходимо активное участие специальных экономических и промышленных зон, институтов развития, финансовых организаций и надо адаптировать правовые основы, которые позволили бы подготовить старт импульса запуска новых отечественных и иностранных проектов для реализации.

Подготовка к улучшению инвестиционной привлекательности Казахстана находится в прямой зависимости от инфраструктуры, от политики по упрощению процедур ведения бизнеса и регистрации инвесторов и от других факторов.

По результатам ежегодного рейтинга Всемирного банка с участием 190 стран, по отчету Doing Business за 2019 год опубликовано улучшение позиции с 36-го до 28-го места и дополнительно Казахстан на 5-6 строк поднялся по категории «Регистрация предприятий», отмечается успешная реализация программы «Единое окно» для инвесторов и активное внедрение электронной системы таможенного декларирования ASTANA-1. Положительным моментом для Казахстана является практика обнародования судебных дел коммерческого характера, которая является стимулом исполнения контрактов. Все что проводится Казахстаном на сегодня приветствуются инвесторами и они приносят положительный эффект при взаимодействии.

Анализ динамики притока прямых инвестиций (далее ПИИ) за период 2013-2019 годы.

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

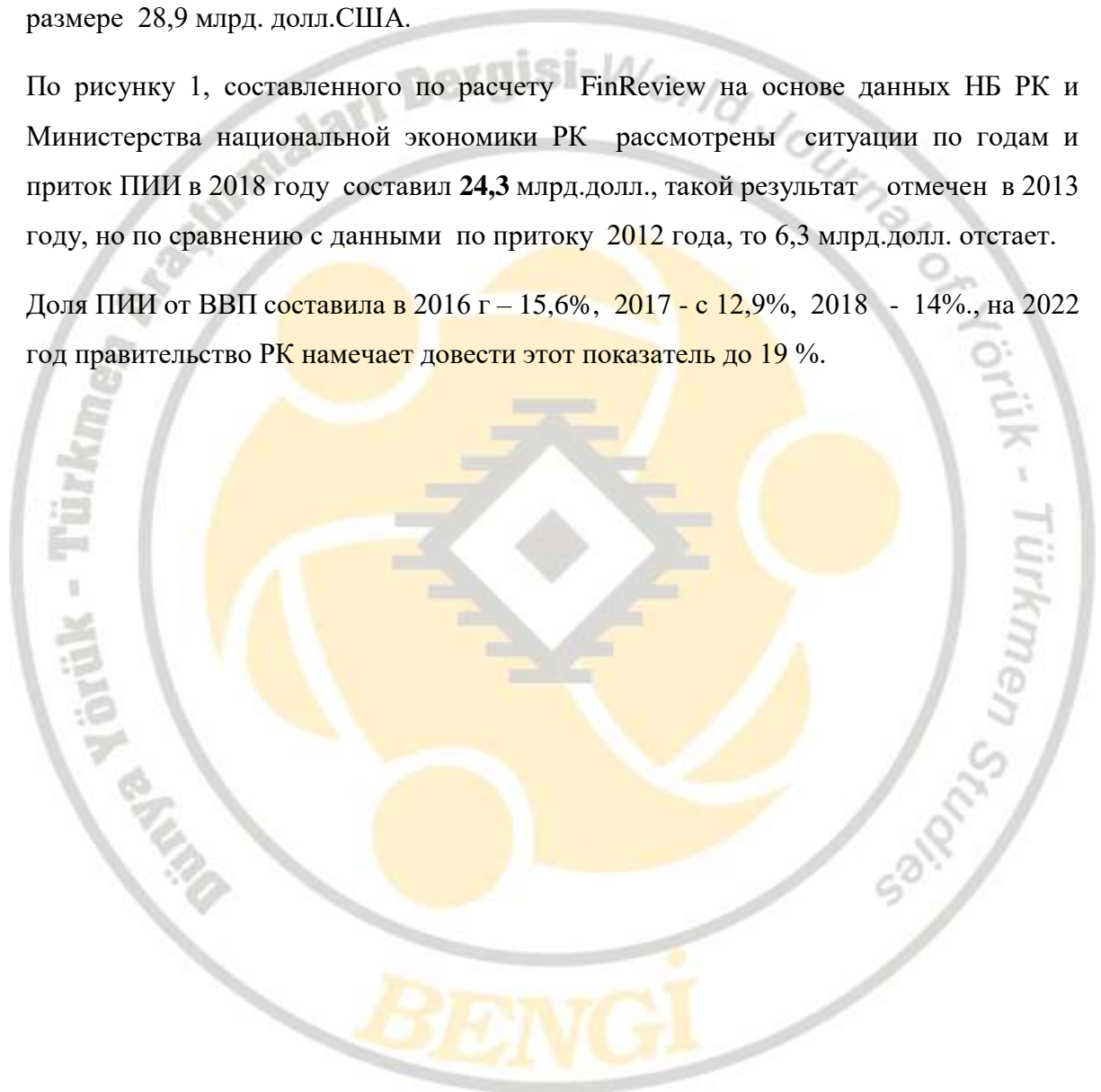

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Со дня приобретения статуса независимости Республикой Казахстан привлечено прямых иностранных инвестиции на 320 млрд. долл, в том числе, за последние 10 лет - 250 млрд. долл. Пик уровня эффективности инвестиционной политики по отношению к прямым иностранным инвестициям продемонстрирован в 2012 году в размере 28,9 млрд. долл.США.

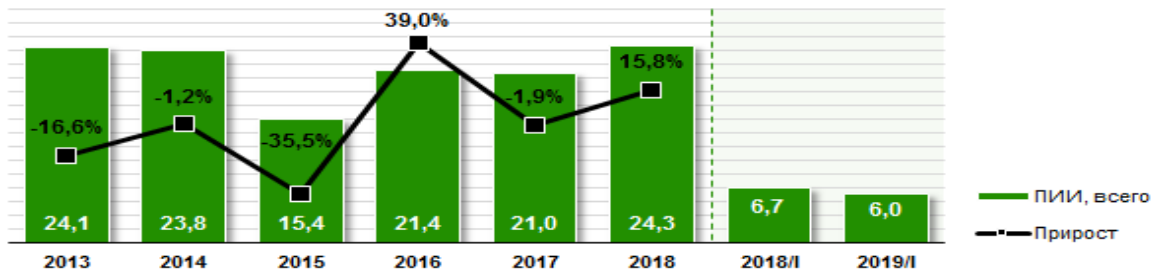
По рисунку 1, составленного по расчету FinReview на основе данных НБ РК и Министерства национальной экономики РК рассмотрены ситуации по годам и приток ПИИ в 2018 году составил **24,3** млрд.долл., такой результат отмечен в 2013 году, но по сравнению с данными по притоку 2012 года, то 6,3 млрд.долл. отстает.

Доля ПИИ от ВВП составила в 2016 г – 15,6%, 2017 - с 12,9%, 2018 - 14%., на 2022 год правительство РК намечает довести этот показатель до 19 %.

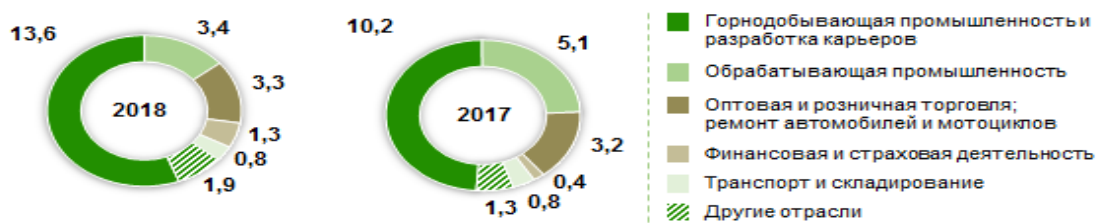

Всего

по видам экономической деятельности

Соотношение валового ПИИ к ВВП Казахстана (%)

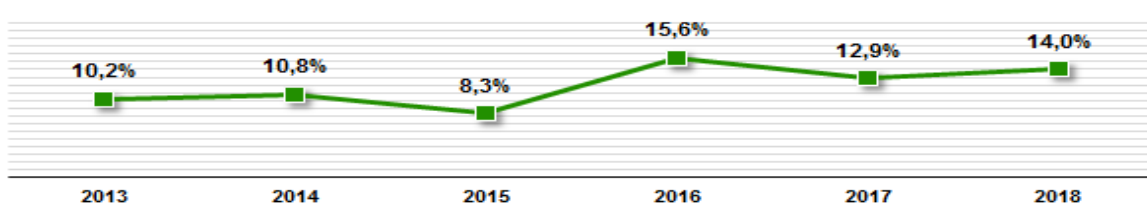

Рисунок 1. Валовой объем ПИИ в экономику Казахстана в целом и в разрезе отраслей (в млрд.долл.США)

Если обратить внимание на приток ПИИ в разрезе отраслей экономики Казахстана то выявлено, что наибольшая часть ПИИ в 2017 году была направлена в горнодобывающую промышленность и разработку карьеров – 10,2 млрд долл, затем следует обрабатывающая промышленность – 5,1 млрд долл, третью позицию заняла оптовая и розничная торговля, ремонт автомобилей (3,2 млрд.долл), четвертую – транспорт и складирование - 0,8 млрд.долл) и т.д.

Но несколько иная картина сложилась в 2018 году:

- на первом месте остается горнодобывающая промышленность (13,6 млрд.долл);
- по обрабатывающей промышленности произошло снижение доли с 5,1 до 3,2 млрд долл;
- идет оживление на рынке страховой и финансовой деятельности и рост притока в эту сферу с 0,4 до 1,3 млрд долл, если, по уд.весу, то с 1,9% до 5,4 %.
- такая ситуация сложилась по позиции другие отрасли и по этому направлению можно отметить научную и техническую сферу, где доля выросла с 0,9% до 5,4 %, в строительство с 1,6 % до 2,8%)

Анализ подтверждает происшедшие позитивные сдвиги и свидетельствует о новых направлениях инвестиционной политики Казахстана, в числе которых, можно отметить работу по диверсификации экономики, которая направлена на снижение сырьевой направленности. Результаты участия ПИИ подтверждаются следующими достижениями:

- в Алматинской области реализовано – 27 проектов (4,1 млрд.долл);
- Карагандинская область соответственно - 15 (3,1 млрд.долл);
- г.Нур Султан – 12 (4,1 млрд.долл).

В 2019-2020 годах намечено запустить 27 проектов с привлечением примерно 100 других инвесторов.[1]

Иностранные инвестиции поступают из различных стран и они отличаются по размеру. За 9 месяцев 2018 года приток в Казахстан составил 17,3 млрд.долл., тогда как в 2013 году в эту страну вложили -18,5 млрд долл, а в 2008 -16,1 млрд долл, все это говорит о том, что иностранные инвестиции всегда актуальны в Казахстане.

По данному показателю за 9 месяцев лидирует Нидерланды с объемом вливания – 4,7 млрд. долл и в рейтинге иностранных инвесторов занимает первое место с уд.весом -27,4%, кроме того, надо заметить, что 10 лет назад приток ПИИ из этой страны – 3,1 млрд. долл. Активность инвестиционных инициатив, проявляемых этой страной к

Казахстану объясняется реализацией проекта зарубежной Farm Frites в сельском хозяйстве и согласно которого запланировано строительство завода по переработке картофеля.

По плану реализация проекта потребует три этапа с 2017 по 2020 годы, на данном этапе определен регион для проекта, проведена работа по испытаниям сорта картофеля и ведутся дальнейшие переговоры.

В Алматинской области согласно данного проекта будет построен завод на сумму [\\$165 млн](#) и сформированы рабочие места в количестве -150 рабочих мест.

Второе место занимает США с объемом ПИИ \$3,9 млрд и уд.весом - 22,8%, но за три квартала поступило – \$1,5 млрд. На инвестиции США реализуется очень интересный проект - установка фермерских метеостанций и подписано Соглашение о сотрудничестве с [DTN](#) подписало АО «Информационно-учетный центр».

В США в онлайн - режиме такие установки считаются сервисами по показу прошлой, фактической и прогнозной информации о погоде и такие станции в Америке занимают порядка 70 % метеопрогнозирования.

На сегодняшний день в Казахстане установлены агрометеорологические станции на полях Акмолинской, Карагандинской, Актюбинской и Костанайской областей.

Третья позиция отводится **Швейцарии** с инвестициями за 9 месяцев 2018 года - \$2,2 млрд и уд.вес - 13% от общего объема иностранных привлеченных инвестиций. 10 лет назад таких инвестиций было меньше в 6,8 раза.

Сегодня в Казахстане официально функционируют около 40 швейцарских действующих предприятий, в том числе известные (Nestle, ABB, Novartis и другие), но самым крупным инвестором как нам известно является компания [Glencore](#) и она есть основной акционер компании «КазЦинк».

Инвестиции из России составили - \$1,2 млрд с долей - 6,8% от общего объема всех зарубежных инвестиций и за 9 месяцев 2013 года страна получила в 1,4 раза, а 10 лет назад в 1,7 раза меньше инвестиций, чем в анализируемый период.

Всем нам известный «Лукойл» числится в стратегических партнерах с «КазМунайГаз» в течение ряда лет, но в 2018 году заключено соглашение российского «Лукойла» и казахстанской стороны о совместной деятельности в рамках разведки и добычи углеводородов на морском участке «Женис» казахстанского сектора Каспийского моря, данный проект является самым крупным.

Восточному Китаю определено пятое место в рейтинге крупных инвесторов с уд.весом - 6,7%, с объемом инвестиции - в \$1,2 млрд и за три квартала 2018 года, получили - 556,9 млн.долл.

С Китаем уже проведены работы по 55 проектам на сумму -27,4 млрд. долл. из которых министерство индустрии и инфраструктурного развития реализует -32 проекта на сумму -22,8 млрд.долл и за последние 3 года реализовано 10 проектов.

Особое внимание заслуживает проект по производству цемента ТОО «Dan Ake», China Gezhouba Cement Co. Ltd., на который проинвестировано \$178 млн. Среди реализованных совместных проектов с китайской стороной введение в строй порта на территории СЭЗ «Хоргос – Восточные ворота» производство автомобилей марки JAC в начальной стадии.

Бельгия проинвестировала по три квартала 2018 года - \$929 млн, с долей - 5,4% от всего объема иностранных инвестиции, если сравнить с данными 2008 года с сумма вложений - \$12,2 млн, что в 76 раз меньше анализируемого периода.

За счет бельгийского капитала в стране запущены несколько десятков эксклюзивных компаний, таких как «Ahlers Bridge» (логистические услуги), «QWAY Energy Kazakhstan» (возобновляемые источники энергии), «Agfa Healthcare» (программное обеспечение для госпиталей), «Manuchar» (логистика, дистрибьюторские услуги), «Gosselin» (логистические услуги) и т.д.

В рейтинге седьмое место занимает - Франция и за этот период ее инвестиции в казахстанские проекты обозначены - \$712 млн, а в 2008 году вложения в экономику Казахстана - \$826,5 млн.

Достижением реализации проектов с Францией стал завод в (2012 г) по производству трансформаторов для электровозов на совместном предприятии «Электровоз құрастыру зауыты» (ЭКЗ) и он является совместным предприятием Alstom и «Траснмашхолдинг». На данном заводе задействовано свыше 400 сотрудников, которые занимаются техническим обслуживанием, поставкой электровозов, изготовленных по заказу «Қазақстан Темір Жолы» и со дня своего открытия в 2012 году запущено - 49 грузовых и 20 пассажирских локомотивов.

Результат совместного проекта [AirLiquide](#) и «КазМунайГаз» есть «Эр Ликид Мунай Тех Газы», где доля иностранной стороны составляет 75% и эта компания признан мировым лидером в производстве газов, в разработке технологий и предоставлении услуг для промышленности.

В 2017 году проведены ряд коммерческих и юридических процедур совместно с Павлодарским нефтехимическим заводом на покупку и поставку водорода и пара и с 1 сентября 2018 года начата активная французской компанией работа в Казахстане по поставке водорода, а первоначальная сумма вложений составила - 12 млн евро.

Незначительными суммами инвестиции выделились на восьмом месте **Великобритания** с инвестициями - \$454 млн, а за 9 месяцев 2008 года сумма инвестиций оказалась намного выше - \$1,5 млрд.

В Республике Казахстан действует порядка 650 компаний с британским капиталом, среди них Rio Tinto, Michael Wilson & Partners, BAE Systems, GlaxoSmithKline, PwC, KPMG, Wood Group, Dentons, Dechert, Morgan Lewis и т.д.

Предпоследняя страна нашего рейтинга это Республика Корея с объемом инвестиции - в \$335 млн, снизившись с показателя в \$694,2 млн. в 2008 году.

Данную страну интересовали в 2018 году региональные проекты, которые требовали новые вложения и согласно этого, Highvill Kazakhstan вложила 130 млрд тенге в строительство жилья на территории города Шымкент.

Топовая десятка замыкается страной восходящего солнца - Японией с инвестициями в размере \$304,1 млн против \$336,4 млн в 2008 году и в 2018 году реализованы следующие проекты:

- в строй введен завод по производству инженерных систем безопасности;
- завод по производству пищевой продукции и полуфабрикатов компании NissinFoods;
- сервисно-сборочный центр [Hino Motors](#);
- завершается этап строительства транспортно-логистического терминала компании NYK Line.

«Всемирным банком проводится каждый год исследование **Doing Business** в разных странах мира по десяти основным индикаторам, которые позволяют оценить степень конкурентных преимуществ и инвестиционной привлекательности экономики того или иного государства.

Согласно данного рейтинга в анализируемом периоде за Казахстаном следуют развитые страны Европы и Азии, например, Испания -30;, Франция -32-е; Швейцария -38;; Япония -39-е место, Россия -31 –е место, другие страны ЕАП (евразийского экономического пространства) в лице – Беларусь, Армения занимают 37-ое и 41-ое места, сам Казахстан занимает 25 –е место.

По отдельным составляющим рейтинга Республика Казахстан претендует на призовые места;

- по индикатору «Защита миноритарных инвесторов» заслужил 1-е место среди всех стран;
- по индикатору «Обеспечение исполнения контрактов» - 4-ое место;

Но Казахстан занимает 102-е место по индикатору «Международная торговля». Доказано, что исследования аналитического авторитетного института Doing Business

доказано теоретически являются достоверными и будущие инвесторы могут руководствоваться этой информацией.

В территориальном аспекте по привлечению инвестиции лидируют обычно регионы, богатые нефтью и редкими полезными ископаемыми и к ним относятся **Атырауская, Восточно-Казахстанская, Мангистауская и Западно-Казахстанская области**. В данном списке регионов первым стоит Атырауская область – \$7,4млрд, г. Алматы, как финансовый центр Казахстана –3,9 млрд.долл. Статистика НБ РК продемонстрировала непривлекательные регионы для инвесторов это **Северо-Казахстанская, Алматинская, Жамбылская и Костанайская области.**»[2]

Итак, вопрос привлечения ПИИ в экономику всегда был и остается актуальным в любом государстве и в перечень претендентов за иностранными инвестициями попали за развивающимися странами и развитые государства, для этого принимаются меры по созданию благоприятного инвестиционного климата и создаются максимальные конкурентные условия для ведения бизнеса с предоставлением налоговых льгот, преференции, инфраструктурных решений и т.д. [3]

А инвесторы предпочитают те страны, которые обеспечивают сохранность капиталов, прямое действие закона и прозрачной, комфортной бизнес - среды. Казахстан успешно реализует ряд адресных реформ, внедряет эффективные меры по привлечению инвестиций и проводит грамотную работу с инвесторами,[4]

На практике некоторые сектора, в частности МСБ на сегодня остаются труднодоступными для иностранных и казахстанских инвесторов из-за господства государственных предприятий и видного положения монопольных секторов в национальной экономике., поэтому данная проблема еще требует своего исследования учеными – практиками для принятия тактических и стратегических мер. Казахстанский бизнес всегда нуждается в финансирований, а банки недостаточно выполняют свою основную роль, которая должна успешно реализоваться в кредитования реального сектора экономики, поэтому он вынужден искать альтернативные источники. [5]

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Чтобы поддержать предпринимателей в поиске стратегических отечественных инвесторов при готовности расширить бизнес решаются такие вопросы, как выйти на новые рынки, реализация синергии производственно-сбытовых связей в связи с тем, что казахстанским инвесторам всегда интересны партнеры местного значения и надежные поставщики.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Список использованной литературы.

1. <https://inbusiness.kz/ru/last/za-10-let-kazahstan-privlek-250-mlrd-inostrannyh-investicij/>
2. <https://kursiv.kz/news/tendencii-i-issledovaniya/2019-04/kakie-strany-investiruyut-v-kazakhstan>
3. КPMG в Казахстане и Центральной Азии Май, 2019 г. kpmg.kz
4. <http://kcm-kazyna.kz/news/show/74>
5. <http://www.investkz.com/journals/76/828.html>

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

ӘОЖ 37.035.6:512.1

ЭТНОМӘДЕНИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ: ДӘСТҮР ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕ

Дүйсенбаев А.Қ. ⁴³

Миров М.О. ⁴⁴

RELEVANCE OF ETHNOCULTURAL EDUCATION: TRADITION AND PRACTICE

ABSTRACT

However, based on the concepts analyzed in detail the problems of ethnic and cultural education, as well as the concept of humanism, domestic traditions, national consciousness, national spirit of mentality, morals are described as the highest standards of etiquette.

Keywords: ethno-cultural education, globalization, traditions, national consciousness, national spirit, mentality, national values, national interest.

⁴³ Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

⁴⁴ Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

ЭТНОМӘДЕНИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ: ДӘСТҮР ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕ

Әлемдік білім кеңістігінің даму тарихы, оның әр кезеңіндегі айқындалған тенденциялары халықтың гүлденіп өркендеуінің, қоғамдағы прогрессивтік өзгерістердің білімге байланыстылығы мен жалпы білім саласының маңыздылығын дәлелдейді. Әрбір мемлекеттің интеллектуалдық, экономикалық, парасаттылық және мәдени қатынасы білім саласының күйіне және оның прогрессивтік даму мүмкіндіктеріне тікелей байланысты екендігін педагогика ғылымы мен білімінің даму тарихы айқындайды.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан жолы» атты еңбегінде: «Бәсекеге қабілетті ұлт туралы айтқанда ұмытылмайтын бір тиіс нәрсе – бәсекеге қабілеттілік бұл ең алдымен өзіңнің барлық артықшылықтарыңды пайдалана білу деген сөз, бірақ оларды өзіміздің кім екеніміздің ұғынғаннан кейін ғана анықтауға болады. Біз ғасырлар бойы әлемдік өркениеттердің тоғысқан жерінде өмір сүрген әулеттердің ұрпақтарымыз. Ұлы дала қашанда әр түрлі мәдениеттер, тілдер, әскерлер және идеялар тоғысқан қиылыста тұрды. Мыңдаған жылдар бойы Дала халықтарының генераторы болды. Ал, ХХІ ғасырда ол ерекше сападағы адамның генераторына, жаңа идеялардың генераторына айналуы тиіс. Біздің табиғатымызға біткен ерекше далалық ойлау қабілетіміз икемділікті барынша толық бейнелеп берді. Көшпелілер қашанда икемделгіш болған және бір қарағанда ешбір ақылға сыймайтын бір қасиеттері, олардың барлық іс-әрекеттері қашанда табиғаттың белгілі бір қайталанбалы кезеңіне және қоғамдық өзара қатынастың қағидаларына сәйкес келеді», - деп келтіреді [1, 366-б.].

Осы тұрғыдан алғанда егемен Қазақстанның ғылымы мен білімінің стратегиясы ұлттық білім мен тәлім-тәрбие идеяларын сақтай отырып, әлемдік білім кеңістігіне кірігуімен анықталады. Үшінші мыңжылдық жылнамасын ашып отырған бүгінгі Қазақстанның білім беру саясатындағы өзекті ой - еліміздің экономикасы мен әлеуметтік саласының тұрақты дамуының басты факторларының бірі екендігінде. Еліміз ғасырлар тоғысында тәуелсіз мемлекетке айналып, өзінің қоғамдағы саяси,

әлеуметтік-экономикалық, мәдени білім парадигмасы жүйесін әлемдік өркениет үлгісінде дамытуда. Өйткені кез келген жаңа тәуелсіз мемлекеттің рухани даму процестерінің өзіндік ерекшеліктері болады. Бұл ерекшеліктер оның аумағында мекен ететін халықтардың тұрмыс-тіршілігімен, дәстүрлі мәдениетімен, салт-дәстүрімен және өткенінің тарихи сабақтастығымен айқындалады. Даму процесінде қол жеткізген тарихи тәжірибе із-түзсіз жоғалып кетпейді, ол ұлттық идеяда, мәдени-әлеуметтік және құндылықтар жүйесінде белгілі ретпен жинақталып отырады. Өркениетті әлемнің таңдаулы мүшесі болу – елдің рухани және мәдени қуатына, ғылымы мен біліміне байланысты. Бұл тұрғыда, жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген саналы да парасатты тұлғаны тәрбиелеу қажеттігі де білім мен тәрбие беру ісіне жүктелетіні, ал ол үрдіс әлемдік жаһандандудың тұтас білім кеңістігін қалыптастыруға бағытталған ортақ мүддеге әкелетіні сөзсіз. Жаһандану жаңа қоғамда орын алған экономикалық өзгерістер мен технологиялық жетістіктер – қоғам дамуының қозғаушы күші болып табылатын білім жүйесіне өзіндік әсерін тигізеді.

Қазақ халқының этнопедагогикасы негізінде жастарды оқыту, бейімдеу, тәрбиелеу бағыттарындағы ғасырлар бойғы жиған-терген тәжірибелері десек, халықтық тәрбие деп біз белгілі бір ұлттың жеке адамға, соның ішінде балаға тәрбиелік ықпал етуінің тарихи қалыптасқан жүйесін түсінеміз. Бұл жүйе халықтың бүкіл өмір тіршілігімен, болмысымен бір тұтастықта болады. Қай заман болсын адамзат алдында тұратын басты міндет – адал, білімді, еңбек сүйгіш ұрпақ тәрбиелеп өсіру. Ананың бесік жырынан бастап, адамның жер қойына берілгеніне дейінгі өзі көріп-білген салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар – барлығы да адамның дүниетанымын қалыптастыратын өмір сабақтары. Күні кешеге дейін халықтық тәрбиеге мән берілмей келді. Ал, өмірден, тұрмыстан аулақ тұрған, халық педагогикасына негізделмеген, барлық ұлттар мен ұлыстар үшін ортақ тәрбие беру теориялары өзінің өміршең болмайтындығын дәлелдеді. Ұлттық тәрбиенің қайнар көзі қазақ халық педагогикасы мен дәстүрлеріне қайта оралу ғана емес, ол – қоғамдық өмір талабынан туындаған қажеттілік, мәдениеттің әлеуметтік-тұрмыстық дәстүрлі түрлерін танып-білу, оның рухани бастауына терең бойлау, туған елінің, ұлтының өзіндік ерекшелігін аялап,

сақтауға үйрету. Мұның дәлелі, YI-IX ғасырларда қазақ жерін мекендеген ұлы түркілердің ардақтайтын моральдық құндылықтарының ішінде түркілік отансүйгіштік рух жетекші орын алады. Зерттеуші Ғ.Айдаров «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» атты ғылыми еңбегінде: «Түркі бектері мен халқым, мұны естіндер. Қандай өнегелі сөздерім бар болса, соларды мәңгі тасқа жаздырдым. Оларды оқындар, тағылым алындар!» деп келтіреді [2, 3-б.].

Жалпы дәстүрлі, толық ұлттық нышаны бар мемлекеттердің жаһандануды қабылдауы бүгінгі жағдайда қажетті ахуалдардың бірі. Бірақ, бұл құбылыс ұлттық мәдениеті дағдарысқа ұшыраған халықтар мен мемлекеттер үшін қауіпті. Қазақ қоғамы өткен ғасырда кіші жаһандануды басынан өткеріп, оның танымы мен санасы, салты мен дәстүрі айтарлықтай зардап шекті. Біздің ойымызша, одан шығар жолдардың бірі елдің алдыңғы қатарлы ғылымы, әсіресе, білімі мен тәрбиесі. Жер шарындағы мәдени-тарихи үрдіс алуан түрлі этномәдени құрылымдардың уақыт өрісіндегі тарихы мен қалыптасуынан басталады. Мұндай құрылымдардың арасындағы қатынас әрқайсысының өзгелерге деген қарама-қарсылығы қағидалары жүзеге асады. Мұның барысында этномәдени тұтастықтың өзі өзіндік санасында барынша жағымды атрибуттарға ие болса, ал қалғандары бірыңғай жағымсыз атрибуттарды иеленеді. Барлық этностар біртұтас адами мәнмен және онан туындайтын этникалық ерекшелігі болғанымен, жалпы ортақ болып келетін мәдениеттің әмбебаптық жолдарымен қамтамасыз етіледі. Сондықтан, бүкіләлемдік мәдени-тарихи үрдістің негізгі үрдісі көптеген оқшау тарихтарды әр түрлі жолдармен олардың өзара қатынастарының формалары арқылы біртұтас қатынасын қалыптастыру. Қоғамның тарихи қалыптасуларында тіптен жаңалықтар да дәстүрлерге бағынған. Дегенмен алдыңғы тарихтағы кез келген адами қауымдастықтың басты дәстүрі - рулар мен тайпалардың тіршілік үшін күресі болып табылады. Әдептер, ғұрыптар, дәстүрлер қолайсыз жағдайларда тіршілікті сақтап қалу үшін қалыптастырылған. Қазіргі таңда дәстүрлік саналылықты жалпыадамзаттықпен ауыстырудың кезеңі келіп отыр.

Әлемдегі елдер өздерінің ұлттық мемлекеттілік келбетінде тарихи шекараларын сақтап қалуға ұмтылады. Жаһандану жер бетіндегі мәдениеттер мен этностардың төлтумалығын сақтап қалуға толық мүмкіншілік туғызады. Дамудың мәдениетаралық, әмбебап - жалпы және жалпыадамзаттық байланыстарына шектеу қойылмайды. Қазіргі жаһандық даму бүкіл әлемде қалыптасуы ғана емес, сонымен қатар адамның өмір сүруінің барлық салаларына бірте-бірте енуінде. Ұлттық-мәдени сәйкестілікті жақтаушылар өздерінің тіл, ғұрып, діни сенімдері, тарихы сияқты сәйкестіліктерін барынша сақтауға және дамытуға ұмтылысы жаһандану үрдісінің мазмұндық көрінісін білдіреді.

Жаһандану үрдісін ғалымдар өркениеттер қақтығысы деп те айтып жүр. Кез келген ұлтты бейтарап қалдыра алмайтын әрі қоғамның ең маңызды салаларын толық жаулап алған жаһандануды тоқтату мүмкін емес. Сондықтан заман ағымына лайықты бейімделу арқылы ұлттық ерекшеліктерімізді жоймай, ұлттық дәстүрді мәдениетімізді сақтай отырып өз келешегімізді айқындап алғанымыз дұрыс. Мұндағы басты мақсат- жаһанданудың біздің елімізге, менталитетіміз бен тарихи құндылықтарымызға тигізер әсері және оның салдары қалай болады деген өзімізді ойландырған сансыз сауалдар төңірегінде ой өрбіту. Әлеуметтану ғылымдары саласы да жаһандану үдерісі шұғыл дамып отырған қазіргі кезеңде ұлттық тәрбиенің негізін құраушы мазмұны – сана-сезім, этнос, әдет, мінез, мүдде т.б. қажеттілік ұғымдарының мазмұнымен өзекті зерттеулерін байланыстырады. Ұлттық тәрбиенің әдіснамалық негізін жасауда тәрбиені жалпы, жеке, ортақ, ерекше деп қарастыруға болады, ал әлеуметтік негізін үлкен топ, кіші топ, ұжым мазмұнымен қарастырамыз. Ұлттық тәрбиенің әлеуметтік негізі сонымен қатар, адамның табиғатпен және техникалық даму қатынасымен сипатталады. Олай болса, психологиялық, педагогикалық, эмпирикалық, теориялық мазмұнда ұлттық тәрбие беру проблемасын зерттеуді қажет ететіндігіне көз жеткіземіз. Жаһандану жағдайында ұлттық тәрбие, мәдениет, қоғам, тұлға арақатынасы мазмұнымен, әдіснамалық мақсаты – ұлттық мәдениетті сақтау және дамыту, патриоттық тәрбие беру, тұлғаның жоғары адамгершілік қасиетін тәрбиелеу, ғылыми дүниетанымын қалыптастыру, ұлтаралық мәдени даму мен қалыптасуды өзге ұлттар ерекшеліктерімен жақындастырумен

ашылады. Олай болса, егеменді мемлекет жағдайында этномәдениеттік дәстүрлердің қазіргі жағдайы жаһандану проблемаларымен үндесіп жатыр. Осыған байланысты педагог ғалым Л.Керімов «ұлттың жұтылып кету» қаупін баса айта отырып, «әлемдік өркениетке қазақ құбылысы болып қалай енеміз» деген сауалға: «халықтық салт-дәстүр біз үшін «визиттік карточкамыз» деп ұғайық. Әрбір отбасында, білім беру мекемелерінде жас ұрпақты отансүйгіштік рух негізінде тәрбиелеуге көше бастағанымыз маңызды. Әлемдік өркениетке «қазақ» болып ену туралы нақты ұсыныстарын айтса, профессор Е.Омар: «...қазақ халқының бәсекеге қабілеттілігін арттыруымыз керек. Біз өзге ұлттарға емес, басқалар бізге қызығып, бізге еліктейтіндей болсақ қана ұтамыз», - деген өз тұжырымын бағамдайды [3].

Рухани байлықтың көзі – этномәдениет болып табылады. Адам өзінің даму барысында қоғамдағы мүмкіншілігін, рухани дамуын мәдениеті арқылы көрсетеді. Ол қоғамның дамуының түрлі кезеңдеріне сәйкес мазмұны өзгеріп отырды. Олай болса, мәдениет өзгермейтін, өзгеріске ұшырамайтын нәрсе деп қарауға болмайды. *Этномәдениет* – халықтың туған топырағында жинақталған өмірлік тәжірибесінің жиынтығы. Түркілер Еуразия жерінде үш мың жыл бойы көшпелі өмір салтын басынан кешіп, сол өмірге лайық төлтума мәдениетін қалыптастырған көшпелілердің адамзат өркениетінде өз орны бар.

Білім беру Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдардың бірі. Ендеше бізге экономикалық және қоғамдық жаңару қажеттіліктеріне сай келетін осы заманғы білім беру жүйесі қажет. Қазіргі жаһандану заманында өзге мемлекеттердің көлеңкесінде қалмай, ықпалына ермей дәстүріміз бен тілімізді түлету, ұлттық мәдениетімізді сақтау үшін әлеуметтік сала қызметкерлеріне, оның ішінде мәдениет пен білім ісіндегі қызметкерлерге ауадай қажет нысана - қазақ болмысынан туындайтын этникалық ерекшелігіміз болуы керек. Ол - тіл, дәстүр, ұлттық сана мен рух, отаншылдық т.б. Жас ұрпақ санасында осы рухани жағдайлар қалыптаспаса, еліміздің шын мәнінде егеменді жолмен дамып, оның байлығы ұлтқа қызмет етуі қиын жағдай. Білім беру саласында әлемдік тәжірибелерді үйрене отырып патриоттық тәрбиенің бастауы болып табылатын этномәдени білім мен тәрбиені

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2

World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

естен шығаруға болмайды. Қоғамның ұлттық негізде жаңаруы жоғары мектепте ұлттық тәрбие ісін дамытудағы жетекші фактор болып саналады.

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан жолы. – Астана, 2007. – 372 б.
2. Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы, 2006. – 181 б.
3. Омар Е. Әлемдік өркениетке қазақ құбылысы болып қалай енеміз // Дала мен Қала. – 2018. – 18 шілде.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

**ТҮЛҒАНЫҢ ДЕСТРУКТИВТІ ДІНИ ҰЙЫМҒА КІРУІНЕ ӘСЕР
ЕТУШІ НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАРЫ (ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ
ТӘЖІРИБЕ)**

А.С. Нұрадинов ⁴⁵

Г.К. Мырзакулова ⁴⁶

**MAIN FACTORS AFFECTING A PERSON'S DESTRUCTIVE RELIGIOUS
ORGANIZATION (PSYCHOLOGICAL EXPERIENCE)**

ABSTRACT

This article considers the theoretical and practical factors that influence the entry into a destructive religious organization, which is now a topical issue. This article describes the main factors that contribute to the destructive religious organization of individuals who are exposed to the influence of foreign religions. For psychological research, followers of one of the most widespread destructive religious movements in recent years - non-traditional Islam - were selected. One of the personal factors of the followers is the results of empirical methods to determine the level of dependence.

Keywords: destructive religious movement, followers of destructive religious movements, religious dependence, sacrifice, followers of non-traditional Islamic movements, psychological features, personality traits.

⁴⁵ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

⁴⁶ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан, E-mail: almat2007@mail.ru, myrzakulova_1993@mail.ru

Тұлғаның деструктивті діни ұйымға кіруіне әсер етуші негізгі факторлары (психологиялық тәжірибе)

Қазіргі таңда деструктивті діни ағымдардың таралуы дүниежүзінде ортақ өзекті мәселеге айналды. Әлем бойынша соңғы он жылдықта деструктивті діни ағымды ұстанушы адамдардың саны артуда. Ол тек діни - психологиялық мәселе емес, әлеуметтік және саяси мәселелерге айналғаны белгілі. Деструктивті діни ағымдар, оладың іс-әрекеті, қоғамға және оның тұлғаға тікелей әсерін зерттеушілер әлі зерттеп келуде. Әсіресе, деструктивті діни ұйымның өкілдерінің тұлғалық ерекшеліктері мен олардың діни ұйымға кіруге әсер етуші психологиялық себептерін зерттеу қазіргі таңға дейін жеткіліксіз деңгейде. Кез-келген деструктивті діни ұйымның өкілдерін оңалту, бейімдеу және профилактикалық жұмыстарын жүргізерден бұрын, олардың тұлғалық факторларының негіздерін зерттеу маңызды. Онсыз кез-келген оңалту, оларды әлеуметтік қоғамға қайта бейімдеу жұмыстары тиімсіз болып табылады.

Ф. Макховек, М. Сингер және С. Эш діни манипуляциялық арбауға әкеліп соғатын тұлғаның мынадай осал тұстарын мысал келтіреді: зардап шегуге бейімділігі жоғары, мәдени түңілу, діни сауаттылығы мен құндылықтарының шынайы жүйесінің әлсіздігі мен жоқтығы, тұлғаның тәуелділікке бейімділігі жоғары, оның барлығы тұлғаның өзінің ішкі жағдайын бақылау мен басқара алмайтындығы айқын көрінеді, адекватты өзін-өзі бақылай алмайды (мысалы, қатты ұялшақтық), төзімділік деңгейі төмен, транс жағдайында өте сезімтал келеді.

Р. Энроттың пікірі бойынша, тұлғаның деструктивті діни ағымға кіріп кетуінің негізгі факторлары болып, біріншіден, дисфункционалды отбасыдан шыққан адамдар, ол ата-ана мен балалар арасындағы қарым-қатынас пен мейірімділігінің жетіспеушілігінен туындайды, нәтижесінде ондай отбасыдан шыққан балалар махаббат пен қолдауға қажеттіліктері жетіспейді. Екіншіден, рухани қажеттіліктің жетіспеушілігі, рухани тұрғыдан шындық ақиқатты іздейтін адамдарды деструктивті діни ағымның өкілдері өздеріне тарта бастайды [1, 66-67 б.].

А.В. Котляровтың пікіріне сүйенетін болсақ, деструктивті діни ағым өкілдері біріншіден, атақ-даңққа, билікке қызығатын тұлғаларды өзіне тарта бастайды. Оның айтуынша, әсіресе осындай типтегі тұлғалар деструктивті діни ағымның әсеріне ұшырауға бейім келеді. Билік құмар, атақ, мансап құмар тұлғалар осы иерархиялық топтан өз амбициясына жетеді деп көрсетеді. Егер, олар сол діни ұйымнан өзін-өзі өзектіндіре алмаса, яғни билікке қол жеткізе алмайтын болса, олар өздері ақ сол діни ұйымды тастап кетеді. А.В. Котляровтың пікіріне сәйкес, төмендегідей мінез-құлық ерекшеліктеріндегі тұлғалар деструктивті діни ағымның әсеріне ұшырауға бейім келеді.

1. Жоғары мазасыз және күмәншіл адамдар. Мұндай адамдардың өмірі қашанда күдік күмәнға, сенімсіздікке, әсерге толы болады. Олар өзінен көп мін іздейді, сонымен қатар, қоршаған ортада күлкілі немесе керексіз болып қалудан қорқады, сол адамдардан оны бағалауын күтеді, сыртқы ортаның пікіріне тәуелді болып келеді.
2. Перфекционизмге бейім тұлғалар. Өзін сыртқы ортаға шынайы құбылысын емес, идеал ретінде көрсетуге бейім тұлғалардың негізгі ерекшелігі осы адамдар деструктивті діни ағымның әсеріне тез ұшырайды деп Котляров айтып өтеді.
3. Өзінің ішкі әлеміне терең үңілген адамдар. Мұндай адамдар көбінесе, өзінің ерекше қызығушылықтарымен жүреді және ол белгілі-бір оккультизм мен мистицизмге жақын болуы мүмкін. Бұлар, басқа адамдармен қарым-қатынас барысында, қысым мен ыңғайсыздық сезіне бастайды.
4. Инфантильді адамдар. Бұл мінез-құлық ерекшелігі тек балалар мен жасөспірімдерге қатысты емес, ересек адамдардың бойынан да көптеп кездеседі. Нәтижесінде, олар социумда жоғары идеалды адамдар жоқ деп есептеп, шынайы өмірге жанаспайтын өзіндік иллюзияларын құрып, өмір сүре бастайды. [2, 374-375 б.]

Ал, Е.В. Емельянованың пікірі бойынша деструктивті діни ағымның адептілерінің негізгі тұлғалық ерекшеліктері ретінде олар қарым-қатынаста ортақ тәуелділік бейім (склонных созавимые отношениям) болып табылады. Сонымен қатар, оның бақылауына сәйкес, деструктивті діни ұйымның адептілері төмендегідей ерекшеліктері бар:

1. «Мен» концепциясын толық құрылмаған, өзіндік «Мен» бейнесін дұрыс танымайды, саналай алмайды. Оның түпкі себебін айтып өтетін болсақ, олар кішкентай бала кезінде тұлға болып қалыптасу барысында оның іс-әрекеттері мен мінез-құлқына сәйкес, теріс бағалар естіп өскен. Баланың кішкентай кезінде «Мен» концепциясының құрылуына жақын адамдары, отбасы мүшелері және олардың піклері тікелей әсер етеді. Егер, тұлға бала кезінен осы жақын адамдарынан дұрыс пікір есітпесе, өскен кезінде деструктивті діни ұйымның мүшелері осы мүмкіндікті пайдаланып, өздерінің қармағына түсіреді.
2. Өмірде өзіндік құндылықтық бағдарлары, қызығушылықтары, мақсаты, қалауы жоқ адамдар.
3. Өзінің алдында күтіп тұрған өмірлік жауапкершіліктерден қорқу, нәтижесінде деструктивті діни ұйымның адепті болатын болса, сол ұйымның көшбасшысына бүкіл жауапкершіліктерін артып қояды, соған тікелей бағынышты болады.
4. Өзін мүсәпір сезінеді. Деструктивті діни ұйымның мұндай тұлғаларды өздеріне тарту себептері, бұл адамдар сол ұйымда өздерін керекті, маңызды адам ретінде сезінеді.
5. Өмірде қандай да бір жағдайдан көңілі қалған, сенімділік жоғалтқан адамдар. Себебі, өмірлік дағдарыста жүрген адамдар бағыт-бағдарсыз болады және ерік-жігерін уақытша басқара алмайды. Мұндай адамдарды арбау өте жеңіл болып келеді.
6. Өзін-өзі дамыту мен жетілдіруге мүмкіндігі жоқ адамдар [3, 73-78 б.].

Жоғарыда айтылып өткен мәселені тереңірек түсіну, ұғыну үшін сол тұлғалардың сенім феноменімен байланысы бар психикалық негіздеріне үңілу қажет. 1987 жылы Лондон қаласында өткен Психоаналитиктер қоғамдастығының отырысында Антоний Сурожский былай айтады: «Сенімді феномен ретінде қарастыратын болсақ, ол тек Құдаймен немесе сол саламен байланысты» деп көрсетеді [4, 116 б.]. Содан кейін, он шақты жыл өткеннен кейін, Б.С. Братусь айтады: «...сенім ол тек Құдаймен байланысты емес, бірақ ол кез-келген адамның психикалық өмірінің механикасы мен негізіне кіретін жалпы психологиялық феномен. Сенім – ол тұлға психикасының функционалды дәлелі болып табылады. Сенім белгілі-бір дәрежеде әрбір адам баласында болатын құбылыс [5, 21 б.]. Б.С. Братусь тұлғаның сенімге деген қажеттілігін метафизикалық қажеттілік ретінде қарастырады. Мұндағы адамның бағыт-бағдары тікелей сенімнің өзіне бағытталмаған, бір мағынаны іздеуге бағытталған. В. Франклдың тұжырымдамасына сәйкес, адам белгілі-бір мағынаны іздеген сәтте ол ол істі жақсы көреді немесе өзі қызмететін Құдайды деп көрсетеді. Сондықтан Құдайды, Ақиқатты, Абсолютты іздеу адамдар үшін шынайы экзистенциалды қажеттілік болып келеді, сонымен қатар өзіндік Менінің шекарасынан шығуға оятатын, фрустрациялық жағдайдан арылтады деп айтып өтеді. Адамдардың жануарлардан айырмашылығы адамның инстинктері оған не керектігін айтып отырмайды, ал қазіргі күнмен салыстыратын болсақ, дәстүрлер оған не керектігін айтып отырмайды. Соның нәтижесінде кейбір адамдар осы өмірде өзіне не керектігін түсіне бермейді. Соңында адамдар, басқа адамдардың одан қалайтын немесе талап ететін нәрсесін жақсы көріп істеп кетеді [6, 51 б.]. Сондықтан да діни қажеттілікті қажет ететін адамдарда деструктивті қанағаттануды қажет етеді, сиқыр, ырымға сенеді, оккультизм, астрология, нумерологияларға жүгінгісі келіп тұрады, нәтижесінде деструктивті діни ұйымдарға кіріп кетеді.

Осыған сәйкес, деструктивті діни ұйымдарға тәуелділіктің пайда болу негізі адамның сенімге және мағынаға ие болуға деген базалық қажеттіліктерінің фрустрациясы, адамның бойында діни сауаттылығының төмендігінен, нәтижесінде адамда діни

сенімдегі девиация пайда болады. Өртүрлі деструктивті діни ағымдардың құрбаны болған адамдардың негізгі түпкі себептері осылар болып табылады.

Діни тәуелділік – психологиямен қатар, дін және әлеуметтану салаларының күрделі феномені болып табылады және оның негізгі зерттеу мәселесі болып, сол тәуелді тұлғаның деструктивті діни ұйымға кіріп кетуінің негізгі себептерін анықтау. Қарапайым адамның деструктивті діни ағымның адептисіне айналуының өзіне бір емес, бірнеше факторлар әсер етеді. Оны ішкі және сыртқы детерминанттар деп бөліп қарастыруға болады.

1. Ішкі детерминанттар ретінде оның индивидуалды тұлғалық ерекшеліктерін көрсете аламыз. Мәселен, тұлғаның тәуелділікке бейімділігі және виктимділік деңгейі жоғары болады.
2. Сыртқы детерминанттар ретінде адамға сыртқы әлеуметтік ортадағы виктимогендігімен тығыз байланысты. Жалпы, виктимогенділік – ол әлеуметтену барысында сыртқы объективті жағдайлардың (қауіпті орталар және т.б.) әсерінен құрбан болуға бейімділік деп сипаттауға болады [7, 202 б.].

П. Мартинның пікірі бойынша психикалық денсаулық мамандары, сол адамның туыстары мен достары оны «құрбан» деп кінәлайды, соның нәтижесінде осы жағдай орын алады дейді. И. Михель оның пікіріне келіспейді, оның пікіріне сүйенетін болсақ, адамды құрбан қылатын ол деструктивті діни ағымның өкілдерінің арнайы манипулятивті техникаларының салдарынан және ол адамға психологиялық тұрғыдан зақым келтіреді деп есептейді. Екі ұғымды да дұрыс деп қабылдауға болмайды, себебі тұлғаның құрбан болуына ішкі және сыртқы детерминанттар бірдей әсерін тигізеді.

Жоғарыда айтылып өткендей, ғалымдардың зерттеулеріне сәйкес, деструктивті діни ағымға кіруге бірнеше психологиялық, сонымен қатар, әлеуметтік себептер әсер ететіні белгілі болды. Олардың бойында тәуелділікке және құрбан болуға бейімділік жоғары болады деп көрсетеді. Осыған сәйкес, олардың тәуелділік деңгейін анықтау мақсатында деструктивті діни ағымды ұстанушыларға психологиялық тесттер

жүргізілді. Зерттеуге дәстүрлі емес ислам бағытын ұстанушы 60 адам таңдалынып алынды. Оның ішінде 36 әйел адам, 24 ер адам. Жас ерекшеліктеріне келетін болсақ, жастардың саны – 20 адам (4 ер адам, 16 әйел адам), орта жастағы ұстанушылардың саны – 38 адам (18 ер адам, 20 әйел) және кемелденген жастағы ұстанушылардың саны – 2 ер адам.

Дәстүрлі емес ислам бағытын ұстанушыларға Дж. Уайнхолдтың ортақ тәуелділік (созависимость) деңгейін анықтауға арналған тесті жүргізілді. Жүргізілген тесттің нәтижесіне сәйкес:

1. Өте жоғары деңгейдегі тәуелділік – 5 адам. Гендерлік ерекшеліктеріне сәйкес, оның ішінде 3 әйел және 2 ер адам.
2. Жоғары деңгейдегі тәуелділік – 33 адам. Гендерлік ерекшеліктеріне сәйкес, оның ішінде 20 әйел және 13 ер адам.
3. Орта деңгейдегі тәуелділік – 15 адам. Гендерлік ерекшеліктеріне сәйкес, оның ішінде 13 әйел және 2 ер адам.
4. Төмен деңгейдегі тәуелділік – 7 ер адам. Гендерлік ерекшеліктеріне сәйкес, әйел адамдарда төмен деңгейдегі тәуелділік немесе контртәуелділіктің жоғары деңгейі көрінеді болған жоқ.

Зерттеудің нәтижесіне қарай, ұстанушылардың тәуелділік деңгейі жоғары екендігін көрсетті. Зерттеуге іріктелініп алынған 60 адамның ішінде 38 ұстанушыда жоғары көрсеткішті көрсеткен. Әсіресе, ер адамдарға қарағанда әйел адамдарда тәуелділік деңгейі жоғары (23 әйел).

Мақалада көрсетілген теориялық, эмперикалық талдауларға сәйкес, деструктивті діни ағымды ұстанушылармен тек дін мамандары ғана емес, психологтар мен психотерапевттердің көмегі өте қажетті екені мәлім болды. Қазақстан Республикасының діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс қимыл жөніндегі 2018-2022 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында деструктивті діни ағымның әсеріне ұшыраудық алдын-алу жұмыстары мен ұстанушыларын қоғамға

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKISTAN Özel Sayısı

қайта бейімдеу мәселелері көтерілген. Деструктивті діни ағымның әсеріне ұшырауды алдын-алу жұмыстары мен ұстанушыларын оңалту бойынша кешенді жұмыстарды қажет етеді. Кешенді жұмыстар барысында психологтар мен психотерапевттер олардың тұлғалық ерекшеліктерін ескере отырып, көмек көрсету қажет. Мысалы, діни тәуелділігі бар тұлғалардың бойында тәуелділікке бейім болса, оны басқа тәуелділікке, спортқа, шығармашылыққа, салауатты өмір сүруге деген бейімділігін ауыстыра білген жөн. Егер, белгілі бір қоғамдық ортаға тәуелді болса, оны радикалды топтан, жақсы ортаға бейімділдіру қажет. 2020 жылы Қазақстанда жас еріктілер жылы болуына байланысты қазіргі таңда ерікті, белсенді жастар ұйымының саны артты. Деструктивті діни ұйым ішінде де, жастар саны өте көп. Осы жастарды жас еріктілер тобына қосуға, сол ортаға бейімделуіне ықпал жасау да өте тиімді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Волков Е.Н. Исцеление от «рая»: реабилитация и самопомощь при социальной зависимости / Под науч.ред. Е.Н. Волкова. – СПб.: Речь, 2008. – с. 66-67
2. Котляров А.В. Другие наркотики или Homo Addictus: Человек зависимый. – М.: Психотерапия, 2006. – с. 374-375
3. Емельянова Е.В. Кризис в созависимых отношениях. Принципы и алгоритмы консультирования. – СПб.: Речь, 2004. – с.73-78
4. Митрополит Антоний Сурожский. Уверенность в невидимом: Выступление во Фрейдовском Психоаналитическом обществе 25 ноября 1987//Московский Психотерапевтический журнал. №4 – 2004 – с. 116
5. Братусь Б.Г. Психология и духовный опыт // Московский Психотерапевтический Журнал. № 3 - 2009. - с. 21
6. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер.с англ. и нем. / Общ.ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева; вст.ст. Д.А.Леонтьева; вст.ст.Д.А. Леонтьева. - М.: Прогресс, 1990. – с. 51
7. Мудрик А.В. Социальная педагогика: учебник для студ. высш. учеб. заведений / А.В. Мудрик. – 7-е изд., исправ. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – с.202.

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Авторлар туралы мәлімет:

Нұрадинов А.С. – Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының п.ғ.кандидаты., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Янушкевич көш., 6, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан. E-mail: almat2007@mail.ru

Мырзакулова Г.К. – Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының психология мамандығының 2 курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Янушкевич көш., 6, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан. E-mail: myrzakulova_1993@mail.ru

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

300

**ПОКОЛЕНИЕ Z: КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ
СПОСОБСТВУЕТ РЕШЕНИЮ ПРОБЛЕМ У БУДУЩИХ
ПЕДАГОГОВ?**

Белесова Нурсулу Абдигаппаровна ⁴⁷

Нурадинов Алмат Сабитович ⁴⁸

**GENERATION Z: HOW SOCIAL INTELLIGENCE SUPPORTS THE SOLUTION
OF THE PROBLEM TO FUTURE TEACHERS?**

ABSTRACT

The article considers the issue of priority of social intelligence in the university space. For the future pedagogue, social intelligence is a key factor in achieving success. Therefore, the problems of the development of social intelligence in the educational space should be considered taking into account the personal characteristics of students. Thus, the article reveals the reason for choosing generation Z as the main participants in this process, and also offers recommendations on the organization of the educational process in pedagogical specialties.

Keywords: social intelligence, interaction, educational process, generation Z, society, emotional intelligence, teacher.

⁴⁷ Докторант 1-курса ЕНУ им.Л.Н.Гумилева. Linni@mail.ru. г. Нур-Султан, Казахстан

⁴⁸ кандидат психологических наук (PhD), доцент Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева. almat2007@mail.ru. г. Нур-Султан, Казахстан

ПОКОЛЕНИЕ Z: КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ СПОСОБСТВУЕТ РЕШЕНИЮ ПРОБЛЕМ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ?

На сегодняшний день «социальный интеллект» является не новейшей темой для обсуждения, однако актуальность понятия с каждым годом расширяется. Причиной тому послужили трансформация процессов отдельных сфер, а также изменения в межличностных взаимоотношениях.

Первая причина связана с тем, что сфера государственного управления тесно взаимодействует с бизнес структурами, применяя новые методы менеджмента. Производственная среда пользуется экономическим сектором (финансирование) для того, чтобы создавать новые технологии и рабочие места, а это позитивно влияет на сферу науки в целом. В свою очередь, образовательная среда перешла на принцип безграничной доступности, предоставляя своим «клиентам» широкий спектр услуг всеми способами.

Касательно второй причины, диада «человек-человек» и «человек-общество» подверглась изменениям, так как появились инновационные технологии, которые дали возможность использовать различные методы общения. С каждым годом живые общения минимизируются, и увеличивается общения через гаджеты и платформы взаимобмена сообщениями и звонками.

Целью данной статьи заключается в том, как повлияли те или иные изменения в межличностные взаимоотношения, в частности в педагогической среде. Затрагивая тему социального интеллекта в образовательном пространстве, предпочли учитывать особенности профессии педагога и процесса обучения.

Социальный интеллект и его структура

Впервые, термин «социальный интеллект» был использован в работе Эдварда Торндайка (E. L. Thorndike, 1920), где оно выступает как умение понимать людей и управлять ими, а также действовать разумно во взаимоотношениях. И здесь он рассмотрел содержание понятия в двух аспектах: если первое связано с когнитивными способностями человека (понимать людей), то второй предусматривает практичность (умение поддерживать отношения).

Социальный интеллект рассматривался в различных трудах авторов, где-то были схожими с предыдущей дефиницией (Moss & Hunt, 1927), подразумевая умение ладить с другими людьми. А в некоторых работах понятие было обширно рассмотрено как способность находить общий язык с людьми, социальной техникой и свободой, знание социальной сущности, восприимчивость к поведению других членов общества, а также понимание временных настроений или глубинных личностных черт незнакомцев (Vernon, 1933).

Многие ученые предложили несколько разных способов быть социально разумными. Это считалось способностью выполнять межличностные задачи и действовать разумно в отношениях. Это было замечено как способность, которая позволяет производить адекватное поведение с целью достижения желаемой цели. Считается, что социальный интеллект предполагает поступать мудро в отношениях.

Социальные аспекты интеллекта могут быть такими же важными, как и когнитивные аспекты. Тем не менее, социальный интеллект включает в себя знание социальных ситуаций и умение правильно воспринимать и интерпретировать ситуации, чтобы вести человека к успешному поведению в ситуации. Другими словами, это всегда рассматривалось как способность эффективно взаимодействовать с другими.

В ходе еще одного исследования была предложена структура социального интеллекта (Gardner, 1999), как межличностный (способность получить доступ к собственной внутренней эмоциональной жизни) и внутриличностный (способность замечать и

различать поведения других людей). А в 90-х годах прошлого столетия появилась новая тенденция, согласно которой социально интеллигентные люди осознают социальную ситуацию, в том числе проблемы и потребности других (социальная восприимчивость). Также было применено понятие «поведенческая гибкость»⁴⁹. В связи с этим, социальный интеллект с точки зрения двух аспектов:

- (а) Социальное понимание;
- (б) Ситуационно-соответствующее поведение.

Однако, позже авторы Бояцис и Гоулман (2008) переклассифицировали набор компетенций и кластеров в две группы.

1. Межличностный кластер (социальная осведомленность и управление отношениями) был переименован в компетенцию социального интеллекта (SI).
2. Внутрличностный кластер (самосознание и самоуправление) – в компетенцию эмоционального интеллекта (EI).

Анализируя определения и структуру, можно прийти к выводу, что социальный интеллект относится к когнитивной категории в психологии. Однако по сей день авторы дискутируют о близости социального интеллекта с абстрактным интеллектом. В данном случае, мы соглашаемся с рядом исследователей, кто определил взаимосвязь социального интеллекта с жизненным опытом и практической деятельностью, так как он носит ситуативный характер и требует измерительного лабораторного инструмента.

Это означает, что социальный интеллект – это способность, которого человек приобретает, развивает и демонстрирует в социуме. Если рассматривать социальный интеллект в сегодняшних реалиях, то необходимо акцентироваться не только на взаимодействия отдельных людей или групп, физически находящихся рядом, но и на

---

⁴⁹ способность вести себя соответствующим образом в различных социальных ситуациях (Zaccaro).

контингент виртуального общества. То есть, человек находясь во взаимодействии с окружающим миром, должен нести ответственность (в том числе, в социальных сетях), соблюдать некую этику и придерживаться норм культуры в целом. И здесь возникает вопрос: а как можно сформировать социально необходимые качества и навыки у будущих педагогов? И какое имеет отношение поколение Z к данной проблематике?

Педагогическая профессия и роль социального интеллекта в ней

В XXI веке, в котором в знания инвестируют с малых лет, можно часто наблюдать такую картину, где люди с развитыми когнитивными способностями не всегда умеют выстраивать взаимоотношения, справляются с проблемами, а также считаются культурными в обществе. То есть, уровень IQ не является залогом успешности или этичности человека (). Соответственно, возникает необходимость навыков межличностного взаимодействия такие, как умение понимать мотивы и поведения других людей, действовать исходя из правильных намерений, правильно выражать свою мысль и т.д. В данном контексте социальный интеллект является тем «ядром», которое способствует интегрировать процессы мышления с поведением и действием.

Профессия педагога никогда не теряла свою значимость, но с момента появления учения менялись функции педагогов и методы обучения и воспитания. Однако личность и требования к ней остались прежними. То есть, назначение педагога состоит в том, чтобы своей высокой нравственностью, любовью к людям, знаниями, трудолюбием и другими качествами стать образцом для подражания со стороны учеников и личным примером воспитывать у них человечность.

В информационную эпоху избыток источников поучения и распространения данных требует быстрого реагирования на них, и это иногда приводит к стрессам. Поэтому педагог нового формата должен быть стрессоустойчивым, поддерживая общения в любом формате. Когда речь идет о личностных качествах педагога, сразу на ум приходят коммуникативные компетенции, в том числе вербальное общение. Но,

сущность социального интеллекта не ограничивается лишь коммуникативными навыками. Здесь огромную роль играют невербальные навыки и чувства (эмпатия, уважение, любовь и т.д.).

В нынешнем столетии, когда расширяются горизонты новых технологий и появляются новые специальности, умения адекватно оценивать текущее положение, прогнозировать и выявлять приоритеты для педагога выступают в качестве ключевых функций. Педагог всегда ориентируется в будущее, так как их вклады и труды будут «давать свои плоды» не сразу. Педагог новой формации – это человек, который изменит мировоззрение учащегося своим *знанием, общением и поведением*. В социальном интеллекте как раз присутствуют эти три компонента.

Знания в структуре социального интеллекта это не грамотность или образованность педагога в рамках одной или нескольких предметных областей, а иметь в ходе взаимоотношения представление о возрастных, гендерных, этнических особенностях, поведении и состоянии человека. Не зная сути человеческих взаимоотношений, достигать каких-либо успехов невозможно.

Содержание компонента *общения* объемна: здесь и социальные роли личности (педагог, супруга, мать, дочь), виды взаимодействия (личностное и деловое, доверительное и конфликтное, вербальное и невербальное и т.д.), а также специфика взаимопонимания людей.

Знание основного содержания общения и действуя исходя из принципов социального взаимодействия формирует в человеке правильное поведение. Это значит, что человек не просто осознает важность коммуникации, но и соблюдает технику выстраивания отношений, это в свою очередь поможет развивать навыки коммуникаций в среде.

Развитие социального интеллекта у поколения Z в образовательной среде

На сегодняшний день в мировой экономике появилась тенденция о том, что будущее в руках у поколения Z. Согласно теории поколений, Z – это те, которые родились в

XXI веке⁵⁰. К данному контингенту акцентируют внимания отрасли социологии, психологии, образования, экономика, бизнес и т.д. И все задаются одними и теми же вопросами: какие особенности присутствуют у данного поколения, и как это повлияет на развитие тех или иных сфер?

У каждого поколения есть свои особенности, и их не делят на положительные или отрицательные. Однозначно, зумеры⁵¹ отличаются от миллениалов, и иных поколений, так как они родились в эпоху цифровизации.

Согласно исследованиям, поколения Z отличается от предыдущих поколений:

- зависимостью от цифровых технологий;
- приближенностью к информации (или получение информации только от сети интернет);
- предпочтением виртуального общения;
- практичностью;
- мультизадачностью и т.д.

В их жизни присутствуют два мира: виртуальный и естественный. Безграничная сеть интернета позволяет зумерам быть постоянно в потоке информации, общения, работы и отдыха.

В нашей статье мы рассматриваем данное поколение, так как сегодня, во начале второй декады, большинство из зумеров закончили школы и обучаются в вузах. Когда мы акцентируем внимание на будущего специалиста или педагога, подразумевается поколение Z, то есть те, которые находятся в стенах университетов и высших школ.

⁵⁰ Те, кто родились: с 2005 года по настоящее время — по Штраусу-Хау; с конца 1990-х до начала 2000-х — согласно словарю Merriam-Webster; с 1997 по 2012 год — по трактовке исследовательского центра Pew; с 2003 и до 2024 года — согласно данным российской компании RuGenerations; и те, кто повзрослеет ко второй декаде XXI века, — согласно Оксфордскому словарю английского языка.

⁵¹ син. поколения Z

Наша главная задача, организовать образовательный процесс, ориентируясь на то, какими темпами меняется наш мир и какие приоритетные направления появляются в связи с этим. Несмотря на развитие цифровых технологий и личностные характеристики поколений, в образовательной среде необходимо максимально использовать не только гаджеты, но и инструменты живого общения. Так как, технология влияет на мышление, и как мы ранее упомянули выше, процесс живого общения и взаимодействия остается «за кадром». В свою очередь, социальные взаимодействия будут актуальны по причине того, что люди будут нуждаться в общении, в решении тех или иных проблем, обмена информацией и т.д.

Как отметили западные исследователи, в эпоху глобализации нужно развивать навыки эмоционального и социального интеллекта (Goleman, Boyatzis, & McKee, 2002). Эмоциональный интеллект является частью социального интеллекта. ESI⁵² – это набор компетенций или способностей, организованных по двум различным аспектам (эмоциональному и социальному) в том, как человек:

- а) осознает себя;
- б) управляет собой;
- в) знает о других;
- г) управляет взаимоотношениями с другими.

В педагогических вузах и факультетах необходимо в ходе подготовки образовательных программ ставить во главу угла вопросы формирования у студентов понимания как особенности данной профессии, так и умения развивать в себе педагогически необходимых качеств и навыков.

Так как, мы живем в многонациональной стране, где толерантность и культура являются ключевыми качествами, педагог обязан быть организованным и сохранять за собой ведущее положение в учебно–воспитательном процессе.

⁵² Emotional and social intelligence

Эмоциональный компонент профессии – это также особая часть подготовки специалистов. И здесь нужно отметить, что для педагога важными качествами являются сдержанность, такт и чувство юмора.

В образовательных учреждениях нередко встречаются случаи конфликтов между учителем и школьником, между обучающимся, родителем и учителем и т.д. В данном случае, будучи интравертированным педагогом, сложно разрешить или предложить пути решения конфликта. Эрудированный педагог – тот, который помимо функции преподавания и научной деятельности, выступает в качестве психолога и модератора. Когда педагог обладает техниками социального взаимодействия, то он и требователен, и демократичен со школьниками, в зависимости от ситуаций.

Учитывая, ключевые характеристики поколения Z, а также основные требования для педагогической профессии, для развития социального интеллекта потребуются три основных процесса: (а) понимание собственных/ внутренних мотивов, проблем; (б) знание о личностных характеристиках окружающих (темперамент, характер, эмоции и т.п.) и эмпатия; (в) правильное реагирование.

Выводы и рекомендации

Как было отмечено, социальный интеллект является ключевым фактором достижения успехов у будущих педагогов. В связи с этим, необходимо развивать навыки социального общения в образовательном пространстве, так как неподготовленный к социуму педагог может причинить вред себе, обществу, и тем самым унижить репутацию данной профессии. Ввиду этого, предлагается учитывать некоторые факторы, которые возможно позитивно повлияют на развитие социального интеллекта в образовательном пространстве, то есть необходимо:

- в педагогических специальностях минимизировать использования метода теста в качестве оценки успеваемости студентов, заменяя его с устными формами проверки знаний или решением ситуативных задач;

- в образовательные программы вне зависимости от видов (базовые, профессиональные или элективные курсы) включить тренинговые занятия с использованием методов стресс-менеджмента, тайм-менеджмента, командной и индивидуальной работ, и т.д.;
- внедрить элементы дуального образования, в частности непрерывную практику (если занятия до обеда, то после обеда – обязательная практика) в образовательных учреждениях (детские сады, школы, лицеи и т.д.), так как она способствует осведомленности о проблемах сферы образования, а также формированию навыков решения данных проблем.

Также предлагается вести уроки нетрадиционными способами, внеаудиторными занятиями. Так, например, в ходе научной стажировки в зарубежном вузе были замечены подобные занятия. В факультете психологии для проведения занятий были распределены кабинеты разного характера. Одни были предназначены для проведения психоконсультирования, другие – для различных терапий (арт терапия, групповая психотерапия, театральная и игровая), а третьи – мультимедийные (в виде кинотеатра).

В целях обмена опытом, был продемонстрирован фрагмент занятия со студентами специальности «Социальная психология». В ходе занятия был проведен социальный эксперимент, в котором студентам было необходимо поглубже познакомиться с людьми без определенного места жительства, узнать про их прошлое, а также вести разговоры о том, что они знают о политике, культуре и т.д. Для этого, студентам нужно было переодеться и выглядеть как те люди. Для решения задач студентам был предоставлен 1 час, после чего студенты вернулись в аудиторию и проанализировали их ответы, а также поделились впечатлениями.

Целью данного занятия было формирование у будущих психологов углубленное понимание проблем, и избавление от ненужных стереотипов, которые препятствуют выстраивать доверительные отношения в социуме.

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

С целью развития социального интеллекта у будущих педагогов, а также в связи с отсутствием глубинной заинтересованности у педагогов о жизни учащихся и иных проблем (или отсутствие времени), предлагается кардинально трансформировать формы проведения занятий в вузе.

BENGI

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

Список литературы

Belton, Daniel & Ebbert, Ashley & Infurna, Frank. (2016). Social Intelligence.

Gardner, H. (1999). Intelligence reframed: Multiple intelligences for the 21st century. New York, NY: Basic Books.

Goleman, D., & Boyatzis, R. (2008). Social intelligence and the biology of leadership. Harvard Business Review, 86(9), 74–81.

Moss, F. A., Hunt, T., Omwake, K. T., & Woodward, L. G. (1955). Manual for the George Washington University Series Social Intelligence Test. Washington, DC: Center for Psychological Service.

Thorndike, E. L. (1920). Intelligence and its use. Harper's Magazine, 140, 227–235.

Vernon, P. E. (1933). Some characteristics of the good judge of personality. Journal of Social Psychology, 4, 42–57.

Sternberg R., Kaufman S. B. (2011). The Cambridge Handbook of Intelligence.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Arařtırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

MAKALE YAZIM KURALLARI

Yazım Dili ve Sayfa Yapısı:

- Yazım dili Türkçe, İngilizce ve Türk Dünyası kullanılan bütün dillerdir. Yazı karakteri olarak Times New Roman seçilmeli, sayfa yapısında tüm kenar boşlukları 2,5 cm olacak şekilde ayarlanmalıdır.
- MS Word dokümanı olarak ve 1,5 satır aralığında hazırlanmalıdır.

Metin Yapısı

Başlıklar metin içinde Makale Başlığı, Yazar Adı, Özetler, Anahtar Kelimeler, Giriş, konu başlıkları ve alt başlıkları, Sonuç şeklinde sıralanmalıdır. Önerilen ana format bu olmakla birlikte, her bilim dalının kendi akademik yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış olan makaleler de değerlendirmeye alınır.

- Makale başlığı (14 Punto/Koyu) sayfa ortalanarak yazılacaktır.
- Yazar adı, yazara ait kişisel bilgilere yer verilmeksizin makalenin başlığı altına sağa yaslı olarak yazılacaktır.
- Yazara ait kişisel bilgiler, yazarın unvanı, bağlı bulunduğu kurum, elektronik posta adresi, ilk sayfada sayfa altı dipnotu (*) olarak verilecektir (Birden fazla yazar varsa birinci yazar için bir, diğerleri için artan miktarda yıldız kullanınız).
- Metin, Times New Roman ve 12 punto; dipnotlar ise aynı fontla fakat 10 punto ile yazılmalıdır (Açıklamalar dışında dipnot kullanılmamalıdır. Metin atıfları, metnin içinde ve APA yazım sistemine uygun olarak, aşağıda belirtildiği gibi yazılmalıdır).
- Makaleler, Giriş, Alt Başlıklar ve Sonuç bölümlerinden oluşmalıdır.
- **Makalelerde sayfa sınırlaması bulunmamakla birlikte, sayfa sayısının makul ölçülerde olması beklenir.**

Kaynakça Yazım Kuralları:

Makale tam metinleri APA sistemine uygun olarak hazırlanmalıdır. Kullanılacak APA sistemi sürümü en genel hatlarıyla:

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

-
- * Yazarların soyadlarının alfabetik sıralaması esas alınır.
  - * Önce yazarın soyadı yazılır ve virgül konur. Yazarların soy isimleri Baş harf büyük harflerle kalın puntolarla yazılır.
  - * Yazarın isminin baş harfi (büyük harfle) yazılıp, nokta konur.
  - * Parantez içinde eserin yayınlandığı tarih yazılır, parantez kapatılır ve nokta konur.
  - * Eserin tam ismi yazılır ve nokta konur.
  - * Eser kitap ise eserin ismi italikle yazılır. Çalışma makale ise derginin adı italikle yazılır.
  - * Eserin yayınlandığı şehir yazılıp iki nokta üst üste konur.
  - * Yayınevinin adı yazılır.

Bu açıklamaların ışığında farklı türden akademik eserleri içeren APA (5) sürümüne uygun olarak hazırlanmış ayrıntılı bir örnek kaynakça:

Örnek Kaynakça

1. **Arslan, D. A.** (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntem ve teknikleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
2. **Arslan, D. A.** ve **Arslan, G.** (2017-a). *Kültür, sanat, edebiyat, sosyolojisi*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
3. **Arslan, D. A.** (2017-b). Samsun ve Orta Karadeniz bölgesinde göçün sosyolojik tahlili. VII. Uluslararası Canik Sempozyumu: “Geçmişten Günümüze Şehir Göç”, 16-18 Şubat, Samsun, Türkiye, 2017.
4. **Arslan, D.A.** (2012-a). Yerel seçim sonuçları temelinde Mersin’in siyasi yapısı. *International Journal of Human Sciences*, 9-2, 916-968.

5. **Arslan, D. A.** (2012-b). Geçmişten geleceğe Kağızman'ın siyasi yapısı: Yerel seçim sonuçları temelinde Kağızman'ın siyasi yapısının sosyolojik analizi. *Sosyoloji* içinde (587-606). Geçmişten Geleceğe Her Yönüyle Kağızman Sempozyumu Kars.
6. **Arslan, D.A.** (2012-c). Mersin Milletvekilleri'nin sosyolojik profilleri. *International Journal of Human Sciences*, 9-2, 587-622.
7. **Arslan, D. A.** (2011-a). *Who rules Turkey: Turkish power elite*. Berlin: LAP LAMBERT Academic Publishing.
8. **Arslan, D. A.** (2011-b). *Uygulamalı köy sosyolojisi: Kırsal yapı ve kalkınma dinamikleri ile 17 öncesi ve sonrası Ankara Kavaközü*. Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları.
9. **Arslan, D. A.** (2005). Educational bases of Turkish democracy: Educational backgrounds of Turkish elites. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi (Journal of Sociological Research)*, 8-1, 5–30.
10. **Arslan, D. A.** (2004-c). Türk medya elitleri: bir durum tespiti. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi (Journal of Sociological Research)*, 4-2, 135–164.
11. **Bozkurt, Ö.** (1972). *Ayrımsal sosyoloji ve toplumsal yapı*. Ankara: Sevinç Matbaası.
12. **Buğra, A.** (1995). *Türkiye'de devlet ve işadamları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
13. **Bulmer, M.** (1994). *Sociological research methods*. London: Macmillan.
14. **Cüceloğlu, D.** (200). *İnsan ve davranışı*. Ankara: Remzi Kitabevi.
15. **Nirun, N.** (1991). *Sosyal dinamik bünye analizi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
16. **Ozankaya, Ö.** (1971). *Köyde toplumsal yapı ve siyasal kültür*. Ankara: Sevinç Matbaası.

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2020 – 2
World Journal of Yörük-Türkmen Studies, 2020– 2

ISSN: 2717-6584, 2020-2 / KAZAKİSTAN Özel Sayısı

NOTLAR:

.....
.....
.....

